

SIGMUND
FROJD

DOSETKA
I NJEN ODNOS
PREMA
NESVESNOM

Pușonjia

ODABRANA DELA SIGMUNDA FROJDA

Knjiga treća

DOSETKA
I NJEN ODNOS PREMA NESVESNOM

UREDNIK: Dr HUGO KLAJN

SIGMUND FROJD

DOSETKA
I NJEN ODNOS
PREMA NESVESNOM

Preveo s nemačkog

Tomislav Bekić

MATICA SRPSKA

Naslov originala

*Der Witz
und seine Beziehung
zum Unbewussten*

A
ANALITIČKI DEO

I.

UVOD

Ko je jednom osećao potrebu da se u literaturi, u estetičara i psihologa obavesti o prirodi i vezama dosetke moraće zacemento priznati da filozofi ni izdaleka dosetki nisu posvetili onu pažnju koju ona po svojoj ulozi u našem duhovnom životu zaslužuje. Samo se mali broj filozofa može nabrojiti koji su se temeljitije bavili problemima dosetke. Doduše, među onima koji su se bavili problemom dosetke nalaze se i sjajna imena pesnika Žana Paula (Jean Paul, odnosno F. Richter) i filozofa T. Fišera (Th. Vischer), Kuna Fišera (Kuno Fischer) i T. Lipsa (Th. Lipps); ali i u ovih autora tematika dosetke ima sporedan značaj, dok je glavna pažnja ispitivanja posvećena obuhvatnijem i privlačnijem problemu komičnog.

Na osnovu literature najpre se stiče utisak da je potpuno nemoguće obraditi dosetku drugačije izuzev u vezi sa komičnim.

Po Lipsu (Komik und Humor — Komika i humor, 1898),* dosetka je „potpuno subjektivna komika”, tj. komika „koju mi stvaramo, koja je vezana za naše delanje kao takvo, prema kojoj se uvek odnosimo kao

* Beiträge zur Ästhetik (Prilozi estetici), ured. Theodor Lipps i Richard Maria Werner, VI. — Knjiga kojoj zahvaljujem podsticaj i mogućnost da se poduhvatim ovog oglada.

nadmoćan subjekt, nikada kao objekt, pa ni kao dobrovoljan objekt" (str. 80). Ovome je kao dopuna dodata napomena: dosetka znači uopšte „svako svesno i spretno stvaranje komike, bilo komike nazora ili komike situacije" (str. 78).

K. Fišer objašnjava odnos dosetke prema komičnom pomoću karikature, koja je u njegovom prikazu umetnuta između dosetke i komičnog (Über den Witz [O dosetki], 1889). Predmet komike je ružno u bilo kojem od njegovih oblika: „Gde je to ružno prikriveno, tu ono mora da se otkrije u svetlosti komičnog posmatranja, a gde se malo ili jedva primećuje, tu se mora izvući na videlo i tako razjasniti da bude pred nama potpuno jasno i belodano... Tako nastaje karikatura" (str. 45). — „Naš celokupni duhovni svet, intelektualno carstvo naših misli i predstava, ne otkriva se spoljnom posmatranju, on se ne može predstaviti neposredno slikovito i očigledno, a ipak sadrži svoje prepreke, nedostatke, izopačenja, mnoštvo smešnoga i komičnih kontrasta. Da bi se to istaklo i učinilo pristupačnim estetskom posmatranju, potrebna je snaga koja je u stanju ne samo neposredno da predstavi objekte već i da same te predstave razmatra i da ih učini jasnijim: potrebna je snaga misaonog osvetljavanja. Ta snaga je samo *sud*. Sud koji stvara komičan kontrast je *dosetka*, ona je neprimetno bila prisutna već i u karikaturi, ali ona tek u sudu dostiže svoju osobenu formu i slobodno područje svoga razvitka" (str. 49).

Kao što se vidi, karakter kojim se dosetka odlikuje u okviru komičnog Lips nalazi u delanju, u aktivnom ponašanju subjekta, dok K. Fišer dosetku određuje po odnosu prema njenom predmetu, koji treba da je prikriveno ružno u svetu misli. Osnovanost ovih definicija dosetke ne može se proveriti; one se, štaviše, jedva mogu razumeti ako ih ne posmatramo u sklopu konteksta iz kojeg su one istrgnute; i tako bi bilo neophodno da proučimo kako ti autori prikazuju komično, ne bismo li od njih nešto saznali o dosetki. Međutim, na drugim mestima zapažamo da isti autori

umeju da daju bitne i opštevažee karakteristike dosetke, a da pri tom ne uzimaju u obzir njen odnos prema komičnom.

Definicija dosetke u K. Fišera, koja, kao što izgleda, samog autora najviše zadovoljava, glasi: „Dosetka je *sud koji se poigrava*" (str. 51). Radi objašnjenja ovog izraza autor nas upućuje na analogiju: „kao što se estetska sloboda sastojala u tome što smo stvari posmatrali kao da se igramo" (str. 50). Na drugom mestu se estetski stav prema jednom objektu određuje uslovom da od tog objekta ništa ne zahtevamo, osobito nikakvo zadovoljavanje naših važnih potreba, već da se zadovoljavamo time što uživamo posmatrajući ga. Estetski stav je, suprotno radnom, stav kao *pri igri*. — „Možda bi iz estetske slobode mogla da proistekne neka vrsta rasuđivanja, oslobođenog uobičajenih okova i smernica, koju ću, zbog njenog porekla, nazvati „*sudom koji se poigrava*“, i možda je u tom pojmu sadržan prvi uslov, ako ne i cela formula koja rešava naš zadatak. 'Sloboda daje dosetku a dosetka daje slobodu', kaže Žan Paul. 'Dosetka je puka igra idejama'" (str. 24).

Odvajkada je bilo omiljeno da se dosetka definiše kao veština da se među nesličnim pronađu sličnosti, dakle sakrivene sličnosti. Žan Paul je tu misao sam duhovito izrazio na sledeći način: „Dosetka je prerusen sveštenik koji venčava svaki par." T. Fišer dopunjava: „On najradije venčava one parove čija se rodbina protivi toj vezi." Fišer, međutim, napominje da postoje dosetke u kojih ne može biti govora o poređenju, pa prema tome ni o pronalaženju sličnosti. On, dakle, definiše dosetku, blago odstupajući od Žana Paula, kao veštinu da se sa iznenađujućom brziinom poveže u jedinstvenu celinu više predstava koje su, po svom unutrašnjem sadržaju i području kojem pripadaju, međusobno zapravo tuđe. K. Fišer zatim ističe da se u nizu duhovitih sudova neće naći sličnosti, nego razlike, a Lips skreće pažnju na to da se te definicije odnose na duhovitost koju duhovit čovek *posедуje*, a ne na dosetku koju *pravi*.

Drugi u izvesnom smislu međusobno povezani aspekti koji su uzeti u obzir pri određivanju pojma ili opisivanju doseške jesu „kontrast predstava”, „smisao u besmislici”, „zapanjenost i prosvetljenje”.

Na kontrast predstava stavljaju akcenat definicije kao ona Krepelina (Kraepelin). Doseška je „svojevolutno povezivanje ili sprezanje dveju predstava koje su na bilo koji način oprečne, i to većinom pomoću jezičke asocijacije”. Kritičaru kao što je Lips nije teško da otkrije potpunu nedovoljnost te definicije, ali on sam ne isključuje momenat kontrasta, već ga samo pomera na drugo mesto. „Kontrast dalje ostaje, ali on nije ovako ili onako izražen kontrast predstava povezanih rečima, već kontrast ili protivurečnost u značenju i nedostatku značenja reči” (str. 87). Primeri objašnjavaju kako ovo poslednje treba razumeti. „Kontrast nastaje tek na taj način što... njegovim rečima pridajemo značenje koje im onda opet ne možemo pridavati” (str. 90).

U daljem razvijanju ove poslednje odredbe postaje značajna suprotnost između „smisla i besmislice”. „Ono što za trenutak smatramo da ima smisla, to stoji pred nama kao potpuno besmisleno. U tome se u takvom slučaju sastoji komični proces” (str. 85 i d.). „Duhovitim se čini neki iskaz onda kada mu sa psihološkom neophodnošću pripisujemo izvesno značenje, a dok mu ga pripisujemo odmah opet i odričemo. Pri tome se pod tim značenjem mogu podrazumevati razne stvari. Jednom iskazu mi pridajemo neki *smisao*, a znamo da ga, po sudu logike, ne može imati. Mi u njemu nalazimo neku *istinu*, koju onda, po zakonima iskustva ili opštim navikama našeg mišljenja, ipak u njemu ne možemo naći. Mi mu pridajemo logično ili praktično značenje koje prevazilazi njegov pravi sadržaj, da bismo upravo to značenje porekli čim osmotrimo svojstvo tog iskaza. U svakom slučaju, psihološki proces koji u nama izaziva duhovit iskaz i na kojem počiva osećanje komike sastoji se u neposrednom prelasku od onog pozajmljivanja, prihvatanja, priznavanja istinitosti ka saznanju ili utisku relativne ništavnosti.”

Ma koliko da ova rasprava zvuči uverljivo, ipak osećamo potrebu da postavimo pitanje da li suprotnost između smisla i besmisla na kojoj počiva osećanje komike, doprinosi određenju pojma doseške, ukoliko se ona razlikuje od komičnog.

I momenat „zapanjenosti i prosvetljenja” uvodi duboko u problem odnosa doseške prema komici. Kant veli za komično uopšte da ono ima čudno svojstvo da nas samo za trenutak može zavarati. Hejmans (Heymans, Zeitschrift für Psychologie XI, 1896) objašnjava kako se dejstvo jedne doseške ostvaruje putem neposredne smene zapanjenosti i prosvetljenja. Svoje mišljenje on objašnjava na primeru jedne sjajne doseške Hajneove (Heine): Jedan od njegovih likova, jedan prodavac lutrijskih srećaka Hirš-Hijacint hvali se kako se veliki baron Rotšild prema njemu ophodio kao prema sebi ravnom, potpuno *familionarno*. Ovde se reč koja je nosilac doseške najpre pojavljuje samo kao pogrešno sklopljena reč, kao nešto nerazumljivo, zagonetno. Time ona zapanjuje. Komika nastaje iz razrešenja zapanjenosti, iz razumevanja reči. Lips ovo još dopunjuje objašnjenjem da ovom prvom stadijumu prosvetljenja, shvatanju da reč koja zapanjuje znači i ovo i ono, sledi drugi stadijum u kojem se uviđa da nas je ova besmislena reč zapanjila a onda dobila pravi smisao. Tek ovo drugo prosvetljenje, saznanje da je sve to prouzrokovala jedna po kriterijumu obične jezičke prakse besmislena reč, to razrešenje u nepostojeće, stvara komiku (str. 95).

Bilo koje od ova dva shvatanja nam se činilo prihvatljivijim, izlaganje o zapanjenosti i prosvetljenju približice nas jednom određenom saznanju. Ako, naime, komično dejstvo Hajneovog izraza *familionarno* počiva na razrešenju prividno besmislene reči, onda, zacemento, dosešku treba tražiti u gradnji i u karakteru te tako građene reči.

Nezavisno od ovih na kraju pretresanih gledišta, svi autori priznaju jednu drugu osobenost doseške kao bitnu. „*Kratkoća* je telo i duša doseške, štaviše ona sama”, veli Žan Paul (Vorschule der Ästhetik

[Uvod u estetiku] I, § 45) i time samo modifikuje jedan govor starog brbljivca Polonija u Sekspirovom *Hamletu*:

Stog, jer je srž oštroumlja kratkoća
Opširnost telo tek i spoljni nakit
Da budem kratak.

Značajan je zatim opis kratkoće dosetke u Lipsa (str. 90). „Dosetka ono što kazuje ne kazuje uvek sa malo, ali uvek sa premalo reči, tj. rečima koje po strogoj logici ili po običnom načinu govora ili mišljenja za to nisu dovoljne. Ona to najzad može da iskaže upravo time što to prećutkuje.”

„Da dosetka mora da istakne nešto *skriveno* ili *prikriveno*” (K. Fišer, str. 51), to smo već čuli prilikom njenog upoređivanja sa karikaturom. Ističem ovu karakteristiku još jednom, jer je i ona više u vezi sa prirodom dosetke nego sa njenom pripadnošću komici.

* * *

Znam da ovi jadni iseći iz radova autora o dosetki ne mogu prikazati vrednost tih radova. S obzirom na teškoće da se tako složeni i fino iznijansirani misaoni tokovi reprodukuju bez nesporazuma, ne mogu one koji su željni znanja da poštedim truda da željeno objašnjenje potraže na samim izvorima. Ali ne znam da li će se sa tih izvora vratiti potpuno zadovoljni. Kriterijumi i osobine dosetke, koji su navedeni u autora i gore pobrojani — aktivnost, odnos prema sadržaju našeg mišljenja, karakter suda koji se poigrava, spajanje nesličnog, kontrast predstava, „smisao u besmislici”, neposredna smena zapanjenosti i prosvetljenja, obelodanjivanje skrivenog i naročiti vid kratkoće dosetke — čine nam se, doduše, na prvi pogled tako tačni i da se tako lako mogu dokazati primerima da nema opasnosti da vrednost takvih saznanja potcenimo; ali to su *disiecta membra*, koje bismo želeli da vidimo spojene u jednu organsku ce-

linu. Oni, na kraju, poznavanju dosetke ne doprinose više nego što, na primer, niz anegdota doprinosi karakterizaciji jedne ličnosti o kojoj bismo s pravom želeli da imamo biografiju. Potpuno nam nedostaje uvid u verovatnu povezanost pojedinih odredbi, kao, na primer, kakve veze može imati kratkoća dosetke sa njenim karakterom kao sudom koji se poigrava, i, nadalje, nedostaje nam objašnjenje da li dosetka mora da zadovolji sve te uslove da bi bila dosetka ili samo pojedine među njima, i koji se onda mogu zameniti drugima, a koji su neophodni. Isto tako želeli bismo da imamo i podelu dosetaka na osnovu njihovih osobina koje su istaknute kao bitne. Podela koju nalazimo u autora polazi s jedne strane od tehničkih sredstava, s druge strane od upotrebe dosetke u govoru (dosetka koja počiva na sličnosti zvuka, igra rečima, — karikirajuća, karakteristična dosetka, duhovita likvidacija).

Mi, dakle, ne bismo bili u nedoumici da daljem poslu oko ispitivanja dosetke pokažemo njegove ciljeve. Da bismo postigli uspeh, morali bismo u taj posao ili da unesemo nova gledišta ili da pojačavanjem naše pažnje i produbljivanjem našeg interesovanja pokušamo da dospemo dalje. Možemo sebi postaviti zadatak da barem ovim poslednjim sredstvom ne škrtarimo. Ipak, pada u oči sa koliko se malo primera dosetaka koje su priznate kao dosetke autori zadovoljavaju u svojim istraživanjima i kako svaki autor preuzima iste primere od svojih prethodnika. Mi se ne smemo odreći obaveze da analiziramo one iste primere kojima su se već klasični autori poslužili u radovima o dosetki; ali pored toga nameravamo da se osyrnemo i na nov materijal kako bismo dobili širu osnovu za naše zaključke. Jasno je da ćemo za predmet naših ispitivanja uzeti takve primere dosetaka koji su na nas same u životu ostavili najjači utisak i najviše nas zasmeljali.

Da li je tema o dosetki vredna takvog truda? Mišlim da u to ne treba sumnjati. Ako ne uzmem u obzir lične motive, koji treba da se otkriju u toku ovih studija, i koji me gone da steknem uvida u proble-

matiku dosetke, mogu se pozvati na činjenicu da je sveukupno duševno zbivanje duboko povezano, a to psihološkom saznanju, čak i na nekom udaljenom području, obezbeđuje vrednost i za druga područja, koja se ne može unapred odrediti. Podsetićemo i na činjenicu kakvu osobenu, upravo fascinantnu draž dosetka ispoljava u našem društvu. Jedna nova dosetka deluje skoro kao događaj od opšteg interesa; ona se kao najnovija pobednička vest prenosi od jednog do drugog. Čak ni znameniti ljudi, koji smatraju vrednim da saopšte svoj životni put, da kažu koje su gradove i zemlje videli i sa kojim su istaknutim ljudima dolazili u dodir ne zaziru od toga da u svom životopisu zapišu da su čuli ovu ili onu odličnu dosetku.*

* J. V. Falke, Lebenserinnerungen (Životne uspomene), 1897.

II

TEHNIKA DOSETKE

Prepušćićemo se volji slučaja i uzećemo prvi primer s kojim smo se susreli u prethodnom odeljku.

U delu *Slike s puta* koji nosi naslov „Kupalište Luke“*, H. Hajne opisuje divan lik prodavca lutrijskih srećki i operatora žuljeva Hirša-Hijacinta iz Hamburga, koji se pesniku hvali svojim vezama s bogatim baronom Rotšildom i na kraju kaže: I tako mi bog pomogao, gospodine doktore, sedeo sam pored Salomona Rotšilda i on se prema meni ophodio kao prema sebi ravnom, sasvim *familionarno*.

Hejmans i Lips su na ovom odličnom primeru koji je u stanju da izazove snažan smeh objasnili poreklo komičnog dejstva dosetke iz „zapanjenosti i prosvetljenja“ (v.g.). Mi ćemo, međutim, ovo pitanje ostaviti po strani i postaviti drugo pitanje: šta je to zapravo što govor Hirša-Hijacinta čini dosetkom? U obzir mogu doći samo dve mogućnosti: ili je misao izražena tom rečenicom: ono što po sebi ima karakter duhovitog, ili je pak dosetka sadržana u izrazu koji je misao našla u toj rečenici. Tamo gde nam se bude pokazao karakter dosetke, tamo ćemo poći za njim i pokušati da ga utvrdimo.

* Lucca, čuvena stara banja kraj istoimenog grada u istočnoj provinciji Italije (Napomena prevodioca).

Jedna misao može biti izražena različitim jezičkim formama — dakle rečima — koje ju podjednako prikladno mogu iskazati. U govoru Hirša-Hijacinta imamo određenu formu izraza jedne misli, i to, kao što naslućujemo, naročito osobenu formu koja se ne može baš tako lako razumeti. Pokušajmo da tu istu misao što je moguće vernije izrazimo drugim rečima.

Lips je to već učinio i time je u neku ruku objasnio pesnikov izraz. On kaže (str. 87): „Mi razumemo da Hajne želi da kaže da je susret bio familijaran, naime od one poznate vrste kada usled milionerstva susret obično nije naročito srdačan.” Nećemo izmeniti smisao objašnjenja ako prihvatimo jednu drugu verziju koja se možda bolje uklapa u govor Hirša-Hijacinta: „Rotšild se prema meni ophodio kao prema sebi ravnom, sasvim *familijarno*, tj. koliko je to jedan milioner u stanju.” Mi bismo još dodali da „snishodljivost jednog bogataša uvek ima nečeg neugodnog za onoga koji je doživljava”.*

Bilo da ostanemo pri ovoj ili da prihvatimo neku drugu, istovrednu formulaciju misli, vidimo da je pitanje koje smo sebi postavili već rešeno. Karakter dosetke u ovom slučaju nije vezan za misao. Primedba koju je Hajne stavio u usta svom Hiršu-Hijacintu tačna je i oštromna, ona neosporno u sebi ima gorčine, što je kod toga siromaha, suočenog sa tako velikim bogatstvom, lako shvatljivo, ali se ne bismo usudili da je nazovemo duhovitom. Ako bi neko ko pri prenošenju nije u stanju da se oslobodi pesnikove vizije smatrao da je i misao sama po sebi duhovita, onda možemo da ukažemo na siguran kriterijum karaktera duhovitog koji se izgubio prilikom tog prenošenja. Govor Hirša-Hijacinta podstakao nas je da se glasno nasmejemo, njegovo po smislu verno prenošenje u Lipsa ili u nekoj drugoj verziji možda će nam se do-

* Istom dosetkom ćemo se pozabaviti i na drugom mestu i tada ćemo imati razloga da u Lipsovom objašnjenju, na koje se naše nadovezuje, izvršimo korekturu, koja, međutim, neće omesti dalje izlaganje.

pasti, možda će nas podstaći na razmišljanje, ali nas neće zasmejati.

Ako pak karakter dosetke u našem primeru nije sadržan u misli, onda ga treba potražiti u formi, u rečima kojima je izražena. Da bismo utvrdili šta se može označiti kao tehnika reči ili izraza te dosetke i šta mora da se nalazi u dubokoj vezi sa prirodom dosetke, potrebno je da proučimo samo osobenost tog načina izražavanja, pošto se karakter i dejstvo dosetke gube kada je zamenimo nečim drugim. Mi se, uostalom, potpuno slažemo sa drugim autorima kada pridajemo toliki značaj jezičkoj formi dosetke. Tako, na primer, veli K. Fišer (str. 72): „Pre svega je sama forma ono što sud čini dosetkom, i tu se prisećamo reči Žana Paula koje upravo tu prirodu dosetke u istom izrazu objašnjavaju i dokazuju: 'Do te mere zavisi pobjeda od samog položaja, bilo ratnika, bilo rečenica'.”

U čemu se, dakle, sastoji „tehnika” te dosetke? Šta se zbilo sa mišlju, na primer, u našoj verziji dok od nje nije postala ona dosetka kojoj se tako slatko smeujemo? Zbile su se dve stvari, kako nam pokazuje upoređenje naše verzije sa pesnikovim tekstom. Prvo je došlo do znatnog *skraćanja*. Da bismo potpuno izrazili misao sadržanu u dosetki, morali smo na rečenicu: „*R. se prema meni ophodio kao prema sebi ravnom, sasvim familijarno*”, da dodamo rečenicu koja je, svedena na najkraći oblik, glasila: tj. *koliko je to kod jednog milionera moguće*, i tada smo još osetili potrebu za dopunskim objašnjenjem.* U pesnika stoji daleko kraće:

„*R. se prema meni ophodio kao prema sebi ravnom, sasvim familionarno.*” U dosetki se izgubilo ograničenje koje se drugom rečenicom nadovezuje na prvu, u kojoj se konstatuje familijarno ophođenje.

Ali to ograničenje ipak nije nastalo bez zamene po kojoj bi se ono moglo rekonstruisati. Došlo je i do jedne druge izmene. Reč „*familijarno*” u neduhovi-

* Sasvim slično važi i za prenošenje Lipsovo.

tom izrazu misli izmenjena je u tekstu dosetke u „familiionarno” i nema sumnje da je za taj oblik vezan karakter dosetke i efekat smeha. Novostvorena reč se svojim početkom podudara sa rečju „familijarno” u prvoj rečenici a svojim krajnjim slogovima sa rečju „milionar” u drugoj rečenici, ona tako reći zastupa jedan deo reči „milionar” iz druge rečenice, pa time i celu drugu rečenicu, i na taj način nam omogućava da odgonetnemo drugu rečenicu, koja je u dosetki izostavljena. Nju treba opisati kao mešovitu tvorevinu iz dve komponente: „familijarno” i „milionar”, i mi dolazimo u iskušenje da njen nastanak iz tih dveju reči grafički prikazemo.*

famili jarno
mili oner
familiionarno

Međutim, proces koji je samu misao uobličio u dosetku možemo sebi predstaviti na sledeći način, koji isprva može da se čini prilično fantastičnim, ali pri svemu tome daje upravo stvarno postojeći rezultat:

„R. se prema meni ophodio sasvim familijarno, tj. koliko je to kod jednog milionera moguće.”

Zamislimo sada da na ove rečenice deluje neka snaga sažimanja i pretpostavimo da je druga rečenica iz bilo kojeg razloga manje otporna. Ova će onda nestati, njen značajni sastavni deo, reč „milioner” koja je u stanju da se suprotstavi pritisku biće, tako reći, sabijena uz prvu rečenicu, stopiće se sa njoj tako sličnim elementom te rečenice — „familijarno”, i upravo ta slučajno data mogućnost da se spase bitni deo druge rečenice ići će na ruku likvidaciji drugih, nevažnijih delova. Tako onda nastaje dosetka:

* Slogovi zajednički obema rečima su ovde masno odštampani nasuprot različitim tipovima posebnih delova obeju reči. Sasvim je pojmljivo da podudarnost reči u više slogova pruža tehničari dosetke podstreka za građenje mešovitih reči (mešanica).

R. se prema meni ophodio sasvim
famili on arno.
(mili) (arno)

Ne uzimajući u obzir snagu sažimanja, koja nam je nepoznata, opisaćemo proces stvaranja dosetke, dakle tehniku dosetke u ovom slučaju, kao sažimanje sa stvaranjem zamene, a zapravo se zamena u našem primeru sastoji u stvaranju jedne mešovite reči (mešanice). Ta mešovita reč „familiionarno”, koju kao samostalnu reč ne razumemo ali je u sklopu u kojem se nalazi odmah razumemo i prihvatamo kao reč sa smislom, jeste nosilac dejstva dosetke koje nas nagoni na smeh; njen mehanizam nam otkrivanjem tehnike dosetke nikako nije postao jasniji. U kojoj meri može proces jezičkog sažimanja sa stvaranjem zamene putem mešovite reči u nama da izazove uživanje i da nas prisili na smeh? Primećujemo da je to jedan drugi problem, čije rešavanje možemo odložiti dok ne budemo pronašli put do njega. Za sada ćemo ostati pri tehnicari dosetke.

Naša pretpostavka da tehnika dosetke ne može biti beznačajna za saznanje same njene prirode podstiče nas da prvo ispitamo da li postoje još i drugi primeri dosetaka koji su građeni kao Hajneovo „familiionarno”. Njih nema baš tako mnogo, ali ih u svakom slučaju ima toliko da bi se mogla skupiti jedna mala grupa koja se odlikuje stvaranjem mešovitih reči. Sam Hajne je iz reči milioner napravio drugu dosetku, tako reći kopirajući samog sebe, na taj način što govori o jednom „Millionarr-u” (Ideen, gl. XIV), što je sasvim vidljivo sažeto iz Millionär (milionar) i Narr (budala, dakle milioner-budala) i, slično kao i prvi primer, izražava suzbijenu sporednu misao.

Evo drugih primera koje sam saznao: Berlinci nazivaju izvestan bunar (Brunnen) u svom gradu, čija je gradnja gradonačelniku Forckenbeku (Forckenbeck) donela mnogo nevolja, Forckenbecken (Becken = bazen); ovom nazivu se ne može poreći duhovitost, iako je reč „Brunnen” (bunar) prvo morala da pretrpi promenu u neuobičajenije „Becken” (bazen) da bi se u

nazivu podudarala u nekom zajedničkom elementu. — Zlobna duhovitost Evrope je svojevremeno jednog vladara po imenu *Leopold* prekrstila u *Kleopold* (*Cleopold*) zbog njegovih tadašnjih veza sa damom čije je ime bilo Kleo (*Cléo*), dakle jedan nesumnjiv rezultat procesa sažimanja, koji upotrebom jednog slova održava jednu nezgodnu aluziju. — Lična imena uopšte veoma lako postaju predmet obrade tehnike dosetke: u Beču su živela dva brata po imenu *Zalinger* (*Salinger*), od kojih je jedan bio *berzanski posrednik, senzal*. To je dalo povoda da jedan brat dobije ime *Sensalinger* (*Senzalinger*), dok je za drugog, radi razlikovanja, prihvaćen neugodan naziv *Sojzalinger* (*Scheusalinger*, od *Scheusal* = čudovište). To je bilo zgodno i sigurno duhovito; ne znam da li je bilo opravdano. Dosetka se obično na to mnogo ne obazire.

Pričali su mi sledeću dosetku sa sažimanjem: jedan mlad čovek koji je u inostranstvu dugo vodio bezbrižan život posećuje, posle dugog odsustva, svog prijatelja i ovaj, iznenađen, primećuje na ruci posetioca burmu. „Sta”, uzviknu on, „vi ste oženjeni?” „Da”, glasi odgovor: „*Trauring, aber wahr* (Venčani prsten, ali je tako).” Dosetka je izvrsna; u reči „*Trauring*” (venčani prsten) sažete su obe komponente — reč: *Ehering* (burma) promenjena u *Trauring* (venčani prsten) i rečenica: *Traurig, aber wahr* (Na žalost, tako je).

Dejstvu dosetke ovde ne smeta okolnost da mešovita reč zapravo nije neka nerazumljiva tvorevina koja inače ne postoji, kao „familionarno”, već se potpuno podudara sa jednim od dva sažeta elementa.

U jednom razgovoru nenamerno sam dao materijala za dosetku koja je opet sasvim analogna primeru „familionarno”. Pričao sam jednoj dami o velikim zaslugama jednog naučnika koji je po mom mišljenju bio nepravedno zapostavljen. „Ali taj čovek zaslužuje spomenik” („*Aber der Mann verdient doch ein Monument*”), smatrala je ona. „Mogućno je da će ga jednom dobiti”, odgovorih ja, „ali momentano on ima malo uspeha („*Aber momentan ist sein Erfolg sehr gering*”). „*Monument*” (spomenik) i *momentano* (tre-

nutno) su suprotnosti. Dama sjedinjuje sada ove suprotnosti: „Poželimo mu dakle *monumentalan uspeh*” („*Also wünschen wir ihm einen monumentanen Erfolg*”).

Jednoj odličnoj obradi iste teme na engleskom jeziku (*A. A. Brill Freud's Theory of wit*, *Journal of abnormal Psychology*, 1911 — Frojdova teorija dosetke) zahvaljujem nekoliko primera iz drugih jezika, koji pokazuju isti mehanizam sažimanja kao naš primer „familionarno”.

Engleski autor *de Kvinsi* (*de Quincey*), priča *Bril*, napomenuo je negde da se u starijih ljudi pokazuje sklonost za „*anecdote*” (trabunjanje). Reč je sažeta iz reči koje se delimično poklapaju: *anecdote* (anegdota) i *dotage* (staračko trabunjanje, izlapelost).

U jednoj anonimnoj kratkoj priči *Bril* je pročitao da su božićni praznici označeni kao „*the alcoholidays*” (alkoholni dani). Tu imamo spajanje reči *alcohol* (alkohol) i *holidays* (praznični dani, praznik).

Kada je *Flober* (*Flaubert*) objavio svoj čuveni roman *Salambo*, čija se radnja odigrava u staroj Kartagini, *Sent-Bev* (*Sainte-Beuve*) ga je zbog pedantnog slikanja detalja ismejao kao *Cartaginoiserie*:

Cartaginois
*chinoiserie**

Najbolji primer dosetke iz ove grupe reči potiče od jednog od prvaka Austrije, koji sada, posle značajne naučne i javne delatnosti, zauzima visok državni položaj. Uzeo sam sebi slobodu da dosetke koje se pripisuju toj osobi, i koje stvarno sve pokazuju istu strukturu, upotrebim kao materijal za ova istraživa-

* *Cartaginois* = Kartagina; *Chinoiserie* = franc. kineska stvar; predmeti umetničkog zanatstva kineskog porekla ili izrađeni na kineski način. Pojam obuhvata pokućstvo i dekoracije po kineskom ukusu, a tako se naročito zovu i sitni ukrasni predmeti i sve nastrano i komplikovano. Ovde spoj reči Kartagina i šinoazerija znači detaljno, minuciozno prikazivanje Kartagine (Prim. prev.).

nja,¹ pre svega zbog toga što bi bilo teško naći bolji materijal.

Gospodinu N. skrenuta je jednog dana pažnja na pisca koji se pročitao nizom zaista dosadnih članaka koje je objavio u jednom bečkom dnevnom listu. Članci u celini obrađuju male epizode iz odnosa Napoleona I sa Austrijom. Autor je ridokos. Gospodin N. pita, čim je čuo ime: „*Ist das nicht der rote Fadian, der sich durch die Geschichte der Napoleoniden zieht?*“ („Nije li to onaj crveni Fadijan koji se provlači kroz istoriju Napoleonida?“).

Da bismo utvrdili tehniku ove dosetke, moramo na nju primeniti onaj postupak redukcije koji je izmenom izraza uništava i na njeno mesto opet stavlja prvobitni pun smisao, koji se iz jedne dobre dosetke sa sigurnošću može otkriti. Dosetka gospodina N. o ridokosom Fadijanu proizišla je iz dve komponente, iz negativnog suda o piscu i iz sećanja na čuveno poređenje kojim Gete (Goethe) započinje izvod „*Iz Otilijinog dnevnika*“ u romanu *Izbori po srodnosti*². Nezahtovljna kritika mogla je glasiti: To je, dakle, taj čovek koji većito i uvek nanovo piše samo dosadne feljtone o Napoleonu u Austriji! Ova izjava, pak, uopšte nije duhovita i sasvim sigurno nije takva da bi nas mogla zasmejati. Tek kad se oba primera dovedu u međusobnu vezu i kada podlegnu osobenom procesu

¹ Imam li prava na to? Ja do ovih dosetaka, koje su u ovom gradu (Beču) opštepoznate i svuda se pričaju, nisam došao putem indiskrecije. Izvestan broj tih dosetaka objavio je E. Hanslik (E. Hanslick) u listu „*Neue Freie Presse*“ i u svojoj autobiografiji. Molim da mi se oprostite za izvratanje koja se u usmenom prenošenju teško mogu izbeći a koja bi možda mogla pogoditi druge.

² „Čuli smo za jedno naročito uređenje u engleskoj mornarici. Sva užad kraljevske flote, od najjačih do najslabijih, pletena su tako da se kroz celo uže provlači jedna crvena nit (ein roter Faden), koja se ne može izvući a da se ne rasplete celo uže, po čemu se i kod najmanjih vidi da pripadaju kruni. Isto tako se i kroz Otilijin dnevnik provlači nit naklonosti i privrženosti, koja sve povezuje i odlikuje celinu“.

sažimanja i stapanja, nastaje dosetka, i to prvorazredna dosetka¹.

Veza između negativnog suda o dosadnom istoričaru i lepog poređenja u *Izborima po srodnosti* mora da je, iz razloga koje ovde još ne mogu da razjasnim, nastala na manje jednostavan način nego u mnogo sličnih slučajeva. Pokušaću da verovatni stvarni proces zamenim sledećom konstrukcijom. Možda je prvo elemenat stalnog ponavljanja iste teme probudila u gospodina N. blagu reminiscenciju na poznato mesto iz *Izbori po srodnosti*, koje se većinom pogrešno citira sa „*provlači se kao crvena nit*“. „Crvena nit“ poređenja vrši sada preobražajno dejstvo na izraze prve rečenice usled slučajne okolnosti da je i kritikovani crven, naime ridokos. Rečenica je mogla glasiti: *Dakle taj ridokos čovek piše te dosadne feljtone o Napoleonu*. Sada je počeo proces koji je išao za sažimanjem oba dela. Pod pritiskom tog procesa, koji je u istovetnosti elementa „*crven*“ našao prvi oslonac, reč dosadno (langweilig) asimilovala se sa rečju nit (Faden) i pretvorila se u fad (dosadno), i sada su obe komponente mogle da se stope u tekst dosetke, u kojem ovog puta skoro više ima udela citat nego prvobitno sigurno jedino postojeći prezrivi sud.

Taj crveni čovek, dakle, piše te glupe, dosadne (fade) stvari o N.

Crvena nit (Faden) koja se kroz sve provlači

Nije li to taj crveni glupak koji se provlači kroz istoriju N.

Objašnjenje, ali i korekturu ovog objašnjenja, daću docnije u jednom odeljku kada ovu dosetku budem analizirao i sa drugih a ne samo formalnih stanovišta. Ma šta u ovom odeljku bilo sumnjivo, u činjenicu da je ovde došlo do sažimanja ne može se sumnjati. Rezultat sažimanja je, s jedne strane, opet znatno skraćanje, s druge strane, pak, umesto upadljivog građenja reči putem mešanja imamo pre pro-

¹ Dovoljno je samo da napomenemo koliko se malo to zapažanje, koje se redovno ponavlja, slaže sa tvrdnjom da je dosetka sud koji se poigrava.

žimanje sastavnih delova obeju komponenti. „Roter Fadijan” (Crveni glupak) kao puka pogrđna reč nekako bi mogla da opstane; u našem slučaju to je sigurno produkt sažimanja.

Ako bi na ovom mestu neki čitalac postao nezadovoljan zbog načina posmatranja koji preti da mu uništi zadovoljstvo u dosetki a da mu pri tome ne može objasniti izvor tog zadovoljstva, onda ga privremeno moram zamoliti da bude strpljiv. Mi se nalazimo tek kod tehnike dosetke, čije ispitivanje nam obećava izvesna objašnjenja kada ga budemo dovoljno široko zasnovali.

Analizom poslednjeg primera mi smo već, u slučaju da naiđemo na proces sažimanja u drugim primerima, pripremljeni na to da ono što je suzbijeno nekom mešovitom tvorevinom reči već zamenjeno nekom drukčijom izmenom izraza. Na osnovu drugih dosetaka gospodina N. videćemo u čemu se ta drukčija zamena može sastojati.

„Ja sam s njim putovao *tête-à-bête*.” Ništa lakše nego da se ova dosetka redukuje. Očigledno onda izraz može glasiti samo ovako: „Putovao sam sa X-om *tête-à-tête* i X je glupa životinja.”

Nijedna od ove dve rečenice nije duhovita. Ili, sažeto u jednu rečenicu: „Putovao sam sa onom glupom životinjom X. *têtê-à-têtê*”, što je isto tako malo duhovito. Dosetka nastaje tek kada se izostavi „glupa životinja” i u zamenu za to jedno *têtê* izmeni svoje t u b, te sa tom malom modifikacijom izostavljena „životinja” ipak dolazi do izražaja. Mogli bismo tehniku ove grupe dosetaka opisati kao *sažimanje sa malom modifikacijom* i mi naslućujemo da će dosetka biti utoliko bolja ukoliko je modifikacija neznatnija.

Sasvim je slična, iako ne nekomplikovana, tehnika jedne druge dosetke. Gospodin N. kaže u razgovoru za jednu osobu za koju se može reći ponešto pohvalno, a mnogo loše: „Da, *sujeta je jedna od njegove četiri Ahilove pete*.”¹ Laka modifikacija se ovde sastoji u

¹ Istu duhovitu reč je, navodno, već Hajne upotrebio u vezi sa Alfredom de Miseom.

tome da se umesto o *jednoj Ahilovoj peti*, koju i sam junak poseduje, govori o *četiri*. Ali četiri pete, dakle četiri noge, ima samo životinja. Prema tome su obe misli, sažete u dosetki, glasile: „Y. je, ne uzimajući u obzir njegovu sujetu, sjajan čovek; ali ga ja ipak ne simpatišem, on je pre životinja nego čovek”¹.

Slična je, samo mnogo jednostavnija, druga jedna dosetka koju sam čuo u jednom porodičnom krugu „in statu nascendi”. Jedan od dva brata, gimnazijalaca, odličan je đak, dok je drugi sasvim prosečan. Ali jednom se i uzornom dečaku u školi desila nezdoga i majka izražava svoju zabrinutost da bi taj događaj mogao predstavljati početak trajnog pogoršanja. Dečak koji je do sada bio u senci svoga brata spremno uluči ovu priliku. Da, kaže on, Karl nazaduje četvoroške.

Modifikacija se ovde sastoji u malom dodatku radi potvrde da onaj drugi i po njegovom sudu nazaduje. Ta modifikacija, međutim, zastupa i zamenjuje strastven pleoaje za sopstvenu stvar: Uopšte ne treba da mislite da je toliko pametniji od mene ako je u školi imao bolji uspeh. On je samo jedna glupa životinja, tj. mnogo gluplji od mene.

Lep primer sažimanja sa lakom modifikacijom pokazuje i veoma poznata dosetka gospodina N., koja za jednu osobu iz javnog života veli „*da ima veliku budućnost za sobom*”. Ova dosetka se odnosila na mlađeg čoveka, koji je, kako je izgledalo, svojim poreklom, vaspitanjem i svojim ličnim osobinama bio predodređen da jednog dana preuzme vođstvo jedne velike stranke i da na njenom čelu dođe do vlasti. Ali vremena su se izmenila, stranka je oslabela, i sada se moglo predvideti da i čovek koji je bio predodređen za njenog vođu neće daleko dospeti. Najkraće re-

¹ Jedna od komplikacija tehnike ovog primera sastoji se u tome što se modifikacija kojom se zamenjuje izostavljena pogrđa može označiti kao aluzija na ovu, pošto ona do nje dovodi tek preko jednog završnog procesa. O jednom drugom momentu koji ovde komplikuje tehniku vidi u daljem izlaganju.

dukovana verzija, kojom bi se ova dosetka mogla zameniti, glasila bi: „*Taj čovek je pred sobom imao veliku budućnost, ali je s njom sad svršeno.*” Umesto „*imao*” i završne rečenice imamo malu izmenu u glavnoj rečenici, time što se „*pred*” zamenjuje sa „*za*”, svojom suprotnošću.¹

Skoro istom modifikacijom se gospodin N. posluzio u slučaju gospodina koji je postao ministar poljoprivrede a da nije imao nikakve druge kvalifikacije no što se sam bavio zemljoradnjom. Javno mnjenje je imalo prilike da ga upozna kao najmanje obdarenog od svih koji su ikada zauzimali taj položaj. Kada je, međutim, podneo ostavku na taj položaj i posvetio se svojim poljoprivrednim interesovanjima, gospodin N. je za njega rekao:

On se kao Cincinat² vratio na svoje mesto pred plugom.

Rimljanin koji je isto tako bio pozvan da napusti zemljoradnju i da zauzme visok položaj ponovo je zauzeo svoje mesto iza pluga. *Ispred* pluga je onda, kao i danas, išao samo — vo.

Uspelo sažimanje sa lakom modifikacijom predstavlja i primer kada Karl Kraus o jednom takozvanom žurnalisti-revolverašu (ucenjivaču) kaže da je sa *Oriente r presszug*”-om (Orijent ucenjivačkim vozom) otputovao u jednu od balkanskih zemalja. Sigurno se u ovoj reči nalaze obe druge: „*Orientexpresszug*” (Orijentekspres) i „*Erpressung*” (ucena). Usled konkretnog sklopa reč „*Erpressung*” dolazi do izražaja

¹ U tehnicu ove dosetke sudeluje još jedan momenat koji sada neću navesti, ali ću ga kasnije spomenuti. Radi se o sadržajnom karakteru modifikacije (prikazivanju pomoću suprotnosti, protivnog smisla). Tehniku dosetke ništa ne sprečava da se istovremeno posluži većim brojem sredstava, koja, međutim, možemo samo redom upoznati.

² Cincinat, Lucius Quinctius — rimski patricij koga su po legendi pozvali sa oranja da se primi diktature kada se Rim našao u teškoj situaciji. Obavivši povereni mu zadatak za svega šesnaest dana, odrekao se diktature i vratio se na svoj posed.

samo kao modifikacija reči „*Orientexpresszug*”, koju zahteva glagol. Ova dosetka je za nas, time što tobože predstavlja štamparsku grešku, i u drugom pogledu interesantna.

Niz ovih primera mogli bismo lako da proširimo, ali mislim da nam nisu potrebni novi slučajevi da bismo sigurno utvrdili osobine tehnike u ovoj drugoj grupi — grupi dosetaka koje počivaju na sažimanju sa modifikacijom. Uporedimo li, pak, drugu grupu sa prvom, čija se tehnika sastojala u sažimanju sa građenjem mešovitih reči, onda ćemo lako uvideti da razlike nisu suštinske i da granice nisu čvrste. Građenje mešovitih reči (mešanica), kao i modifikacija, podređuje se pojmu stvaranja zamene, i ako hoćemo, možemo građenje mešovitih reči opisati i kao modifikaciju osnovne reči pomoću drugog elementa.

* *

Mi ćemo, međutim, ovde prvi put predahnuti i zapitati se sa kojim se od momenata poznatih iz literature naš prvi rezultat potpuno ili delimično podudara. Očigledno sa momentom kratkoće, koji Žan Paul naziva dušom dosetke. Kratkoća sama po sebi nije duhovita (witzig), inače bi svaki lakonizam bio dosetka. Kratkoća dosetke mora biti naročite vrste. Mi se sećamo da je Lips pokušao pobliže da opiše specifičnost skraćivanja u dosetki. Tu je onda i počelo naše ispitivanje i mi smo utvrdili da je kratkoća dosetke često rezultat naročitog procesa koji je u tekstu dosetke ostavio jedan drugi trag — stvaranje zamene. Ali, primenjujući postupak redukcije koji ide za tim da poništi osobeni proces sažimanja, utvrđujemo, takođe, da je dosetka vezana samo za izraz reči koji se stvara putem sažimanja. Naravno, sada se naše puno interesovanje okreće ovom naročitom i do sada skoro nezapaženom procesu. Uz to još ne možemo da razumemo kako iz njega može da nastane sve ono što je u dosetki vredno — uživanje koje nam ona donosi.

Da li su u bilo kojem drugom području duševnog života već poznati neki slični procesi kakve smo ovde opisali kao tehniku dosetke? Svakako, u jednom jedinom području, i to u području koje naizgled leži prilično po strani. Godine 1900. objavio sam knjigu koja, kao što kazuje njen naslov (*Tumačenje snova*), pokušava da objasni zagonetnost sna i da ga protumači kao izdanak normalnog duševnog rada. Tamo manifestnu, često čudnu *sadržinu sna* suprotstavljam *latentnim*, ali potpuno korektnim *mislama sna* od kojih ona potiče, i ispitujem procese koji iz latentnih misli snova stvaraju san, kao i psihičke snage koje sudeluju u tom preobražaju. Sveukupnost tih procesa preobražavanja nazivam *radom sna* i kao deo toga rada sna opisao sam proces sažimanja koji pokazuje najveću sličnost sa procesom tehnike dosetke i, kao i ovaj, vodi skraćivanju i stvara zamene istog karaktera. Svakome su iz ličnog sećanja na sopstvene snove poznate mešovite tvorevine osoba a i objekata koji se pojavljuju u snovima; štaviše, san stvara takve mešovite tvorevine i od reči, koje se onda analizom mogu raščlaniti (na primer: Autodidasker = autodidakt + Lasker (*Tumačenje snova*, 1900, str. 206)¹. U drugim slučajevima, i to još češće, proces sažimanja sna ne stvara mešovite tvorevine, već slike koje potpuno liče na neki objekat ili neku ličnost, izuzev jednog dodatka ili izmene koja potiče iz nekog drugog izvora, dakle isto takve modifikacije kao u dosetkama gospodina N. Nema sumnje da ovde kao i tamo imamo isti psihički proces koji možemo prepoznati po identičnim ostvarenjima. Jedna tako dalekosežna analogija tehnike dosetke sa radom sna sigurno će povećati naše interesovanje za onu prvu tehniku i u nama oživeti nadu da ćemo iz upoređenja dosetke sa snom izvući poneki dobitak za njeno razjašnjenje. Ali, mi ćemo se uzdržati od toga posla jer znamo da smo tehniku ispitivali tek na sasvim malom broju dosetaka, tako da ne možemo znati da li će analogija kojom

¹ Ges. Werke, Band II/III.

želimo da se poslužimo biti od koristi. Mi, dakle, napuštamo poređenje sa snom i vraćamo se tehnici dosetke; na ovom mestu našeg ispitivanja ostavljamo, tako reći, da visi jedna nit koju ćemo docnije, možda, opet prihvatiti.

* * *

Sledeće što želimo da saznamo jeste da li se proces sažimanja sa stvaranjem zamene može utvrditi kod svih dosetaka, tako da se on može smatrati opštim karakterom tehnike dosetke.

Sećam se jedne dosetke koja mi je, sticajem naročitih okolnosti, ostala u sećanju. Jedan od velikih učitelja u mojoj mladosti, za kojeg smo mislili da ne ume da ceni dobru dosetku, kao što nikada od njega nismo ni čuli neku njegovu dosetku, došao je jednog dana smejući se u institut i objasnio nam, spremnije nego inače, povod svom veselom raspoloženju. „Pročitao sam jednu odličnu dosetku. U jedan pariski salon uveden je mlad čovek koji je navodno bio rođak velikog Ž. Ž. Rusoa (J. J. Rousseau) i imao isto ime. Pored toga je bio i riđokos. Međutim, on se ponašao tako nespretno da je domaćica gospodinu koji ga je doveo, u znak kritike, rekla: „*Vous m'avez fait connaître un jeune homme roux et sot, mais non pas un Rousseau.*” („Vi ste me upoznali s jednim mladićem riđim i glupim, a ne sa Rusoom”). I ponovo se smeja.

Po nomenklaturi autora ovo je dosetka koja počinje na sličnosti zvuka (Klangwitz), i to dosetka niže vrste, koja se poigrava sa ličnim imenom, kao, na primer, dosetka u govoru monaha iz *Valenštajnovog logora*, koji je, kao što je poznato, stvoren po uzoru na *Abrahama a Santa Klaru* (Abraham a Santa Clara):

„Lässt sich nennen den Wallenstein,
ja freilich ist er uns allen ein Stein
des Anstosses und Ärgernisses.”¹

¹ Tek ćemo docnije moći pokazati da ova dosetka zbog jednog drugog momenta zaslužuje višu ocenu.

(Naziva se Valenštajnom
pa zaista nam je svima kamen
spoticanja i negodovanja).

U čemu se, međutim, sastoji tehnika ove dosetke?

Tu se pokazuje da se već u prvom novom slučaju ne nalazi karakter za koji smo očekivali da bi mogao biti opšta pojava. Ovdje nemamo izostavljanja reči, jedva i skraćivanja. Dama sama u dosetki kazuje skoro sve što bismo mogli podmetnuti njenim mislima. „Očekivala sam jednog rođaka Ž. Ž. Rusoa, možda i duhovnog srodnika, a gle, ovo je glup riđokos mladić, — *roux et sot.*” Ja sam tu, doduše, mogao da ubacim jednu dopunu, umetak, ali taj pokušaj redukcije ne uništava dosetku. Ona i dalje postoji i vezana je za sazvučje *Rousseau* — *roux et sot.* Time je, pak, dokazano da u stvaranju ove dosetke sažimanje sa stvaranjem zamene nema nikakvog udela.

Ali šta onda sudeluje u stvaranju ove dosetke? Novi pokušaji redukcije mi pokazuju da dosetka do tle pruža otpora dok ime *Rousseau* nije zamenjeno nekim drugim imenom. Umesto ovog imena, upotrebiću, na primer, ime Rasin (Racine) i kritika dame, koja isto tako ostaje moguća kao i pre toga, izgubila je odmah svaki trag duhovitosti. Sada znam gde treba da potražim tehniku ove dosetke, ali sam još uvek u nedoumici u pogledu njene formulacije; pokušaću da dam ovu formulaciju: tehnika te dosetke sastoji se u tome da se jedna te ista reč — ime — pojavljuje u *dvojakoj upotrebi*: jednom je upotrebljena kao celina a drugi put je rastavljena na svoje slogove kao u kakvoj šaradi.

Navešću nekoliko primera koji su po svojoj tehnici identični sa ovim.

Jedna dama, Italijanka, navodno se osvetila Napoleonu I zbog jedne njegove netaktične napomene dosetkom koja je počivala na istoj tehnici dvostruke upotrebe. Napoleon joj je na jednom dvorskom balu, pokazujući na njene zemljake, rekao: „*Tutti gli Italiani danzano si male*” („Svi Italijani loše plešu”), a ona je spremno odgovorila: „*Non tutti, ma buona parte*”

(„Ne svi, ali dobar deo”, ili: „Ne svi, ali Bonaparta”) /Bril, l. c./

Po T. Fišeru i K. Fišeru, kada je u Berlinu jednom prikazana *Antigona* (Antigone), kritika je smatrala da predstavi nedostaje antički karakter. Berlinska duhovitost je ovu kritiku prihvatila na sledeći način: „*Antik? Oh, nee*” („Antička? O, ne”).

U lekarskim krugovima odomaćena je slična dosetka sa rastavljanjem na slogove. Kada se nekom mladom pacijentu postavi pitanje da li je nekada masturbirao, onda se sigurno nikada ne dobija drugačiji odgovor nego: „*O na, nie*” („O ne nikada, odnosno Onanie = onanija”).

U sva tri primera, koji će biti dovoljni za tu vrstu, imamo istu tehniku dosetke. Jedna reč se u tim primerima upotrebljava dva puta, jednom kao celina, drugi put rastavljena na slogove i tada ti slogovi imaju sasvim drugačiji smisao.¹

Višestruka upotreba iste reči, jednom kao celine a onda u slogovima na koje se ona može rastaviti, bio je prvi slučaj tehnike s kojom smo se susreli a koja

¹ Kvalitet tih dosetaka počiva na tome što se istovremeno upotrebljava i jedno drugo sredstvo tehnike daleko veće vrednosti (v.d.) — Na ovom mestu mogu, uostalom, da skrenem pažnju na vezu dosetke sa zagonetkom. Filozof Fr. Brentano (Fr. Brentano) izmislio je jednu vrstu zagonetaka u kojih treba pogoditi jedan mali broj slogova, koji, sjedinjeni u reč, sastavljeni na ovaj ili onaj način, daju drugi smisao, na primer:

... Liess mich das Platanenblatt ahnen
(... dade mi da naslutim list platana, odnosno rodoslov)
ili: Wie du dem Inder hast verschrieben, in der Hast
verschrieben?

(Kao što si Indijcu prepisao, u brzini pogrešno prepisao?)
Slogovi koje treba pogoditi zamenjuju se u rečenici rečju *dal*, koja se ponavlja u odgovarajućem broju. Jedan kolega se filozofu duhovito osvetio, kada je, čuvši za veridbu filozofa, koji je već bio u podmaklim godinama, upitao: Daldaldaldaldaldal? (Brentano brent-a-no? — Brentano, gori li još?) [U originalu je izraz dat u formi dijalekta. — Nap. prev.]. U čemu se sastoji razlika između tih Daldal-zagone-taka i gornjih dosetaka? Razlika je u tome što je u prvih tehnika navedena kao uslov i tekst treba pogoditi, dok je u dosetkama saopšten tekst a tehnika skrivena.

odstupa od tehnike sažimanja. Posle kratkog razmišljanja moramo na osnovu mnoštva primera koji nam nadolaze zaključiti da ova novootkrivena tehnika po svoj prilici nije ograničena samo na to sredstvo. Očigledno postoji jedan zasad još nepregledan niz mogućnosti da se isti materijal reči upotrebi u višestruke svrhe u jednoj rečenici. Da li, možda, sve te mogućnosti predstavljaju tehnička sredstva dosetke? Izgleda da je tako; sledeći primeri dosetaka to će pokazati.

Možemo prvo uzeti isti materijal reči i izvršiti samo izvesnu izmenu u njihovom rasporedu, redosledu. Ukoliko je izmena manja, ukoliko se pre stiče utisak da je istim rečima iskazan različit smisao, utoliko je dosetka u tehničkom pogledu uspelija.

D. Špicer (D. Spitzer, *Wiener Spaziergänge* (Bečke šetnje), II, str. 42):

„Das Ehepaar X. lebt auf ziemlich grossem Fusse. Nach der Ansicht der einen soll der Mann *viel verdient* und sich *dabei etwas zurückgelegt* haben, nach anderen wieder soll sich die Frau *etwas zurückgelegt* und dabei *viel verdient* haben.”

(„Bračni par X. živi na prilično velikoj nozi. Po mišljenju jednih muž je *mnogo zaradio* i pri tome stavio *nešto na stranu*, po drugima je opet, navodno, žena išla *malo na stranu* i pri tome *mnogo* zaradila.”)

Upravo đavolski dobra dosetka! I sa koliko malo sredstava je načinjena! Mnogo zaradio — nešto stavio na stranu (*Viel verdient* — *sich etwas zurückgelegt*), malo išla na stranu (doslovno: malo legla nagnula se unazad, na leđa (napomena prev.) — mnogo zaradila (*sich etwas zurückgelegt* — *viel verdient*); tu, zapravo, nema ničeg drugog do premeštanja tih dveju fraza, čime se ono što je rečeno za muža razlikuje od onog što je za ženu nagovešteno. Doduše, ni ovo ovde ne sačinjava svu tehniku dosetke.¹

¹ Kao ni u odličnoj dosetki o Oliveru Vendelu Homsu (Oliver Wendell Holmes) koju navodi Bril: „Put not your trust in money, but put your money in trust” („Ne polaži veru u novac već novac polaži u trust”).

Bogatstvo mogućnosti otvara se tehnicu dosetke kad se „*višestruka upotreba istog materijala*” tako proširi da se reč, ili reči za koje je dosetka vezana jednom mogu upotrebiti u nepromenjenom značenju, drugi put, pak, s *malom modifikacijom*.

Evo, na primer, jedne druge dosetke gospodina N.:

On je čuo da se jedan gospodin, koji je sam rođeni Jevrej, pogrdno izražava o Jevrejima. „Gospodine dvorski savetnice”, reče on, „vaš *antesemitizam* mi je bio poznat, vaš *antisemitizam* za mene je nešto novo.”

Ovde je izmenjeno samo jedno slovo, čija se modifikacija pri nemarnom izgovoru jedva primećuje. Ovaj primer podseća na druge dosetke gospodina N. koje počivaju na modifikaciji, ali za razliku od njih nedostaje mu sažimanje; u samoj dosetki je sve rečeno što treba da bude rečeno. „Znam da ste ranije sami bili Jevrej; čudim se, dakle, što upravo vi grдите Jevreje.”

Odličan primer takve dosetke na principu modifikacije je poznata izreka: *Traduttore — Traditore!* (Prevodilac — izdajnik).

Sličnost obeju reči, koja se skoro pretvara u identičnost, veoma upečatljivo prikazuje nužnost koja prevodioca dovodi u položaj da se ogreši o svog autora.¹

Raznovrsnost mogućih lakih modifikacija je u tih dosetaka tako velika da više nijedna ne liči potpuno na drugu.

Evo jedne dosetke koja se, navodno, zbila na ispitu iz pravnih nauka: Kandidat treba da prevede jedno

Ovde se najavljuje jedna protivrečnost koja onda izostaje. Drugi deo rečenice ukida tu protivrečnost. Uostalom, dobar primer za neprevodljivost dosetke koja se odlikuje takvom tehnikom.

¹ Bril navodi sasvim sličnu dosetku na principu modifikacije: *Amantes - amentes* (zaljubljeni - bezumni).

mesto iz *Corpus juris*. „*Labeo ait*” . . . * *Ja padam, kaže on . . . Vi padate, kažem ja*, odgovori ispitivač i ispit je završen. Ko ime velikog pravnika zamenjuje jednom rečju, i to pogrešno zapamćenom, taj naravno i ne zaslužuje ništa bolje. Ali tehnika dosetke sastoji se u tome da ispitivač upotrebljava skoro iste reči koje pokazuju neznanje kandidata da bi ovoga kaznio. Dosetka je, osim toga, primer „doskočljivosti”, spremnosti da se duhovito odgovori, čija tehnika, kao što ćemo videti, ne odstupa mnogo od tehnike koju smo ovde izložili.

Reči su plastičan materijal s kojim se mnogo šta može započeti. Postoje reči koje su u određenoj upotrebi izgubile prvobitno puno značenje koje u drugom sklopu još uvek imaju. U jednoj dosetki Lihtenberga (*Lichtenberg*) odabrane su upravo one okolnosti u kojima izbledele reči opet moraju dobiti svoje puno značenje.

„*Kako vam ide?*”, upita slepac *hromog*. „*Kao što vidite?*”, odgovori hromi *slepcu*.

U nemačkom jeziku postoje i reči koje se u jednom drugom smislu mogu upotrebiti u *punom* i *praznom* značenju, i to zapravo u više značenja. Naime, dva različita izdanka istog korena, od kojih se jedan razvio u reč s punim značenjem a drugi u izbledeli krajnji ili sufiksni slog, mogu ipak da budu istovetni, da potpuno jednako glase. Istozvučnost između jedne pune reči i jednog izbledelog sloga može biti i slučajna. U oba slučaja tehnika dosetke može iz takvog jezičkog materijala da izvuče koristi.

Šlajermaheru (*Schleiermacher*) se, na primer, pripisuje dosetka koja nam je važna kao skoro čist primer za takva tehnička sredstva: „*Eifersucht* ist eine *Leidenschaft*, die mit *Eifer sucht*, was *Leiden schafft*” („*Ljubomora* je strast koja sa strašću traži ono što stvara bol”).

* *Labeo* je ime rimskog pravnika iz I veka, *labeo* znači pad. Kandidat je „*Labeo ait*” mesto: *Labeo* kaže — shvatio i preveo kao: *Padam, kaže* (Napom. prev.).

Ovo je, neosporno, duhovito, iako kao dosetka nije baš naročito snažno. Ovde otpada ceo niz momenta koji nas pri analizi drugih dosetaka mogu zburniti sve dok svaku od njih pojedinačno analiziramo. Misao izražena u tekstu nema nikakve vrednosti, ona svakako daje prilično nedovoljnu definiciju ljubomora. O „smislu u besmislici”, „skrivenom smislu”, „zapanjenosti i prosvetljenju” ne može biti ni govora. Kontrast predstava neće se moći utvrditi ni uz najveći napor, a suprotnost između reči i onoga što one znače utvrdićemo samo uz veliko nasilje. O nekom skraćanju nema traga; tekst, naprotiv, ostavlja utisak opširnosti. A ipak je to dosetka, čak i veoma savršena. Njena jedina upadljiva osobina jeste ona sa čijim nestankom nestaje i dosetka, naime da ovde iste reči doživljavaju višestruku upotrebu. Tako onda stojimo pred izborom: da li ovu dosetku da svrstamo u onaj pododeljak u kojem se reči jednom upotrebljavaju kao celine a drugi put rastavljene (kao *Rousseau*, *Antigone*), ili u onaj drugi u kojoj raznovrsnost nastaje usled punog i izbledelog značenja delova reči. Pored ovoga je samo još jedan drugi momenat značajan za tehniku dosetke. Ovde je uspostavljen jedan neuobičajen odnos, preduzeta je neka vrsta sjedinjavanja na taj način što je ljubomora (*Eifersucht*) definisana samim svojim imenom, tako reči sama sobom. I to je, kao što ćemo videti, jedna tehnika dosetke. Oba ova momenta moraju, dakle, po sebi biti dovoljna da jednom govoru daju traženi karakter dosetke.

Ako se dalje pozabavimo raznovrsnošću „višestruke upotrebe” iste reči, onda ćemo odjednom primetiti da pred sobom imamo oblike „dvojakog značenja” ili „igre rečima”, koji su već odavno poznati i ocenjeni kao tehnike dosetke. Zašto smo se trudili da nanovo otkrijemo nešto što smo mogli da saznamo iz najpliće rasprave o dosetki? Radi našeg opravdanja možemo zasad samo da kažemo da u tom fenomenu jezičkog izraza ipak ističemo jednu drugu stranu. Ono što u autora treba da pokaže da dosetka ima karakter „igre”, to u nas spada pod gledište „višestruke upotrebe”.

Dalji slučajevi sa višestrukom upotrebom, koji se kao *dvojako značenje* mogu ujediniti u novu, treću grupu, mogu se lako svrstati u pododeljke, koji se, naravno, međusobno ne odvajaju na osnovu bitnih razlika, kao što se ni cela treća grupa ne odvajaju od druge. Tu, pre svega, postoje:

a) slučajevi dvojakog značenja jednog imena i njegovog predmetnog značenja, na primer: „Otkaći se od našeg društva, Pištolju” (u Šekspira)¹.

„*Mehr Hof als Freiung*”, reče jedan duhoviti Bečlija, misleći na lepe devojkice, koje ljudi već više godina obasipaju pohvalama ali koje još uvek nisu našle muževe. „Hof” i „Freiung” su dva trga koji leže jedan pored drugog u unutrašnjosti grada Beča.²

Hajne: „Ovde u Hamburgu ne vlada sramni Makbet, već *Banko*” (Banquo).

Gde se nepromenjeno ime ne može upotrebiti — moglo bi se reći — zloupotrebiti —, tu se njegovo dvojako značenje može ostvariti pomoću jedne od nama već poznatih malih modifikacija:

„Zbog čega su Francuzi odbili Loengrina?”, pitalo se u sada već prošlim vremenima. Odgovor je glasio: „*Elsa's (Elsass) wegen*”. Zbog Elze, odnosno Elzasa.

b) dvojako značenje *realnog* i *metaforičnog* značenja reči koje predstavlja izdavan izvor za tehniku dosetke. Navešću samo jedan primer: Jedan kolega, lekar, poznat kao šaljivdžija, reče jednom prilikom pesniku Arturu Šnicleru (Arthur Schnitzler): „Ne čuđim se što si postao veliki pesnik. Pa već je tvoj otac svojim savremenicima držao *ogledalo* (Spiegel vorgehalten).” Ogledalo koje je upotrebljavao otac pe-

¹ Henri IV (II₄). Falstaf kaže svom zastavniku Pištolju: „Neću da okineš ovde. Idi iz našeg društva, Pištolju” (Prevod Živojina Simića i Sime Pandurovića). U originalu je: discharge yourself, što ima dvojako značenje: i otkaći se i ispaliti, okinuti. — (Nap. prevodioca).

² Od: Jemandem den Hof machen = udvarati se nekoj, nekoj devojci, a freien, das Freien = prositi devojkicu, prošnja — (Napomena prev.).

snika, čuveni lekar dr Šnicler, bio je laringoskop;* po jednoj poznatoj izreci *Hamleta*, svrha pozorišne igre, dakle i pesnika koji tu igru stvara, sastoji se u tome „da tako reći bude ogledalo prirode: da vrlini pokaže njeno sopstveno lice, poroku njegovu sopstvenu sliku a stoleću i biću sveta da pokaže njegov oblik i ustrojstvo” (III, 2).

c) pravo dvojako značenje ili „igra rečima”, tako reći idealan slučaj višestruke upotrebe; nad rečju se ovde ne vrši nasilje, ona se ne razbija na njene delove, slogove, ona ne mora da pretrpi nikakve modifikacije, niti da sferu kojoj pripada, možda kao lično ime, zameni nekom drugom; ona će baš takva kakva jeste i tako kako stoji u rečeničnom sklopu, zahvaljujući povoljnosti određenih okolnosti, iskazati dva smisla.

Primeri za to izdašno nam stoje na raspolaganju:

Po K. Fišeru, jedna od prvih akcija poslednjeg Napoleona kao regenta bila je, kao što je poznato, konfiskacija dobara Orleanovih. Taj događaj jednom izvrsnom igrom rečima prokomentaran je na sledeći način: „*C'est le premier vol de l'aigle*” („To je prvi let /pljačka/ orla”). „Vol” znači *let*, ali i — *pljačka*.

Luj XV je želeo da iskuša duhovitost jednog svog dvoranina, čiji su mu talent hvalili; prvom prilikom naredi dvoraninu da načini dosetku na njegov, kraljev, račun; on sam, kralj, želi da bude „*siže*” te dosetke. Dvoranin mu odgovori spretnom duhovitom izrekom: „*Le roi n'est pas sujet*” („Kralj nije siže”). „Sujet” znači i — *podanik*.

Lekar, koji upravo odlazi od bolesničke postelje jedne žene, kaže mužu koji ga ispraća, klimajući glavom: „Vaša žena mi se ne *dopada*.” „Meni se već dugo ne *dopada*, pohita ovaj da se saglasi sa lekarom.”

Lekar je, naravno, mislio na stanje te žene, ali je svoju zabrinutost zbog bolesnice izrazio takvim re-

* Laringoskop — medicinski instrument — ogledalo za pregled grla (Nap. prev.).

čima da muž u njima može naći potvrdu za svoju ličnu averziju.

Hajne je za jednu satiričnu komediju rekao: „Ova satira ne bi postala tako zajedljiva da je pesnik imao više da jede.” Ova dosetka pre predstavlja primer metaforičnog i običnog dvojakog značenja nego pravu igru rečima, ali kome je stalo do toga da se drži strogih granica?

Drugi jedan primer igre rečima ispričali su autori (Hejmans, Lips) u takvom obliku da se njen smisao ne može razumeti.¹ Tačnu verziju i oblik našao sam nedavno u jednoj inače malo upotrebljivoj zbirci dosetaka.²

Safir je jednom sreo Rotšilda. Tek što su malo popričali kad Safir reče: „Čujte, Rotšilde, tanak sam na novcu, mogli biste da mi pozajmite 100 dukata.” „Tja”, odgovori Rotšild, „to mi neće biti tako teško, ali samo pod uslovom da napravite jednu dosetku.” „To mi neće biti teško”, odvrati Safir. „Dobro, onda dođite sutra u moju kancelariju.” Safir je stigao tačno u ugovoreno vreme. „Ah”, reče Rotšild kada ugle-

¹ „Kada Safir”, veli Hejmans, „jednom bogatom poveriocu, kojem je došao u posetu, na pitanje: Sie kommen wohl um die 300 Gulden (Vi sigurno dolazite zbog 300 guldena) odgovara: Nein, Sie kommen um die 300 Gulden (Ne, vi ćete izgubiti 300 guldena), onda je upravo ono što on misli jezički sasvim korektno rečeno i u nimalo neobičnoj formi. U suštini, stvari stoje ovako: Odgovor Safirov je po sebi u najlepšem redu. Ali Safir upotrebljava iste reči koje je prethodno upotrebio njegov poverilac. Mi, dakle, ne možemo drugačije no da ih u tom smislu u kojem ih je ovaj upotrebio i prihvatimo. I onda Safirov odgovor uopšte više nema nikakvog smisla. Poverilac uopšte ne „dolazi”. On i ne može doći zbog 300 guldena, tj. on ne može doći da donese 300 guldena. Osim toga on kao poverilac nema šfa da donese već da traži. Pošto se Safirove reči na taj način istovremeno otkrivaju kao smisao i besmislica, nastaje komika”. (Lips, str. 97). Po gornjoj verziji, koja je radi razjašnjenja reprodukovana u celini, tehnika ove dosetke daleko je jednostavnija nego što Lips misli. Safir ne dolazi da donese 300 guldena, već da ih prvo uzme od bogataša. Time otpada rasprava o „smislu i besmislici” u ovoj dosetki.

² Das grosse Buch der Witze (Velika knjiga dosetaka), skupio i izdao Vili Herman (Willi Hermann), Berlin 1904.

da pridošlog Safira. „Sie kommen um Ihre 100 Dukaten” („Vi dolazite po vaših 100 dukata”) „Ne”, odgovori ovaj — „Sie kommen um Ihre 100 Dukaten” — „Vi ćete izgubiti vaših 100 dukata, pošto mi sve do sudnjega dana neće pasti na um da vam ih vratim.”

„Was stellen diese Statuen vor?” („Šta predstavljaju, odnosno isturaju ove statue?”), upita jedan stranac jednog Berlinca pred redom spomenika na jednom javnom trgu. „Tja”, odgovori ovaj, „ili levu ili desnu nogu”.¹

Hajne u *Putu po Harcu*: „U ovom trenutku se i ne sećam svih imena studenata, a među profesorima ima poneki koji još nemaju nikakvog imena.”

Možda će nam pomoći u dijagnostičkoj diferencijaciji ako ovde priključimo jednu drugu opšte poznatu proforsku dosetku. „Razlika između *redovnih* (ordentlich) i *vanrednih* (ausserordentlich) profesora sastoji se u tome što *redovni* profesori ne stvaraju ništa izuzetno (ausserordentliches) a *vanredni* ništa valjano (ordentliches). To je, zacemento, igra sa dva značenja reči „ordentlich” i „ausserordentlich”, sa značenjem: ono što je u redu i van reda (ovde = stalaž, društveni položaj), s jedne strane, i značenjem: valjano, odnosno izuzetno, sa druge. Okolnost da se ova dosetka slaže s drugim primerima koji su nam poznati podseća nas da je ovde daleko upadljivija višestruka primena nego dvojako značenje. U rečenici se i ne čuje ništa drugo već uvek nanovo reč „ordentlich” (redovni) čas u svom pravom smislu, čas modifikovana u negativnom smislu. Osim toga ovde je opet ostvarena veština definisanja jednog pojma pomoću njegovog glasovnog sklopa (up. Eifersucht ist eine Leidenschaft — Ljubomora je strast itd.), tačnije rečeno, da se dva korelativna pojma definišu jedan pomoću drugog, iako u negativnom smislu, što dovodi do veštačke izukrštanosti. Najzad se i ovde može istaći gledište sjedinjavanja, stvaranja dublje povezano-

¹ Dalju analizu ove igre rečima vidi u daljem izlaganju.

sti među elementima kazanog nego što bi se po njihovoj prirodi moglo očekivati.

Hajne u *Putu po Harcu*: „Poslužitelj Š. me pozdravio veoma kolegijalno jer je i on pisac i često me je spominjao u svojim polugodišnjim spisima; kao što me je i inače često citirao (tj. pozivao — *zitiert hat*) i kada me nije nalazio kod kuće, bio je tako dobar da poziv (*die Zitation*) kredom napiše na moja vrata.”

„Bečki šetač” Danijel Špicer našao je za društveni tip koji je cvetao u doba osnivanja carstva lakonsku, ali zacelo i veoma duhovitu biografsku karakteristiku: „*Gvozdeno čelo — gvozdena kasa — gvozdena kruna* (eiserne Krone).” (Ovo poslednje je orden za koji je bila vezana i plemićka titula). Odlično sjeđinjavanje — sve, tako reći, od gvožđa. Tu „višestruku upotrebu” omogućuju različita značenja prideva „eisern” (gvozden), koja, međutim, međusobno ne protivreče na upadljiv način.

Druga jedna igra rečima olakšaće nam, možda, da pređemo na novu podvrstu tehnike dvojakog značenja. Jedan duhoviti kolega bio je u vreme Drajfusove afere autor sledeće dosetke:

„Ova devojka me podseća na Drajfusa. Armija ne veruje u njenu nevinost.”

Reč „nevinost”, na čijem dvojakom značenju počiva dosetka, ima u jednom sklopu uobičajeno značenje, kojem odgovaraju suprotna značenja: krivica, prestup, a u drugom sklopu ima seksualno značenje i u okviru tog smisla joj odgovara suprotno značenje seksualnog iskustva. Postoji veoma mnogo takvih primera dvojakog značenja i u svim tim primerima je za dejstvo dosetke veoma važan seksualni smisao. Za ovu grupu bi se možda mogla rezervisati oznaka „*dvosmislice*”.

Odličan primer takve dvosmislene dosetke predstavlja dosetka D. Špicera:

„Po mišljenju jednih muž je *mnogo zaradio* i *pri tome stavio nešto na stranu*, po mišljenju drugih, pak, žena je malo *išla na stranu* i *pri tome mnogo zaradila*.”

Ali ako se ovaj primer dvojakog značenja s dvosmislicom uporedi sa drugim primerima, onda pada u oči razlika koja za tehniku nije sasvim beznačajna. U dosetki o „nevinosti” nam je jedan smisao reči isto toliko blizak kao i drugi; zaista se ne bi moglo reći da li je uobičajenije, odnosno da li nam je poznatije seksualno ili neseksualno značenje reči. Drugačije je pak u primeru Špicerovom; u njemu se jedno banalno značenje reči „stavio nešto na stranu” daleko više natura, ono tako reći prekriva i skriva seksualno značenje koje bi nekom bezazlenom čoveku još moglo i da promakne. Uzmimo radi oštrog kontrasta drugi jedan primer dvojakog značenja u kojem se odustalo od takvog skrivanja seksualnog značenja — Hajneov opis karaktera jedne dopadljive dame: „*Sie konnte nichts abschlagen ausser ihr Wasser*”.* To zvuči kao skarednost, utisak dosetke jedva da i dolazi do izražaja.¹ Ali osobenost da nam oba značenja izraza sa dvojakim značenjem nisu podjednako bliska može da se javi i u dosetkama bez seksualne sadržine, bilo da je jedno značenje po sebi uobičajenije, bilo da je usled sklopa sa drugim delovima rečenice naglašeno (na primer: *c'est le premier vol de l'aigle* — to je prvi let orla); predlažem da se svi ti slučajevi označe kao dvojaka značenja sa aluzijom.

* * *

Do sada smo upoznali već toliko raznih tehnika dosetke da se pribojavam da bismo mogli da izgubimo pregled tih tehnika. Pokušajmo stoga da damo kratak pregled:

* Rečenica počiva na dvojakoj upotrebi reči *abschlagen*. Po sebi glagol *abschlagen* znači odbiti, suzbiti itd., a u sklopu fraze *Wasser abschlagen* = pomokriti se, pustiti vodu. Dakle: Ona nije mogla ništa da odbije (odnosno: pusti) do svoju vodu (Nap. prev.).

¹ Up. za ovo K. Fišera (str. 85), koji za takve dosetke sa dvojakim značenjem u kojima oba značenja nisu podjednako istaknuta, već je jedno iza drugog, predlaže naziv „dvosmi-

I Sažimanje:

- a) s građenjem mešovitih reči
- b) s modifikacijom

II Upotreba istog materijala:

- c) celina i delovi
- d) prestrojavanje
- e) laka modifikacija
- f) iste reči u punom i praznom značenju

III Dvojako značenje:

- g) ime i predmetno značenje
- h) metaforičko i realno značenje
- i) dvojako značenje (igra rečima)
- k) dvosmislica
- l) dvojako značenje sa aluzijom

Ova raznovrsnost zbunjuje. Ona bi nas mogla učiniti nezadovoljnim što smo se posvetili upravo problemu tehničkih sredstava dosetke i mogla bi u nama izazvati sumnju da ipak precenjujemo njihovo značenje za utvrđivanje bitnog u dosetki. Kada toj olakšavajućoj pretpostavci na putu ne bi stajala ne-
oboriva činjenica da se dosetka svaki put uništava čim uklonimo postignuća tih tehničkih sredstava u izrazu! Mi smo, dakle, ipak upućeni na to da u toj raznovrsnosti potražimo jedinstvo. Moralo bi biti moguće da se sve te tehnike svedu pod jedan imenitelj. Kako već rekosmo, drugu i treću grupu nije teško sjediniti. Dvojako značenje, igra rečima, jeste samo idealan slučaj upotrebe istog materijala. Ovo drugo je pri tome očigledno obuhvatniji pojam. Primeri raščlanjavanja, prestrojavanja istog materijala, višestruke upotrebe sa lakom modifikacijom (c, d, e) ne bi se

slika", koji sam ja gore upotrebio u drugom smislu. Takvo davanje naziva je stvar sporazuma. jezička praksa se još nije definitivno odlučila.

mogli podrediti pojmu dvojakog značenja bez nasilja. Ali kakve zajedničke crte postoje između tehnike prve grupe — sažimanja sa stvaranjem zamene — i tehnike one druge dve, višestruke primene istog materijala?

Meni se čini da tu postoji veoma jednostavna i jasna zajednička crta. Upotreba istog materijala je samo specifičan slučaj sažimanja; igra rečima nije ništa drugo do sažimanje bez stvaranja zamene — sažimanje ostaje viša kategorija. Svim tim tehnikama vlada tendencija sabijanja ili tačnije: tendencija uštede. Čini se da je sve stvar ekonomisanja, kao što veli princ Hamlet (*Thrift, Horatio, thrift! Štednja, Horacije, štednja*).

Proverimo tu uštedu na pojedinim primerima. „*C'est le premier vol de l'aigle*”. To je prvi let orla. Da, ali to je let za plenom. *Vol*, na sreću te dosetke, znači i „let” i „pljačka”. Zar se pri tome ništa nije saželo i uštedelo? Sasvim sigurno cela druga misao, i tako da je izostavljena bez zamene. Dvojako značenje reči *vol* čini takvu zamenu suvišnom, ili isto tako tačno: reč *vol* sadrži zamenu za izostavljenu misao, tako da prva rečenica uopšte ne treba neku dopunu ili izmenu. To je upravo blagodet dvojakog značenja.

Evo drugog primera: Gvozdeno čelo — gvozdena kasa — gvozdena kruna. Kakva izvanredna ušteda u poređenju sa izlaganjem misli u kojem ne bi bilo izraza „gvozdeno”! „S potrebnom drskošću i besavesnošću nije teško steći veliki imetak a kao nagrada za takve zasluge, prirodno, neće izostati ni plemićka titula.”

Da, u ovim primerima je sažimanje, dakle ušteda, očevidno. Ali mora se dokazati da ona postoji u svim primerima. Gde se nalazi ušteda u takvim dosetkama kao *Rousseau — roux et sot*, *Antigone* — Antik? o-nee, u kojima smo najpre zapazili nedostatak sažimanja, koje su nas pre svega podstakle da utvrdimo tehniku višestruke upotrebe istog materijala? Ovde, svakako, ne bismo uspeli sa sažimanjem, ali ako ga zamenimo pojmom „uštede” koji mu je nadređen, onda će to ići bez poteškoća. Lako je reći šta

ušteđujemo u primerima Rousseau, Antigone, itd. Naša se ušteda sastoji u tome što ne izražavamo kritiku, ne stvaramo sud, i jedno i drugo je već sadržano u samom primeru. U primeru Leidenschaft — Eifersucht (strast — ljubomora) ušteđujemo sebi mučno sastavljanje definicije: Eifersucht, Leidenschaft (strast — ljubomora) i Eifer sucht (strast traži), Leiden schafft (bol stvara); tome dodamo dopunske reči i definicija je gotova. Slično važi za druge dosad analizirane slučajeve. Gde se najmanje uštedi, kao u igri rečima Safira: „Sie kommen um Ihre 100 Dukaten“ („Vi dolazite zbog vaših 100 dukata“), tu se barem ušteđuje novo građenje odgovora; oblik pitanja je dovoljan i za oblik odgovora. To je malo, ali samo u tom malome je sadržana dosetka. Višestruka upotreba istih reči i za pitanje i za odgovor sigurno spada u „štednju“. Baš tako kako *Hamlet* shvata i tumači okolnost da je smrti njegovog oca tako brzo usledila udaja njegove majke:

Na svadbeni sto su
Izneseni hladni kolači daće.

Međutim, pre nego što „tendenciju ka uštedi“ prihvatimo kao najopštiji karakter tehnike dosetke i postavimo pitanje odakle potiče, šta znači i kako iz nje proističe elemenat uživanja u dosetki, dozvolićemo da dođe do reči i jedna sumnja koja ima prava da bude saslušana. Može biti da svaka tehnika dosetke pokazuje tendenciju da bude škrta u izrazu, ali odnos se ne može obrnuti. Nije svaka škrtoš izraza, svako skraćivanje samo po sebi duhovito. Jednom smo već bili dospeli do ove tačke i to onda kada smo se još nadali da ćemo moći da pokažemo da u svakoj dosetki deluje proces sažimanja i tada smo sebi stavili opravdan prigovor da lakonizam još ne predstavlja dosetku. Karakter dosetke, dakle, mora da je vezan za neku naročitu vrstu skraćivanja i uštede, i naše traganje za zajedničkim u tehnici dosetke neće nas približiti rešenju postavljenog zadatka sve dok ne upoznamo tu specifičnost. Osim toga imali smo hrabrosti da pri-

znamo da uštede koje tehnika dosetke ostvaruje ne mogu da nam imponuju. One možda podsećaju na način štednje nekih domaćica koje odlaze na udaljeniu tržnicu zato što je povrće tamo za nekoliko helera jeftinije, ali pri tom potroše vreme i novac za prevoz. Šta ušteđuje sebi dosetka svojom tehnikom? Da sastavi nekoliko novih reči koje bi se i inače većinom bez truda pojavile: umesto toga, ona mora da se trudi da pronađe tu jednu reč koja će obuhvatiti obe misli; ona izraz jedne misli često mora prvo da prenosi u neku neuobičajenu formu sve dok joj ona ne da oslonac za povezivanje sa drugom mišlju. Zar ne bi bilo jednostavnije, lakše i zapravo štedljivije da se obe izraze onako kako se upravo zgodi, i ako se pri tome ne pojavi ništa zajedničko u izrazu? Zar se ušteda u izrečenim rečima ne poništava utroškom intelektualnog napora? I ko pri tome ušteđuje, kome će to biti od koristi?

Možemo privremeno da se oslobodimo ovih sumnji ako samu sumnju premestimo na neko drugo mesto. Poznajemo li zaista već sve vrste tehnike dosetke? Sigurno je obazrivije skupljati nove primere i analizirati ih.

* *

Nismo još pomenuli zaista veliku, možda najbrojniju grupu dosetaka, i možda nas je na to navela činjenica da se te dosetke potcenjuju. To su dosetke koje se obično nazivaju *kalamburima* (*Calembourgs*, nemački Kalauer); ove dosetke smatraju se najnižom vrstom igre rečima, verovatno zbog toga što su „najjeftinije“, što se mogu napraviti sa najmanje truda. Tako te dosetke postavljaju najmanje zahteva tehnicima izraza, dok prava igra rečima postavlja najviše zahteva tehnicima izraza. Dok u igri rečima oba značenja treba da dođu do izraza u istoj i stoga samo jednom upotrebljenoj reči, dotle je u kalamburu dovoljno da te dve reči za oba značenja nekom svojom sličnošću, i to sličnošću koja se ne može prevideti,

podsećaju jedna na drugo, bilo nekom opštom sličnošću svoje strukture, rimovanom sazvučnošću, istovetnošću nekih početnih glasova i t. sl. Gomilanje takvih primera koji su dobili ne baš sasvim prikladan naziv Klangwitze, dosetke na osnovu zvučnih sličnosti, nalazimo u monahovoj propovedi u Valenštajnovom logoru:

„Kümmert sich mehr um den *Krug* als den *Krieg*,
Wetzt lieber den *Schnabel* als den *Sabel*,
Frisst den *Ochsen* lieber als den *Oxenstirn*’,

Der *Rheinstrom* ist geworden zu einem *Peinstrom*,
Die *Klöster* sind ausgenommene *Nester*,
Die *Bistümer* sind verwandelt in *Wüsttümer*,
Und alle die gesegneten deutschen *Länder*
Sind verkehrt worden in *Elender*.”

Više mari za vrč no za rat
Radije oštri kljun no sablju,
Radije ždere vola no Oksenštirna,
Reka Rajna postala je rekom patnje,
Manastiri su ispražnjena gnezda,
Biskupije su pretvorene u pustošije,
I sve blagoslovene nemačke zemlje
Pretvorene su u zemlje jada

Dosetka naročito rado modifikuje jedan od vokala reči, na primer: Heveši (Hevesi, Almanaccando, Put po Italiji, str. 87) kaže za jednog italijanskog pesnika koji je bio prisiljen da u heksametrima opeva jednog nemačkog cara koga je inače mrzeo: „Kad već ne može da uništi *Cezare*, on istrebljava barem *cezure*.”

Pri mnoštvu kalambura koji nam stoje na raspolaganju bilo bi, možda, od posebnog interesa da istaknemo jedan zbilja loš primer, koji potiče od Hajnea. Pošto je (knjiga *Le Grand*, gl. V) dugo pred svojom damom izigravao „indijskog princa”, on skida masku i priznaje: „Madam! Ja sam vas slagao... Ja sam isto tako bio u *Kalkuti* (Kalkutta) kao što je tamo

bilo *kalkutsko* pečenje (Kalkuttenbraten) koje sam juče imao za ručak”. Očigledno, greška ove dosetke sastoji se u tome što obe slične reči nisu samo slične već su zapravo identične. Ptica od koje je jeo pečenje se tako zove jer potiče iz iste te Kalkute ili, navodno, dolazi odande.

K. Fišer je ovim formama dosetke posvetio veliku pažnju i on ih je strogo odelio od „igre rečima”. „*Kalambur* je loša igra rečima, jer se on rečju ne igra kao rečju, već kao zvukom.” Igra rečima, pak, „polazi od zvuka reči i ulazi u samu reč”. S druge strane, on ubraja i dosetke kao „*familionarno*”, *Antigone* (Antik? o nee) itd. u dosetke koje počivaju na aličnosti zvuka. Ne vidim potrebe da mu u tome sledim. I u igri rečima je reč za nas samo zvučna slika za koju se vezuje ovaj ili onaj smisao. Jezička praksa, međutim, ne razlikuje strogo to dvoje i kada se o „*kalamburu*” govori sa prezirom, a o „igri rečima” sa izvesnim respektom, onda su, izgleda, ta vrednovanja uslovljena drugim, a ne tehničkim gledištima. Obratimo samo malo pažnje na to kakve su vrste dosetke koje nam se saopštavaju kao „*kalamburi*”. Neke osobe poseduju dar da, kada su veoma raspoložene, duže vremena na svaku reč koja im se kaže odgovore kalamburum. Jedan moj prijatelj, inače uzor skromnosti kada je reč o njegovim uspesima na naučnom polju, obično se hvali tom svojom sposobnošću. Kada je društvo koje je jednom tako dugo zabavljao izrazilo čuđenje zbog njegove istrajnosti, rekao je: Ja, ich liege hier auf der Ka-Lauer (Da, ja ovde vrebam priliku da napravim kalambur)¹, a kad su ga zamolili da konačno već jednom prestane onda je postavio uslov da ga proglase Poet-om Ka-laureatus-om². Oba

¹ Kalauer -- kalambur, auf der Lauer sein = vrebati, čekati iz busije (Nap. prev.).

² Poeta laureatus je lovorom ovenčan pesnik. Običaj da se slavni pesnici tako krunišu potiče još od starih Grka (Nap. prev.).

primera su odlične dosetke sa sažimanjem i građenjem mešovite reči.

Svakako, već po nesporazumima oko razgraničavanja između kalambura i igre rečima vidimo da nam kalambur ne može pomoći da upoznamo jednu sasvim novu tehniku dosetke. Ako u kalamburu i ne postoji težnja za višesmislenom upotrebom istog materijala, akcenat ipak pada na pronalaženje poznatog, na usaglašavanje obeju reči koje služe kalamburu, i prema tome je ovaj samo jedna podvrsta grupe koja svoj vrhunac dostiže u pravoj igri rečima.

* * *

Međutim, stvarno postoje dosetke koje se po svojoj tehnici skoro uopšte ne mogu povezati sa grupama dosetaka koje smo dosad razmatrali.

Za Hajnea se priča kako se jedne večeri nalazio u jednom pariskom salonu sa pesnikom Sulijeom (Soulié) i s njim razgovarao; uo je ušao jedan od onih pariskih kraljeva novca koje, ne samo zbog novca, upoređuju sa Midasom i ubrzo je ovaj bio okružen masom koja ga je pozdravljala sa najvećim poštovanjem. „Pogledajte samo”, reče Sulije Hajneu, „kako se tamo devetnaesti vek klanja zlatnom teletu”. Hajne, bacivši pogled na predmet poštovanja, odgovori tako reći ispravljajući ga: „Oh, taj mora da je već stariji” (K. Fišer, str. 82).

U čemu se, dakle, sastoji tehnika ove odlične dosetke? K. Fišer smatra da se ona sastoji u igri rečima: „Tako, na primer, reč „zlatno tele” može da ima značenje Mamona a i idolopoklonstva, u prvom slučaju je zlato glavna stvar, a u drugom predstava životinje; ona može da posluži da se neko ko ima mnogo novca a vrlo malo pameti okarakterise na način koji baš nije laskav”. Ako načinimo eksperiment i uklonimo izraz „zlatno tele”, onda svakako uništavamo dosetku. Pretpostavimo da Sulije kaže: „Pogledajte samo kako se ljudi okupljaju oko tog blesana, samo zato što je bogat”, to, naravno, više uopšte nije du-

hovito. U tom slučaju više i ne postoji mogućnost za Hajneov odgovor.

Ali mi ćemo se podsetiti da se ovde uopšte ne radi o možda duhovitom poređenju Sulijeovom već o odgovoru Hajneovom, koji je sigurno daleko duhovitiiji. Onda ne smemo da diramo u frazu o zlatnom teletu, ona je preduslov za Hajneove reči, i redukcija sme samo da obuhvati te Hajneove reči. Ako reči: „O, taj mora da je već stariji” razvijemo, onda ih otprilike možemo zameniti samo na ovaj način: „O, to više nije tele, to je već odrastao vo.” Za Hajneovu dosetku bilo je, dakle, dovoljno da „zlatno tele” upotrebi ne više metaforički, nego lično, da ga upotrebi u odnosu na samog bogataša. Nije li to dvojako značenje možda već bilo sadržano u Sulijeovom mišljenju?

Međutim, šta se zbiva? Sad nam se čini da ova redukcija nije sasvim uništila Hajneovu dosetku, da je, štaviše, njena suština ostala netaknuta. Sada stvar izgleda tako kao da Sulije kaže: „Gledajte samo kako se devetnaesti vek tamo klanja zlatnom teletu!”, a Hajne odgovara: „O, to više nije tele, to je već vo!” I ta redukovana verzija još uvek predstavlja dosetku. Drugačija redukcija Hajneovih reči, međutim, nije mogućna.

Šteta što ovaj lepi primer sadrži tako komplikovane tehničke uslove. Ni pomoću njega ne možemo doći do razjašnjenja, stoga ćemo ga ostaviti i potražiti dosetku u kojoj ćemo, kako nam se čini, naći izvesnu unutrašnju srodnost sa prethodnim primerom.

Neka to bude jedna od takozvanih „dosetki o kupanju”, koje govore o zaziranju galicijskih Jevreja od kupanja. Jer mi ne zahtevamo od naših primera da budu otmeni, nas ne interesuje njihovo poreklo, već samo njihov kvalitet, to da li su u stanju da nas zasmiju i da li su dostojni našeg teorijskog interesovanja. Oba ova zahteva najbolje ispunjavaju upravo dosetke o Jevrejima.

Dva Jevrejina susreću se u blizini kupatila. „Hast du genommen ein Bad?” („Jesi li uzeo jedno kupatilo?”), upita jedan. „Wieso?” („Zašto?”), upita drugi, „fehlt eins?” („Zar jedno nedostaje?”).

Ako se jednoj dosetki slatko smejemo, onda ni smo baš u najprikkladnijoj dispoziciji da ispitamo njevu tehniku. Stoga nastupaju izvesne teškoće da se uđe u te analize. Nameće nam se pomisao: „To je komičan nesporazum” — Dobro, ali šta je sa tehnikom te dosetke? — Očigledno je posredi dvojaka upotreba reči: *nehmen* (uzeti). Za jednog ta reč predstavlja bezbojan pomoćni glagol, za drugog pak glagol sa neslabljenim značenjem. Dakle: imamo slučaj u kojem se jedna reč upotrebljava u „punom” i „praznom” značenju (grupa II, f). Zamenimo li izraz „*ein Bad genommen*” (uzeo kupatilo) istovrednim, jednostavnijim izrazom *gebadet* (kupao), onda će dosetka biti uništena. Odgovor više nije prikladan. Dosetka je, dakle, vezana za izraz „*genommen ein Bad*” (uzeo kupatilo).

To je sasvim tačno, ali se čini da je i u ovom slučaju redukcija započeta na nepravilnom mestu. Dosetka se ne nalazi u pitanju već u odgovoru, u protivpitanju: „Kako? Zar nedostaje jedno?” I ovaj odgovor se ne može lišiti svoje duhovitosti nikakvim proširenjem ili promenom koja bi njen smisao ostavila netaknutim. Isto tako nam se čini da je u odgovoru drugog Jevrejina značajnije to što on previđa kupanje nego to što pogrešno razume reč „*nehmen*” (uzeti). Ali ni ovde nam još nije sve jasno i mi ćemo potražiti još jedan, treći primer.

Evo opet jedne dosetke o Jevrejima u kojoj je samo forma jevrejska, dok joj srž ima opšteljudski karakter. Sigurno i ovaj primer ima svoje nepoželjne komplikacije, ali srećom ne one koje su nas do sada ometale da stvari jasno vidimo.

Zaleći se na svoju bedu, jedan siromah je uzajmio 25 forinti od svog imućnog poznanika. Još istog dana ga dobrotvor sreće u jednom restoranu za činijom lososa sa majonezom. On ga prekori: „Kako, vi posuđujete novac od mene i onda sebi naručujete losos sa majonezom. Je li vam za to bio potreban moj novac?” „Ne razumem vas”, odgovori ukoreni, „kada nemam para, onda ne mogu da jedem losos sa majonezom, kada imam para, onda ne smem da jedem lo-

sos sa majonezom. Kada, dakle, zapravo treba da jedem losos sa majonezom?”

Ovde najzad ne možemo više da otkrijemo nikakvo dvojako značenje. Ni ponavljanje izraza „losos sa majonezom” ne može sadržati tehniku dosetke, jer to ne predstavlja „višestruku upotrebu” istog materijala, već je samom sadržinom uslovljeno stvarno ponavljanje istog materijala. Možda ćemo sa ovom analizom za trenutak biti bespomoćni, možda ćemo pribeći tome da ovoj anegdoti, koja nas je zasmejala, osporimo karakter dosetke.

Šta se inače značajno može reći za odgovor siromaha? Da se on na zapravo upadljiv način odlikuje logičnošću. Ali neopravdano, jer je odgovor nelogičan. Čovek se brani što je posuđeni novac upotrebio na poslasticu i pita kao da je on u pravu — kada zapravo sme da jede losos. Ali to i nije pravi odgovor; zajedničar mu ne prebacuje što je sebi dopustio da jede losos baš toga dana kada je pozajmio novac, već ga podseća da, s obzirom na njegovo materijalno stanje, uopšte nema prava da pomišlja na takve poslastice. Ovaj jedino mogući smisao prekora osiromašeli bonvivan ne uzima u obzir, on odgovara kao da prekor nije razumeo, odgovara na nešto sasvim drugo.

Možda upravo u tom skretanju odgovora od smisla prekora leži tehnika dosetke? Možda bi se slična promena gledišta, pomeranje psihičkog akcenta moglo dokazati i u oba ranija primera u kojima smo imali utisak da su mu slični.

Gle, sasvim lako uspevamo da to dokažemo i da time zaista otkrijemo tehniku ovih primera. Sulije skreće Hajneu pažnju na to da se društvo u devetnaestom veku klanja „zlatnom teletu” — upravo onako kao što je to nekada činio jevrejski narod u pustinji. Tome bi otprilike odgovarao ovakav Hajneov odgovor: „Da, takva je ljudska priroda, hiljade godina uopšte je nisu izmenile”, ili neki drugi odgovor kojim bi izrazio svoju saglasnost. Hajne, međutim, svojim odgovorom skreće od podstaknute misli, on uopšte ne odgovara na nju, već se posluži dvojakim značenjem fraze o „zlatnom teletu” kako bi pošao spo-

rednim putem, te prihvata jedan njen deo — reč „tele” — i odgovara kao da je ta reč u Sulijeovom govoru bila naglašena: „O, to više nije tele” itd.¹

Još je jasnije skretanje u dosetki o kupanju. Taj primer zahteva grafički prikaz.

Prvi pita: Hast du genommen ein Bad? (Jesi li uzeo jedno kupatilo). Akcenat je na elementu *Bad* (kupatilo).

Drugi odgovara kao da je pitanje glasilo: Hast du *genommen* ein Bad? (Jesi li uzeo kupatilo). Formulacija „genommen ein Bad?” (uzeo kupatilo) treba samo da omogući ovo pomeranje akcenta. Kad bi pitanje glasilo: „Hast du gebadet? (Jesi li se kupao), onda pomeranje uopšte ne bi bilo moguće. Neduhoviti odgovor bi onda glasio: Kupao? Šta misliš time? Ja ne znam šta je to (Gebadet? Was meinst du? Ich weiss nicht, was das ist!). Tehnika dosetke, međutim, sastoji se u pomeranju akcenta sa reči „baden” (kupati se) na reč „nehmen” (uzeti).²

Vratimo se primeru o „lososu sa majonezom” kao najčistijem. Novo u tom primeru zanimae nas u više pravaca. Pre svega, moramo tehnici koju smo otkrili dati naziv. Predlažem da je označimo kao *pomeranje*, jer se njena suština sastoji u skretanju misaonog toka, pomeranju psihičkog akcenta na nešto drugo od onoga što čini početnu temu. Zatim moramo da ispitamo u kakvom se odnosu nalazi tehnika pomeranja prema izrazu dosetke. Naš primer (losos sa majonezom) pokazuje nam da je dosetka s pomeranjem u velikom stepenu nezavisna od jezičkog izraza. Ona nije vezana za reč već za tok misli. Da bismo je uništili, ne po-

¹ Hajneov odgovor je kombinacija dveju tehnika dosetke: skretanja i aluzije. On ne kaže direktno: „To je vo.”

² Reč „nehmen” (uzeti) usled svoje višestranosti upotrebljivosti veoma je podesna za stvaranje igre rečima, od kojih ću nasuprot pisanoj dosetki sa pomeranjem saopštiti jedan čist primer: „Jedan poznati berzanski spekulant i direktor banke pošao je sa prijateljem u šetnju u Ringstrasse. Pred jednom kafanom on predloži prijatelju: „Uđimo i uzmimo nešto”. Prijatelj ga zadržao: „Ali gospodine dvorski savetniče, pa unutra su ljudi!”

maže nam nikakva zamena reči pri kojoj se zadržava smisao odgovora. Redukcija je mogućna samo ako izmenimo tok misli i sladokusac direktno odgovori na prekor, ali u verziji dosetke to nije slučaj, jer je sladokusac izbegao direktan odgovor. Redukovana verzija onda bi glasila: „Ono što mi prija, toga ne mogu da se odrekнем, a gde uzimam novac za to, to mi je sasvim svejedno. Eto vam objašnjenja zašto baš danas jedem losos sa majonezom, pošto ste mi pozajmili novac.” — Ali to ne bi bila dosetka već *cinizam*.

Poučno je uporediti ovu dosetku s jednom koja joj je po smislu veoma slična:

Jedan čovek koji se odao piću zarađuje novac za život u maloj varoši na taj način što daje časove (lekcije). No, njegov porok postepeno postaje opšte poznata stvar i on usled toga gubi većinu svojih učenika. Jedan prijatelj dobija zadatak da ga posavetuje da se popravi. „Vidite, kad biste se odrekli pića, onda biste mogli da dajete časove deci najotmenijih porodica u gradu. Dakle učinite to.” — „Ma šta vam je?”, glasio je srdit odgovor. „Ja dajem lekcije (časove) da bih mogao da pijem; zar da ostavim piće da bih dobio lekcije (časove)?”

I ova dosetka je prividno logična, kao što nam je to palo u oči i u primeru „lososa sa majonezom”, ali to više nije dosetka sa pomeranjem. Odgovor je direktan. Ovde se cinizam, koji je tamo skriven, otvoreno priznaje. — „Piće mi je glavna stvar.” Tehnika ove dosetke zapravo je veoma oskudna i ne može da nam objasni njeno dejstvo, ona se sastoji u prestrojavanju istog materijala, strože uzeto u tome što se preokreće relacija sredstvo — cilj između pića i davanja ili dobijanja lekcija. Čim pri redukciji ovaj momenat u izrazu više ne naglašavam, uništavam dosetku, dakle otprilike ovako: „Kakav je to besmislen zahtev? Za mene je piće najvažnija stvar, a ne davanje lekcija (časova). Davanje časova je za mene samo sredstvo da bih mogao dalje da pijem.” Dosetka je, dakle, zaista vezana za izraz.

U dosetki o kupanju je zavisnost dosetke od teksta (Hast du genommen ein Bad? — Jesi li uzeo ku-

patilo?) neosporna i ako se tekst izmeni, onda dolazi i do ukidanja dosetke. Tehnika je, naime, ovde komplikovanija, ona spaja dvojako značenje (od podvrste f) i pomeranje. Oblik pitanja je takav da dopušta dvojako značenje, i dosetka nastaje na taj način što se odgovor ne nadovezuje na smisao za kojim ide pitanje, već na sporedni smisao. Mi smo, prema tome, u stanju da nađemo redukciju koja će u izrazu sačuvati elemenat dvojakog značenja, a ipak ukinuti dosetku, time što ćemo eliminisati samo pomeranje:

„Jesi li uzeo kupatilo? — Šta da li sam uzeo? Kupatilo? Šta je to?” Ali to više nije dosetka, nego posredno ili šaljivo preterivanje.

Sasvim sličnu ulogu igra dvojako značenje u Hajneovoj dosetki o „zlatnom teletu”. Ono omogućava da razgovor skrene sa podstaknutog misaonog toka, što se u dosetki o lososu s majonezom dešava bez takvog oslanjanja na reči. U redukciji bi Sulijeove reči i Hajneov odgovor glasili otprilike ovako: „Pa to kako ovo društvo ovde okružuje ovog čovčeka, samo zato što je bogat, podseća malo na obožavanje zlatnog teleta.” I Hajne: „To što ga zbog njegovog bogatstva tako slave, to i nije ono najgore. Ali vi mi premalo naglašavate da mu se zbog njegovog bogatstva oprašta njegova glupost.” Time bi, iako je dvojako značenje očuvano, dosetka sa pomeranjem bifa uništena.

Ovde moramo biti spremni da će nam se prebaciti da ta tanana razlikovanja silom razdvajaju ono što inače predstavlja celinu. Ne daje li svaki slučaj dvojakog značenja povoda pomeranju, skretanju toka misli s jednog smisla na drugi? A mi treba da se složimo s tim da se „dvojako značenje” i „pomeranje” utvrde kao reprezentanti dva sasvim različita tipa tehnike dosetke? Doduše, taj odnos između dvojakog značenja i pomeranja svakako postoji, ali on nema nikakve veze sa našim razlikovanjem tehnika dosetke. Pri dvojakom značenju dosetka ne sadrži ništa više do jednu reč koja može da se tumači na više načina, koja slušaocu dozvoljava da s jedne misli pređe na drugu, što se možda — sa izvesnim nasiljem — može izjednačiti s pomeranjem. Dosetka koja počiva na po-

meranju, međutim, sadrži sama tok misli u kojem je izvršeno takvo pomeranje; pomeranje je ovde deo onog rada koji je stvorio dosetku, a ne onog koji je potreban da se ona razume. Ako nam ova razlika ne bi bila dovoljno jasna, onda nam u redukciji stoji na raspolaganju jedno uvek pouzdano sredstvo pomoću kojeg ćemo je razjasniti. Međutim, mi ne želimo onom prigovoru da osporimo svaku vrednost. On nam skreće pažnju na to da psihičke procese pri stvaranju dosetke (rad dosetke) ne smemo da pomešamo sa psihičkim procesima pri primanju dosetke (rad poimanja). Samo su oni prvi procesi¹ predmet našeg sadašnjeg ispitivanja.²

Postoje li još neki drugi primeri tehnike pomeranja? Nije ih lako naći. Jedan sasvim čist primer, kojem nedostaje i ta u našem uzorku prenaplašena logika, predstavlja sledeća dosetka:

Jedan trgovac konjima preporučuje mušteriji jačaćeg konja: „Ako uzmete ovog konja i uzjašete ga u 4 sata ujutro, onda ste u šest i po u Bratislavi.” — „Šta ću u Bratislavi u šest i po ujutru?”

Pomeranje je ovde, svakako, očevidno. Trgovac spominje rani dolazak u malu varoš očigledno s namerom da na primeru pokaže vrednost konja. Mušterija ne uzima u obzir vrednost životinje, u koju dalje ne sumnja, i ostaje samo pri podacima uzetim primera radi. Redukciju ove dosetke onda nije teško izvršiti.

Više teškoća priređuje jedan drugi primer, koji je svojom tehnikom prilično neproziran, ali se ipak može razrešiti kao dvojako značenje s pomeranjem.

¹ O ovim drugim procesima vidi donje odeljke.

² Možda ovde neće biti suvišno da se kaže nekoliko reči radi bližeg objašnjenja: do pomeranja redovno dolazi između jedne izjave i odgovora koji tok misli produžava u drugom pravcu, suprotnom od onog u kojem je bio pošao u izjavi. Da je opravdano odvojiti pomeranje od dvojakog značenja vidi se najbolje po primerima u kojima se oba elementa kombinuju, gde dakle tekst izjave dozvoljava dvojako značenje, koje govornik nije nameravao da izrazi, ali koje odgovoru ukazuje put ka pomeranju (Vidi primere).

Dosetka govori o tome kako se jedan šadhén (jevrejski provodadžija) pravdao; ona pripada, dakle, grupi dosetki kojom ćemo se još više puta pozabaviti.

Provodadžija je prosiocu kazao da otac devojke nije živ. Posle veridbe se pokaže da otac još živi i da se nalazi u zatvoru. Prosilac sad prebaci šadhenu što je lagao. „Pa”, odgovori ovaj, „šta sam vam rekao? Zar je to život?”

Dvojako značenje sadržano je u reči „život” i pomeranje se sastoji u tome da se provodadžija sa običnog smisla reči, koji ima svoju suprotnost u reči „smrt”, prebacio na smisao koju reč ima u frazi: To nije život. On pri tome svoju tadašnju izjavu naknadno objašnjava kao izjavu sa dvojakim značenjem, iako je to višestruko značenje baš ovde prilično daleko. U tom pogledu tehnika bi bila slična onoj u dosetki o „zlatnom teletu” i u „dosetki o kupanju”. Ali ovde treba uzeti u obzir još jedan drugi momenat koji svojom nametljivošću ometa razumevanje tehnike. Moglo bi se reći da je ovo „karakteristična” dosetka, ona teži da na primeru ilustruje karakterističnu mešavinu lažljive drskosti i doskočljive duhovitosti provodadžijine. Videćemo da je to samo prednja strana, fasada dosetke; njen smisao, tj. njena namera sasvim je drugačija. Mi sada nećemo pokušati da je redukujemo¹, nego ćemo to odložiti za kasnije.

Posle ovih komplikovanih primera koji se teško analiziraju bićemo opet zadovoljni kad u jednom slučaju budemo mogli da nađemo potpuno čist i jasan uzorak „dosetke s pomeranjem”. — Jedan prosjak moli bogatog barona da mu pruži finansijsku pomoć za putovanje u Ostende; lekari su mu, veli, radi oporavka preporučili morsko kupatilo. „Dobro, ja ću vam nešto za to dati”, reče bogataš, „ali zar morate da idete baš u Ostende, u najskuplje morsko kupatilo?” „Gospodine barone”, glasio je prekorni odgovor, „kad je u pitanju moje zdravlje, onda mi ništa nije skupo.” — Sigurno, sasvim ispravno gledaš, samo ne baš

¹ Vidi dalje odeljak III.

ispravno u položaju u kojem je molilac. Odgovor je dat sa stanovišta bogatog čoveka. Prosjak se ponaša kao da je to njegov sopstveni novac koji treba da žrtvuje za svoje zdravlje, kao da se novac i zdravlje tiču jedne te iste osobe.

* *

Vratimo se opet tako poučnom primeru dosetke o „lososu sa majonezom”. I ovaj primer pokazao nam je jednu svoju stranu, kod koje smo mogli zapaziti upadljiv ideo logičkog rada, analizom smo saznali da je ta logika trebalo da prikrije jednu misaonu grešku, naime pomeranje toka misli. Ovo nas može, iako samo putem povezivanja kontrasta, podsetiti na druge dosetke, koje nasuprot tome otvoreno prikazuju nešto apsurdno, neku besmislicu, neku glupost. Radoznali smo da vidimo u čemu se sastoji tehnika tih dosetaka.

Navešću, pre svih, najjači i ujedno najčišći primer cele grupe. To je opet jedna dosetka o Jevrejima.

Icig je regrutovan u artileriju. On je očigledno inteligentan momak, ali krut i bez interesa za vojnu službu. Jedan od njegovih pretpostavljenih koji mu je naklonjen poziva ga na stranu i kaže: „Icig, nisi ti za nas. Daću ti jedan savet: *Kupi sebi jedan top i osamostali se.*”

Ovaj savet, kojem se možemo slatko nasmejati, očigledna je besmislica. Pa topovi se ne mogu kupovati a pojedinac kao borac uopšte se ne može osamostaliti, on ne može tako reći „da se okući”. Međutim, ni za trenutak nećemo biti u nedoumici da ovaj savet ne predstavlja samo puku besmislicu, već da je to duhovita besmislica, izvrsna dosetka. Na koji način, dakle, besmislica postaje dosetka?

Ne moramo dugo da razmišljamo. Na osnovu izlaganja autora datih u uvodu možemo da dokučimo da se u takvoj duhovitoj besmislici krije određeni smisao. U našem primeru smisao se lako može pronaći. Oficir koji je artilercu Icigu dao besmislen savet samo se pravi glupim da bi mu pokazao kako se

glupo ponaša. On podražava Iciga. „Daću ti savet koji je isto tako glup kao što si i ti!” On prihvata Icigovu glupost i predočava mu je na taj način što tu glupost čini osnovom svog predloga koji mora da odgovara Icigovim željama, jer ako bi ovaj posedovao svoj sopstveni top i ako bi se vojničkim pozivom bavio za svoj račun, čemu bi onda služili njegova inteligencija i častoljublje! Kako bi održavao taj top i kako bi se upoznao s njegovim mehanizmom, što je neophodno da bi mogao da izdrži konkurenciju sa drugim posednicima topova!

Prekinuću analizu ovog primera kako bih jednim kraćim i jednostavnijim, ali ne tako upadljivim slučajem dosetke s besmislicom, pokazao isti smisao besmislice.

„Nikada se ne roditi, to bi bilo najbolje za smrtnu decu čovečanstva.” „Ali”, dodadoše mudraci iz lista *Fliegende Blätter* (Leteći listovi), od 100.000 ljudi to se desi jedva jednom čoveku.”

Moderna dopuna staroj mudroj izreci čista je besmislica, koja onim prividno opreznim „jedva” postaje još gluplja. Ali ona se kao neosporno tačno ograničenje nadovezuje na prvu rečenicu, pa nam, dakle, može otvoriti oči da uvidimo da ona sa strahopoštovanjem saslušana mudrost nije ništa drugo do besmislica. Ko se nikada nije rodio, taj uopšte i ne može biti ljudsko stvorenje; za toga ne postoji ni pojam dobrog ni pojam najboljega. Ovde besmislica u dosetki služi, kao u primeru o artilercu Icigu, otkrivanju i prikazivanju jedne druge besmislice.

Ovome mogu da dodam treći primer, koji po samoj svojoj sadržini ne bi zaslužio ovo opširno izlaganje koje ono zahteva, ali opet veoma jasno ilustruje upotrebu besmislice u dosetki radi prikazivanja neke druge besmislice:

Jedan čovek koji mora da pođe na put poverava svoju ćerku prijatelju s molbom da za vreme njegovog odsustva bdi nad njenim vrlinama. Vrativši se posle nekoliko meseci, on zatiče svoju ćerku u drugom stanju. Naravno, on prekoreva svog prijatelja. Ovaj, navodno, ne može sebi da objasni ovu nezgodu. „Gde

je spavala?”, upita na kraju otac. „U sobi s mojim sinom.” — „Kako si mogao da dopustiš da spava u sobi s tvojim sinom, kad sam te tako lepo zamolio da je čuvaš?” — „Pa između njih je bio jedan španski zid. Tu je bio krevet tvoje ćerke, a ovde mog sina, a između njih španski zid.” „A ako je tvoj sin zaobišao španski zid?” — „Jedino ako je tako bilo”, odgovori ovaj zamišljeno. „U tom slučaju bi bilo moguće.”

U slučaju ove, po svojim kvalitetima inače prilično slabe, dosetke veoma lako ćemo izvršiti redukciju. Ona bi, očigledno, glasila ovako: Ti nemaš prava da mi nešto prebacuješ. Kako možeš biti tako *glup* i da svoju ćerku daš u kuću u kojoj će živeti pored jednog mladog čoveka? Kao da bi u takvim uslovima neko mogao da jemči za vrlinu jedne devojke! Prividna glupost prijatelja, dakle, samo je ogledalo gluposti oca. Postupkom redukcije uklonili smo glupost iz dosetke, a time smo uništili i samu dosetku. Samog elementa „gluposti” nismo se oslobodili; u sklopu rečenice, redukovane na njen smisao, on nalazi drugo mesto.

Sada možemo da pokušamo da izvršimo redukciju i dosetke o topu. Oficir bi trebalo da kaže: „Icig, znam da si ti inteligentan poslovan čovek. Ali moram ti reći da si *veoma glup* ako ne uviđaš da u vojsci stvari ne mogu da se odvijaju kao u poslovnom životu, gde svako radi na svoju ruku i protiv drugog. U vojsci se čovek mora potčinjavati nalogima i saradivati.”

Tehnika dosadašnjih dosetaka na principu besmislice sastoji se, dakle, stvarno u iznošenju nečeg glupog, besmislenog, a smisao toga sastoji se u tome da se ilustruje, predstavi nešto drugo što je glupo i besmisleno.

Ima li upotreba besmislice u tehnici dosetke uvek to značenje? Evo još jednog primera koji daje potvrđan odgovor:

Kada su Fokionu jednom pljeskali posle govora, on se obrati svojim prijateljima: „*Kakve sam to gluposti rekao?*”

Ovo pitanje zvuči besmisleno. Ali mi ubrzo shvatamo njegov smisao. „Šta sam to kazao što se tom glupom narodu moglo tako dopasti? Ja bih zbog ovog aplauza zapravo trebao da se stidim; ako se ovim glupacima to dopalo, onda to i nije moglo biti naročito pametno.”

Drugi primeri, međutim, pokazuju nam da se besmislica veoma često upotrebljava u tehnici dosetke a da pri tome uopšte nema svrhu da prikaže neku drugu besmislicu.

Jednom poznatom univerzitetskom profesoru, koji je imao običaj da svoju nimalo privlačnu disciplinu bogato začinjava dosetkama, čestitaju rođenje deteta koje je dobio već u poodmaklim godinama. „Da”, odgovori on čestitarima, „čudno je to šta su ljudske ruke u stanju da učine.” Ovaj odgovor čini se izuzetno besmislenim i neprikladnim. Deca se smatraju božjim blagoslovom, sasvim nasuprot delu ljudskih ruku. Ali brzo će nam pasti na um da ovaj odgovor ipak ima svoj smisao i to opsenjuje. Ni govora o tome da srećni otac hoće da se pravi glup da bi nešto drugo ili druge osobe označio glupima. Naoko besmislen, odgovor nas iznenađuje, zapanjuje, kako bismo rekli služeći se autorovim rečima. Videli smo da autori dejstvo takvih dosetaka izvode iz smenjivanja „zapanjenosti i prosvetljenja”. O tome ćemo kasnije pokušati da donesemo sud; zasad se zadovoljavamo da naglasimo da se tehnika ove dosetke sastoji u iskazivanju nečeg što zapanjuje, nečeg besmislenog.

Posebno mesto među tim dosetkama koje počivaju na gluposti zauzima jedna Lihtenbergova dosetka.

On se čudi da su mačkama upravo na onom mestu gde im se nalaze oči u krzno usečene dve rupe. Čuditi se nečemu što je samo po sebi razumljivo, nečemu što je zapravo obeležje identiteta, zacelo je glupost. To podseća na jedan sasvim ozbiljno shvaćen usklik u Mišelea (Michelet) (Žena), koji, koliko se sećam, otprilike glasi ovako: Kako je to priroda lepo udesila da dete čim se rodi zatiče majku koja je spremna da se brine o njemu! Mišeleva rečenica je

stvarno glupost, ali iza Lihtenbergove dosetke koja se poslužila glupošću u neku svrhu, se nešto krije. Šta? To, naravno, u ovom trenutku ne možemo reći

*
* *

Sada smo već na osnovu dve grupe primera videli da se rad dosetke odstupanjima od normalnog načina mišljenja, *pomeranjem* i *besmislicom*, služi kao tehničkim sredstvima radi stvaranja duhovitog izraza. Sigurno je opravdano očekivati da se i druge *misaone greške* mogu na isti način upotrebiti. Nekoliko primera te vrste se zaista i mogu navesti:

Jedan gospodin ulazi u poslastičarnicu i poručuje parče torte; međutim, on ubrzo vraća tortu natrag i namesto nje traži čašicu likera. Pošto je popio liker, sprema se da napusti lokal a da nije platio. Vlasnik radnje ga zadržava. „Šta hoćete od mene?” — „Da platite liker.” — „Pa za njega sam vam dao tortu.” — „Ali ni nju niste platili.” — „Nju nisam ni pojeo.”

I ova priča prividno je logična, ali taj privid mi već poznajemo kao prikladnu fasadu za grešku u mišljenju. Greška se očigledno sastoji u tome da lukava mušterija uspostavlja vezu koja ne postoji — vezu između vraćanja torte i uzimanja likera. Objektivno stanje se, štaviše, raspada u dve radnje koje su za prodavca nezavisne jedna od druge, dok samo u ličnoj nameri mušterije stoje u odnosu zamene. On je prvo uzeo tortu i vratio je, pa, prema tome, za nju ništa ne duguje; onda uzima liker i za njega je dužan da plati. Može se reći da mušterija relaciju „za to” upotrebljava u dvojakom značenju; tačnije: on pomoću dvojakog značenja uspostavlja vezu koja objektivno ne postoji.¹

¹ Slična tehnika besmislice nastaje kad dosetka želi da održi vezu koja je prividno očuvana specifičnim uslovima svoga sadržaja. U to spada Lihtenbergov nož bez sečiva kojem nedostaje drška. Slična je dosetka koju je ispričao J. Falke (l.c.): „Je li to ono mesto na kojem je velingtonški vojvoda izgovorio te reči?” — „Da, to je to mesto, ali te reči nije nikada izgovorio.”

Sada je prilika tu da priznamo nešto što baš nije nevažno. Mi se ovde bavimo ispitivanjem tehnike dosetke na osnovu primera i trebalo bi, dakle, da bude-
mo sigurni da su primeri koje smo odabrali zaista prave dosetke. Međutim, stvari stoje tako da smo u celom nizu primera u nedoumici da li dotični primer možemo nazvati dosetkom. Mi ne raspoložemo jednim kriterijumom pre nego što je ispitivanje urodilo takvim jednim kriterijumom; jezička praksa je nepouzdana i mora i sama biti podvrgnuta ispitivanju u pogledu njene opravdanosti; pri odlučivanju ne možemo se ni na šta drugo osloniti do na izvesno „osećanje” koje možemo interpretirati u tom smislu da u našem suđenju donosimo odluku na osnovu određenih kriterija koji još nisu dostupni našem saznanju. Ako želimo da damo zadovoljavajuće obrazloženje, onda se ne smemo pozvati na to „osećanje”. Kod poslednjeg navedenog primera u nedoumici smo da li ga smemo predstaviti kao dosetku, možda kao jednu specifičnu dosetku, ili prosto kao sofizam. Mi, zapravo, još ne znamo u čemu se sastoji karakter dosetke.

Nasuprot tome je sledeći primer, koji, tako reći, pokazuje komplementarnu grešku u mišljenju — nesumnjivo jednu dosetku. Opet je to jedna priča o provodadžiluku:

Provodadžija brani devojkicu koju je preporučio od primedaba mladog čoveka. „Tašta mi se ne dopada”, veli mu ovaj, „zlobna je i glupa.” — „Ali vi se ne ženite taštom nego ćerkom.” — „Da, ali ona nije više ni tako mlada, a nije ni neka lepota.” — „To ne mari ništa; ako i nije mlada i lepa, utoliko će vam biti vernija.” — „A ni novca baš nema mnogo.” „Ko govori još o novcu? Zar se ženite zbog novca? Pa vi hoćete ženu!” — „Ali ona ima i grbu.” — „Pa šta biste vi hteli? *Da nema ni jednu manu?*”

U stvari, dakle, radi se o devojkicu koja nije ni mlada ni lepa i ima malo miraza, odbojnu majku, a osim toga još i znatnu manu. To sigurno nisu okolnosti koje idu u prilog devojkicu. Provodadžija ume kod svake pojedine mane da kaže sa kojeg stanovišta se čovek s njima može pomiriti; tako on onda grbu.

manu koja se ne može opravdati, posmatra kao jedan nedostatak koji moramo dopustiti svakom čoveku. Opet je prisutan privid logike koji je karakterističan za sofizam i treba da prikrije grešku u mišljenju. Devojkica, očigledno, ima ceo niz mana, i to izvestan broj nedostataka preko kojih bi se moglo preći i jednu manu koja se ne može zaobići; ta devojkica nije za udaju. Posrednik se tako postavlja kao da je svaka pojedinačna mana njegovim izgovorom otklonjena, dok zapravo sa svakom manom ostaje jedan deo obezvređenja koji se sumira sa sledećim. Njemu je stalo do toga da svaki faktor posmatra pojedinačno i odbija da ih skupi u jedan zbir osobina.

Isti stav je srž jednog drugog sofizma kojem su se ljudi mnogo smejali, ali bi se moglo posumnjati u opravdanost da se on nazove dosetkom.

A. je od B. pozajmio jedan bakarni kotao; no B. je, pošto mu je kotao vraćen, tužio A. zato što se na njemu sada nalazi velika rupa koja ga čini neupotrebljivim. Međutim, A. se brani sledećim rečima: „*Prvo, od B. uopšte nisam posudio nikakav kotao; drugo, kotao je već kada sam ga od njega dobio imao rupu; treće, kotao sam vratio u ispravnom stanju.*” Svaki pojedinačni prigovor je po sebi dobar; uzeti svi skupa, ovi prigovori jedan drugog isključuju. Ono što se mora posmatrati povezano A. uzima izolovano, postupajući onako kako provodadžija postupa sa manama neveste. Možemo i reći: A. upotrebljava „i” na mestu gde je moguća samo upotreba sveze „ili-ili”.

S drugim jednim sofizmom susrećemo se u sledećoj priči o provodadžiluku.

Prosilac primećuje da nevesta ima jednu kraću nogu i da šepa. Provodadžija odbacuje prigovor. „Niste u pravu. Pretpostavite da se ženite ženom koja ima zdrave noge. Kakve vajde imate od toga? Ni jedan dan nećete biti sigurni da neće pasti, polomiti nogu i onda za ceo život ostati hroma. Pa onda bolovi, uzbuđenje, lekarski račun! Ali ako uzmete *ovu*, onda vam se to ne može desiti; tu imate *gotovu stvar!*”

Privid logičnosti ovde je prilično providan i niko neće već „gotovoj nesreći” dati još i prednost nad sa-

mom mogućnom nesrećom. Grešku u samom misaonom procesu lakše ćemo zapaziti u jednom drugom primeru, jednoj priči, koju ne mogu sasvim da oslobodim žargona.

U hramu u Krakovu sedi veliki rabin N. i moli se bogu zajedno sa svojim učenicima. Odjednom rabin kriknu i kada ga učenici upitaše šta mu je, on reče: „Ovog časa je izdahnuo veliki rabin L. u Lavovu”. Pastva se uvila u crno za pokojnikom. U toku narednih dana su se ljudi raspitivali kod onih koji su dolazili iz Lavova kako je umro rabin, od čega je bolovao, ali ovi o tome nisu umeli ništa da kažu, jer su ga bili ostavili u najboljem zdravstvenom stanju. Na kraju se sasvim pouzdano ispostavlja da rabin L. u Lavovu uopšte nije umro onog časa kada je rabin N. telepatski osećao njegovu smrt, pošto je još živ. Jedan stranac iskoristi priliku da zavatlava jednog učenika krakovskog rabina zbog ovog događaja. „To je jamačno bila velika blamaža za vašeg rabina što je onda video da lavovski rabin L. umire. Čovek je još dan-danas živ.” „Ne mari”, odgovori učenik, „*der Kück von Krakau bis nach Lemberg war doch grossartig*” (Pogled od Krakova do Lavova je ipak bio veličanstven).

Ovde se otvoreno priznaje misaona greška, koju nalazimo u oba poslednja primera. Vrednost predstave nastale u fantaziji neprilično se veliča u odnosu prema realnosti; mogućnost se skoro izjednačuje sa stvarnošću. Pogled preko prostranstva koje deli Krakov od Lavova bio bi jedno impozantno telepatsko ostvarenje da je urodio nečim istinitim, ali učeniku nije do toga stalo. Postojala je mogućnost da rabin u Lavovu umire u onom trenutku kada je krakovski rabin obznanio njegovu smrt i u učenika se naglasak pomera sa uslova pod kojim bi delo učitelja bilo dostojno divljenja na bezuslovno divljenje tome delu. „*In magnis rebus voluisse sat est*” — pokazuje slično stanovište. Kao što se u tom primeru zanemaruje stvarnost u korist mogućnosti, tako u prethodnom primeru provodadžija traži od prosca da mogućnost da jedna žena usled neke nesreće može da postane

hroma prihvati kao nešto daleko najznačajnije, tako da se samo pitanje da li je stvarno hroma potpuno potiskuje.

Ovoj grupi *sofističkih* misaonih grešaka priključuje se druga jedna zanimljiva grupa, u kojoj se misaona greška može označiti kao *automatska*. Možda je to samo čud slučaja što svi primeri koje ću navesti iz ove grupe opet spadaju u priče o provodadžijama.

„Provodadžija je na razgovore o nevesti poveo jednog pomoćnika koji treba da potkrepi njegove izjave. Devojka je kao vita jela, veli provodadžija. Kao jela, ponavlja odjek. — A što ima oči, to treba videti. — Kakve samo oči ima! — potkrepljuje odjek. — A obrazovana je kao nijedna druga. — I to kako obrazovana! — Ali jedno je tačno, priznaje provodadžija, ima malu grbu. — *I to kakvu grbu!* — potvrdi opet odjek.”

„Mladoženja je, pošto mu je predstavljena nevesta, veoma neugodno iznenađen i zove provodadžiju na stranu kako bi mu šapatom saopštio svoje primedbe. „Zašto ste me doveli ovamo? — upita ga on prekorino. Ružna je i stara, zrikava je, ima loše zube i krmeljive oči . . .” — „Možete glasno govoriti”, prekide ga provodadžija, „*ona je i gluva.*”

„Mladoženja sa provodadžijom prvi put posećuje kuću neveste i dok u salonu čekaju da se pojavi porodica, provodadžija mu skrenu pažnju na stakleni orman u kojem je izložena srebrnina. „Pogledajte samo ovo, po ovim stvarima možete da vidite koliko su ovi ljudi bogati.” — „Ali”, upita nepoverljivo mladić, „zar ne bi bilo moguće da su ove lepe stvari samo za ovu priliku pozajmljene kako bi izazvale utisak bogatstva?” — Šta vam pada na pamet?”, odgovori provodadžija nezadovoljno. „*Ko će ovim ljudima nešto pozajmiti?*”

U sva tri slučaja događa se ista stvar. Osoba koja je više puta uzastopce na isti način reagovala produžava na isti način da se izražava i u sledećoj prilici gde je to neprilično i ne odgovara namerama te osobe. Ona zaboravlja da se prikloni zahtevima situacije time što se povodi za automatizmom navike. Tako po-

drugoj se čezne za povratkom prve polovine. Tu su, tačnije rečeno, dve veoma slične međusobne veze izabrane za predstavljanje stvari. Sličnosti veza odgovara onda sličnost reči, koja nas je upravo mogla podsetiti na višestruku upotrebu istog materijala (herbeiwünschen = čeznuti za nečim; zurückwünschen = čeznuti za povratkom). U Lihtenbergovoj dosetki su januar i njemu suprotstavljeni meseci okarakterisani putem jednog opet modifikovanog odnosa prema nečem trećem; to su želje koje se primaju u tom jednom mesecu i koje se u drugim mesecima ne ostvaruju. Razlika prema višestrukoj upotrebi istog materijala, koja se, pak, približava dvojakom značenju, ovde je prilično jasna.¹

¹ Poslužiću se ranije pomenutim osobenim negativnim odnosom dosetke prema zagonetki, po kojem prva skriva ono što druga pokazuje, da bih, bolje nego što to gornji primeri omogućavaju, opisao „sedinjavanje”. Mnoge zagonetke koje je filozof G. T. Fehner (G. T. Fechner) sam izmišljao da bi, oslepevši, ispunio vreme, odlikuju se visokim stepenom sedinjavanja, što im daje posebnu draž. Uzmimo, na primer, lepu zagonetku br. 203 (Rätselbüchlein von dr Mises — Knjižica zagonetaka od dr Mizesa, četvrto prošireno izdanje, b.g.):

„Die beiden ersten finden ihre Ruhstätte
Im Paar der andern, und das Ganze macht ihr Bette.”

(Prva dva nalaze svoje počivalište
u paru ostalih (slogova), i celina čini njihovu postelju).

Od oba para slogova koje treba pogoditi nije ništa navedeno izuzev njihovog međusobnog odnosa, a od celine samo odnos prema prvom paru slogova. (Odgonetka glasi: Totengräber — grobar). Ili sledeća dva primera i opisa putem odnosa prema istom ili modifikovanom trećem:

Br. 170 „Die erste Silb' hat Zäh'n' und Haare,
Die zweite Zähne in den Haaren.
Wer auf den Zähnen nicht Haare,
Vom Ganzen kaufe keine Waare.”

(Rosskamm)

(Prvi slog ima zube i kosu,
Drugi zube u kosi,
Ko nema dlake na zubima,
Nek ne kupuje robu kod celine).

Lep primer dosetke sa sjedinjavanjem, kojem nije potrebno objašnjenje, jeste sledeća dosetka:

Francuski pesnik oda J. B. Ruso (J. B. Rousseau) napisao je jednu odu potomstvu (*à la postérité*); Volter (Voltaire) je smatrao da ova pesma po svojoj vrednosti ni u kom slučaju nema prava da dospe do potomstva, pa je duhovito rekao: „Ova pesma neće stići na svoju adresu.” (Po K. Fišeru).

Poslednji primer može nam skrenuti pažnju na to da takozvane duhovite doskočice u suštini počivaju na principu sjedinjavanja. Ta doskočljiva duhovitost zapravo se sastoji u tome što se sa odbrane prelazi u napad, u „ukrštanju kopalja”, u „plaćanju istom merom”, dakle u uspostavljanju jednog neočekivanog jedinstva između napada i protivnapada.

(Reč „Rosskamm” sastavljena je od reči Ross = konj, i Kamm = češalj, dok sama reč Rosskamm može da znači i češagija i džambas, trgovac konjima. — Nap. prev.).

Br. 168 „Die erste Silbe frisst,
Die andere Silbe isst,
Die dritte wird gefressen,
Das Ganze wird gegessen.”

(Sauerkraut)

(Prvi slog ždere,
Drugi jede,
Treći slog se ždere,
Celina se jede).

(Nemačka reč „Sauerkraut” — znači kiseli kupus, rastavljena na slogove, ima značenja Sau = svinja; er = on; Kraut = kupus. — Nap. prev.).

Savršen slučaj sjedinjavanja imamo u jednoj zagonetki od Šlajermahera, koja se ne može drugačije nazvati nego duhovitom:

„Von der letzten umschlungen
Schwebt das vollendete Ganze
Zu den zwei ersten empor.”

(Galgenstrick)

Većini svih zagonetaka koje počivaju na principu slogova nedostaje sjedinjavanje, to znači da je obeležje po kojem treba odgonetnuti jedan slog sasvim nezavisno od obeležja drugog, trećeg sloga, i opet od osnove za samostalno odgonetanje celine.

Na primer: pekar kaže kafedžiji kome je zagnojen prst: „*Taj prst ti je sigurno dospeo u tvoje pivo?*” — Kafedžija: „*Nije, ali mi se jedna od tvojih zemički zabila pod nokat.*” (Po Überhorstu, *Das Komische* — Komično, II, 1900).

Njegovo presvetlo kneževsko veličanstvo putuje po svojoj zemlji i u masi zapazi jednog čoveka koji upadljivo liči na njega. On mu mahnu da pride, pa ga upita: „*Je li vaša majka možda nekada služila na dvoru?*” — „*Ne, vaša svetlosti,*” glasio je odgovor, „*ali je moj otac služio na dvoru.*”

Virtemberški vojvoda Karlo nailazi slučajno na jednom od svojih jahačkih izleta na nekog farbara koji radi svoj posao. „*Kann er meinen Schimmel blau färben?*” (Možete li mog belca obojiti u plavo?), doviknu mu vojvoda, na što je dobio sledeći odgovor: „*Jawohl, Durchlaucht, wenn er das Sieden vertragen kann.*” (Da, visočanstvo, ako može da podnese vrenje).

Kod ovog izvrsnog „vraćanja milo za drago” — koje na besmisleno pitanje odgovara na isto tako nemoguć način — sudeluje još jedan drugi tehnički momenat koji bi izostao da je odgovor farbara glasio: „*Nein, Durchlaucht; ich fürchte, der Schimmel wird das Sieden nicht vertragen.*” (Ne, visočanstvo, bojim se da belac neće podneti vrenje).

Sjedinjavanju stoji na raspolaganju još jedno drugo, naročito interesantno tehničko sredstvo — ređanje stvari pomoću sveze *i*. Takvo ređanje znači povezanost; mi ga ne shvatamo drukčije. Kada, na primer, Hajne u *Putu po Harcu* o gradu Getingenu priča: „*Stanovnici Getingena obično se dele na studente, profesore, filistre i stoku,*” onda taj zbir shvatamo upravo u tom smislu koji se Hajneovom dopunom još naglašava: „*a ta su četiri staleža veoma oštro podvojena.*” Ili kada govori o školi, gde je toliko morao da trpi „*latinski, batine i geografiju,*” onda ovo ređanje, koje središnjim položajem batina između dva predmeta postaje sasvim jasno, želi da nam kaže da učenikovo shvatanje, nedvosmisleno izraženo preko batina, zacemento treba da proširimo i na latinski i geografiju.

Među primerima „duhovitog nabranjanja” („koordinacija”) u Lipsa nalazimo ovaj stih koji je veoma sličan Hajneovom izrazu „*studenti, profesori, filistri i stoka*”:

*Mit einer Gabel und mit Müh'
Zog ihn die Mutter aus der Brüh'.*

(Sa viljuškom i sa mukom
Izvuče ga majka iz čorbe)

kao da je muka instrument kao viljuška, dodaje Lips svoj komentar. Mi, međutim, imamo utisak kao da ovaj stih i nije duhovit; on je doduše veoma komičan, dok je Hajneovo nabranjanje nesumnjiva dosetka. Možda ćemo se docnije, kada više ne budemo morali zabilaziti problem odnosa između dosetke i komike, priseliti ovih dosetaka.

* * *

U primeru o vojvodi i farbaru zapazili smo da bi to bila dosetka na osnovu sjedinjavanja ako bi farbarov odgovor glasio: *Ne*, bojim se da belac neće podneti vrenje. Međutim, njegov odgovor je glasio: *Da*, visočanstvo, ako može da podnese vrenje. U zamenjivanju onog „*ne*”, koje bi tu zapravo trebalo da bude upotrebljeno sa „*da*”, nalazi se novo tehničko sredstvo dosetke čiju ćemo upotrebu pratiti u drugim primerima.

Evo jedne jednostavnije dosetke, iz susedstva upravo pomenute dosetke u K. Fišera: Fridrih Veliki čuo je za nekog sveštenika u Šleziji koji je bio na glasu da održava veze sa duhovima; on pozove tog čoveka k sebi i primi ga s pitanjem: „*Vi umete da prizivate duhove?*”. Odgovor je glasio: „*Na zapovest, veličanstvo, ali oni ne dolaze.*” Ovde je sada sasvim uočljivo da se sredstvo dosetke ni u čemu drugom nije sastojalo nego što je jedino mogući odgovor — „*Ne*” — zamenjen svojom suprotnošću. Da bi se ovo zame-

njivanje ostvarilo, moralo se na „da” prikazati jedno „ali”, tako da „da” i „ali” u stvari odgovaraju značenju „ne”.

Ovo prikazivanje posredstvom suprotnosti, kako ćemo ga nazvati, služi radu dosetke u raznim varijantama. U sledeća dva primera pojavljuje se skoro u čistoj formi: Hajne: „*Ova žena je sa više svojih crta ličila na milosku Veneru: i ona je vanredno stara, i ona nema zuba a na žučkastoj površini svoga tela ima nekoliko belih mrlja.*”

To je prikazivanje ružnoće posredstvom njenih podudarnosti sa otelovljenjem lepote; te podudarnosti se, naravno, mogu sastojati samo u osobinama koje su tako izrečene da imaju dvojako značenje ili u sporednim stvarima. Ovo poslednje odnosi se na ovaj drugi primer:

Lihtenberg: Veliki duh.

„*On je u sebi sjedinio osobine najvećih ljudi; glavu je držao koso kao Aleksandar; uvek je morao da se čupka po kosi kao Cezar; pio je kafu kao Lajbnic, a kada bi se jednom udobno zavalio u svoju naslonjaču, onda bi pri tome zaboravio na jelo i piće kao Njutn i bilo je potrebno da se, kao i ovaj, budi; svoju periku nosio je kao dr Džonson, a jedno dugme na pantalonama uvek mu je bilo otkopčano kao u Servantesa.*”

Naročito lep primer prikazivanja posredstvom suprotnosti, u kojem se potpuno odustaje od upotrebe reči sa dvojakim značenjem, doneo je J. F. Falke za jednog putovanja u Irsku. Pozornica je kabinet voštanih figura, kažimo kabinet madam Tiso (Tussaud). I ovde je prisutan vodič koji sa svojim objašnjenjima vodi jednu grupu mladih i starih posetilaca od figure do figure. „*This is the Duke of Wellington and his horse*”, („Ovo je Vojvoda Velington i njegov konj”), objašnjava on, na što jedna mlada gospođica upita: „*Which is the Duke of Wellington and which is his horse?*” — „*Just, as you like my pretty child*”, glasio je odgovor, „*you pay the money and you have the choice.*” (Koje je vojvoda od Velingtona a koje je njegov konj? — Kako vi želite, drago moje dete, vi

plaćate i na vama je da izaberete). (Uspomene, str. 271).

Redukcija ove irske dosetke bi glasila: Ovo je bezobrazluk, šta ovi ljudi iz kabineta voštanih figura nude publici! Konj i jahač se ne mogu raspoznati (šaljivo preterivanje). I za to dajemo naš novac! Ovaj izraz nezadovoljstva sada se dramatiizuje i obrazlaže na jednom malom incidentu, umesto pùblike uopšte nastupa jedna dama, figura jahača se individualizuje, to mora biti vojvoda od Velingtona, koji je u Irskoj tako popularan. Bezobrazluk posednika ili vodiča, pak, koji ljudima izvlači novac iz džepa i za to im ništa ne pruža, prikazuje se pomoću suprotnosti, putem jednog govora u kojem on sebe ističe kao savesnog poslovnog čoveka kojem ništa više ne leži na srcu nego poštovanje prava koje je publika stekla plaćanjem. Sada primećujemo da tehnika ove dosetke i nije sasvim jednostavna. Time što je nađen način da nas varalica uverava u svoju savesnost, dosetka predstavlja slučaj prikazivanja putem suprotnosti; ali time što on to čini u situaciji kada se od njega zahteva nešto sasvim drugo, te odgovara isticanjem poslovne solidnosti kad se od njega očekuje razjašnjenje sličnosti figura, ovo predstavlja primer pomeranja. Tehnika dosetke sastoji se u kombinaciji oba sredstva.

Od ovog primera nije tako udaljena jedna mala grupa koja bi se mogla nazvati dosetkama sa nadmetanjem, nadbijanjem (Überbietungswitz). U njih se ono „da”, koje bi u redukciji bilo na svom mestu, zamenjuje jednim „ne”, koje je, međutim, usled svoje sadržine istovredno s jednim pojačanim „da”, a isto tako je i u obrnutom slučaju. Protivrečnost tu stoji na mestu potvrde s nadmetanjem; tako, na primer, Lesingov epigram¹:

„Die gute Galathee! Man sagt, sie schwärz' ihr Haar;
Da doch ihr Haar schon schwarz, als sie es kaufte, war.”

(Dobra Galateja! Kažu da svoju kosu boji crno;
Ali pošto je njena kosa već bila crna kada ju je kupila).

¹ Po uzoru iz „Grčke antologije”.

Ili Lihtenbergova zlobna, prividna odbrana učnosti:

„Na nebesima i na zemlji postoje više stvari nego što vaša učenost može sebi da predstavi”, rekao je princ Hamlet prezrivo. Lihtenberg zna da ova osuda ni izdaleka nije dovoljno oštra, pošto ne obuhvata sve što se može prigovoriti školskoj mudrosti. On, dakle, dodaje ono što nedostaje: „Ali ima dosta toga i u školskoj mudrosti što se ne nalazi ni na nebu ni na zemlji.” Njegovo izlaganje, doduše, ističe ono čime nas školska učenost obeštećuje za nedostatak koji Hamlet kritikuje, ali u tom obeštećenju sadržan je i drugi i još veći prekor.

Još su jasnije, jer su oslobođene svakog traga pomeranja, dve jevrejske dosetke, koje su u svakom slučaju prilično grube.

Dvojica Jevreja govore o kupanju. „Ja se svake godine kupam jednom”, veli jedan, „bez obzira da li mi je to potrebno ili ne.”

Jasno je da on ovim hvalisavim uveravanjem u svoju higijenu otkriva svoju nehigijenu.

Jedan Jevrejin primećuje u bradi drugoga tragove jela. „Ja ti mogu reći šta si juče jeo.” — „Pa kaži.” — „Dakle, jeo si sočivo.” — „Pogrešio si, to je bilo prekjuche!”

Sjajna dosetka s nadbijanjem (nadmetanjem), koja se lako može svesti na prikazivanje putem suprotnosti, jeste i sledeća dosetka:

Kralj posećuje hiruršku kliniku i zatiče profesora pri operaciji, tj. pri amputaciji jedne noge, i pojedine faze operacije kralj propraća glasnim izražavanjem svoga zadovoljstva. „Bravo, bravo, dragi moj tajni savetniče.” Posle obavljene operacije profesor pristupa kralju i upita ga, duboko se poklonivši: „Zapoveda li, veličanstvo, i drugu nogu?”

Ono što je profesor u sebi mogao da misli dok je kralj izražavao svoje oduševljenje, to se sigurno ne bi moglo reći u takvom, neizmenjenom obliku: „Pa ovo čoveku mora da se čini kao da ovom jadnom đavolu amputiram nogu po kraljevskom nalogu i samo zbog kraljevskog zadovoljstva. Ja zaista imam druge

razloge za ovu operaciju.” Ali onda profesor stupa pred kralja i kaže: „Ja nemam drugih razloga za operaciju nego samo nalog vašeg veličanstva. Mene je priznanje koje mi je odati tako oduševilo da samo očekujem zapovest vašeg veličanstva pa da amputiram i zdravu nogu.” On na taj način uspeva da stavi do znanja ono šta misli, što kazuje suprotno od onoga što misli a što mora da prećuti. Taj iskaz koji je suprotan onome što misli jeste jedno neverovatno preterivanje (nadmetanje).

Prikazivanje stvari pomoću suprotnosti, kao što vidimo u ovim primerima, jeste sredstvo tehnike dosetke koje se često upotrebljava i snažno deluje. Ali ne smemo prevideti i nešto drugo, a to je da ova tehnika ni u kom slučaju nije svojstvena samo dosetki. Kada Marko Antonije, pošto je jednim dugim govorom na trgu izmenio raspoloženje slušalaca u vezi Cezarova leša, na kraju opet izgovara reči:

„Jer Brut je častan čovek . . .”
onda on zna da će mu narod doviknuti pravi smisao njegovih reči:

„Oni su izdajice: časni ljudi!”

Ili kada *Simplizissimus* (*Simplicisimus*) zbirku nečuvenih brutalnosti i cinizma označava kao izraze „*duševnih ljudi*”, onda je i to prikazivanje posredstvom suprotnosti. Ali to se naziva „ironijom”, a ne više dosetkom. Ironiji nikakva druga tehnika i nije svojstvena nego tehnika prikazivanja stvari pomoću suprotnosti. Osim toga, čitamo i slušamo o *ironičnoj dosetki*. Više se, dakle, ne može sumnjati u to da sama tehnika nije dovoljna da se okarakteriše dosetka. K tome mora doći još nešto drugo, što do sada nismo pronašli. S druge strane, još uvek nije opovrgnuta činjenica da se sa postupkom preobražavanja tehnike ukida dosetka. Zasad nam možda pada teško da u mislima sjedinimo obe čvrste tačke koje smo utvrdili za njeno razjašnjenje.

Ako prikazivanje pomoću suprotnosti spada u tehnička sredstva dosetke, onda se u nama javlja nada da bi dosetka mogla da se koristi i njegovom suprotnošću — prikazivanjem posredstvom *sličnog i srodnog*. Naša dalja istraživanja zaista nam mogu pokazati da je to tehnika jedne nove, naročito obimne grupe misaonih dosetaka. Osobenost te tehnike mnogo bolje ćemo opisati ako umesto prikazivanja pomoću „srodnog” stavimo: posredstvom istorodnog ili pomoću *onog što je povezano*. Mi ćemo, štaviše, početi sa poslednjom osobinom i odmah je objasniti na osnovu jednog primera.

Jedna američka anegdota pripoveda: Dvojici beskrupuloznih poslovnih ljudi pošlo je za rukom da nizom prilično smelih poduhvata steknu veliki imetak i sada se trude da se nature visokom društvu. Njima se, između ostalog, učinilo svrsishodnim da ih portretira najugledniji i najskuplji slikar u gradu, čije su slike bile veoma cenjene. Skupocene slike su onda prvi put izložene na jednom velikom prijemu i oba domaćina su lično povelu najuticajnijeg znalca umetnosti i kritičara prema zidu salona na kojem su jedan pored drugog bila obešena oba portreta kako bi izmamili njegov sud divljenja. Ovaj je dugo posmatrao slike, potom je klimao glavom kao da mu nešto nedostaje i na kraju je samo upitao, pokazujući na slobodan prostor između dve slike: „*And where is the Saviour?*” („A gde je Spasitelj? Ili: Nedostaje mi slika Spasitelja”).

Smisao ovih reči je jasan. Opet se radi o prikazivanju nečega što se ne može direktno iskazati. Kojim putem se ostvaruje to „*indirektno prikazivanje?*” Sledićemo put od iskaza dosetke unatrag nizom lako ostvarljivih asocijacija i zaključaka.

Po pitanju: Gde je Spasitelj, slika Spasitelja? naslućujemo da su govornika obe slike podsetile na jedan prizor koji je poznat i njemu i nama, a koji je, međutim, predstavljao ono što je ovde nedostajalo — sliku Spasitelja u sredini između druge dve slike. Postoji samo jedan takav slučaj: Hristos obešen između dva lupeža. Dosetka naglašava ono što nedostaje, slič-

nost je vezana za slike levo i desno od Spasitelja preko koje dosetka prelazi. Sličnost može da se sastoji samo u tome što i te slike koje su obešene u salonu predstavljaju slike lupeža. Dakle, ono što je kritičar hteo da kaže, a nije mogao kazati, bilo je ovo: Vi ste dva lupeža; opširnije: Šta me briga za vaše slike? Vi ste dva lupeža, ja to znam. I on je to na kraju preko nekoliko asocijacija i zaključaka rekao na način koji ćemo označiti *aluzijom*.

Odmah se prisećamo da smo se već susreli sa aluzijom. Naime, u slučaju dvojakog značenja: kada je od dva značenja sadržana u istoj reči jedno — kao uobičajenije i češće — tako istureno da nam najpre mora pasti na pamet, dok ono drugo značenje — kao bleđe — daleko zaostaje, mi smo onda taj slučaj označili kao *dvojako značenje sa aluzijom*. Kod celog niza dosad analiziranih slučajeva primetili smo da njihova tehnika nije jednostavna i sada utvrđujemo da je aluzija onaj njihov momenat koji komplikuje stvari (na primer, uporedi dosetku na osnovu prestrojavanja o ženi koja je malo pošla na stranu i pri tome mnogo zaradila, ili dosetku na osnovu besmislice pri čestitanju na rođenom detetu, kada se kaže da je čudno šta ljudske ruke mogu sve da urade).

U američkoj anegdoti imamo sada pred nama aluziju oslobođenu dvojakog značenja i u nje nalazimo kao njenu odliku — zamenu nečim što je povezano sa sklopom mišljenja. Lako je uvideti da upotrebljivi sklop može biti raznovrstan. Da se ne bismo izgubili u mnoštvu, izložićemo samo najizrazitije varijante i to samo na osnovu malo primera.

Veza koja je upotrebljena kao zamena može biti samo puki *prizvuk*, tako da ta podvrsta postaje slična kalamburu u igri rečima. Međutim, to nije sličnost dveju reči koje podsećaju jedna na drugu, već celih rečenica, karakterističnih sklopova reči itd.

Na primer, Lihtenberg je stvorio izreku: „*Nove banje dobro leče*” (*Neue Bäder heilen gut*), koja nas odmah podseća na poslovice: *Nove metle dobro metu* (*Neue Besen kehren gut*), s kojom su joj zajedničke prva i poslednja reč i cela struktura rečenice. Ona je

zaceo u glavi duhovitog mislioca nastala kao podražavanje poznatij poslovice. Izreka Lihtenbergova postaje tako aluzija na poslovicu. Pomoću te aluzije se nešto nagoveštava što se ne izgovara direktno, naime da u delovanju banja sudeluje još nešto drugo a ne samo termalna voda, koja po svojim svojstvima ostaje ista.

Na sličan način se tehnički može razrešiti druga jedna šala ili dosetka Lihtenbergova: „*Ein Mädchen, kaum zwölf Moden alt*” — „Devojka stara jedva dvanaest moda.” To podseća na vremensku odredbu „dvanaest meseci” (zwölf Monden-Monate) i možda je prvobitno po sredi bila greška u pisanju ovog poslednjeg izraza koji je dopušten u poeziji. Ali to što se za određivanje starosti jednog ženskog bića upotrebljava moda koja se stalno menja umesto meseca koji se menja ima svog dubokog smisla.

Veza može da se sastoji u potpunosti u jednakosti koju remeti samo jedna mala modifikacija. Ta tehnika se, dakle, opet odvija paralelno sa tehnikom reči. Obe vrste dosetke izazivaju skoro isti utisak, ali je ipak bolje da se one razdvoje na osnovu zbivanja pri radu dosetke.

Evo primera jedne takve igre rečima ili kalam-bura: Velika pevačica Marija Vilt (Marie Wilt), koja nije bila čuvena samo po opsegu svoga glasa, bila je uvređena što je naslov jednog pozorišnog komada na osnovu poznatog romana od Ž. Verna upotrebljen kao aluzija na njenu izobličenu pojavu: „*Putovanje oko Viltove za 80 dana*” („Die Reise im die Wilt in 80 Tagen”).

Ili: *Svaki hvat kraljica* (tj. kraljica od glave do pete), modifikacija poznatog *Sekspirovog „Svaki palac kralj”* (tj. kralj od glave do pete) i aluzija na ovaj citat koji se odnosi na jednu otmenu i natprosečno visoku damu. U stvari se tome ne bi moglo ništa ozbiljno prigovoriti ako bi neko ovu dosetku uvrstio u sažimanja sa modifikacijom kao zamenom (Up-tête-à-bête).

Jedan prijatelj je za jednu častoljubivu osobu koja je u ostvarivanju svojih ciljeva bila svoje glava

rekao: „*Er hat ein Ideal vor dem Kopf*” („On ima jedan ideal pred glavom”). „*Ein Brett vor dem Kopf haben*” (imati dasku u glavi) — uobičajena je fraza na koju aludira modifikacija i čiji smisao ona ovde stavlja u svoju službu. I ovde se tehnika može opisati kao sažimanje sa modifikacijom.

Kada se modifikacija ograničava na promenu slova, kao na primer: *Dichteritis* (Dichter = pesnik), onda se aluzija posredstvom modifikacije skoro ne može razlikovati od sažimanja sa zamenom. Aluzija na opasnu bolest difteriju (*Diphtheritis*) označava i pešništvo nepozvanih kao opšte opasnu pojavu.

Partikule negacije omogućuju veoma lepe aluzije sa malim izmenama. „Moj nesuvernik Spinoza” (Mein Unglaubensgenosse), reče Hajne. Mi božjom nemilošću nadničari, kmetovi, crnci, kulučari itd... tako počinje u Lihtenberga jedan manifest tih nesrećnika koji u svakom slučaju imaju više prava na takvo titulisanje nego kraljevi i kneževi na nemodifikovane titule.

Jedan oblik aluzije najzad je i *izostavljanje reči*, koje se može uporediti sa sažimanjem bez stvarne zamene. Zapravo se kod svake aluzije nešto izostavlja, naime putevi misli koji vode do aluzije. Radi se samo o tome da li je upadljivija praznina ili pak zamena u tekstu aluzije koja delimično ispunjava prazninu. Tako bismo se preko niza primera od upadljivog ispuštanja reči vratili natrag do prave aluzije.

Izostavljanje reči bez zamene imamo u sledećem primeru: U Beču živi jedan duhovit i borben pisac koji je zbog oštine svojih invektiva više puta fizički napadan od strane onih koje je on napadao. Kada je u jednom društvu bilo reči o nekom novom prestupu jednog od njegovih ustaljenih protivnika, neko od prisutnih reče: *Kada X to bude čuo, opet će dobiti šamar*. U tehniku ove dosetke spada pre svega zapanjenost zbog prividne besmislice, jer nam ni u kom slučaju nije jasno da dobijanje šamara može biti neposredna posledica toga što se nešto čulo. Besmislice će nestati ako u prazninu ubacimo: *onda će napisati jedan tako zajedljiv članak protiv dotičnog* da itd. Tehnička

sredstva ove dosetke su, dakle, aluzija posredstvom izostavljanja reči i besmislica.

Hajne: „*Er lobt sich so stark, dass die Räucherkerzchen im Preise steigen*“ — „On se toliko hvali da će skočiti cene svećicama za kađenje.“ Ova praznina lako se može ispuniti. Ono što je izostavljeno zamenjeno je jednim zaključkom, koji pak kao aluzija vodi natrag na isto — samohvalisanje zaudara.

Evo opet dva Jevrejina pred kupalištem!

„*Opet je prošla jedna godina!*“ — uzdiše jedan.

Ovi primeri ne ostavljaju mesta sumnji da izostavljanje reči spada u aluziju.

Jedna, još uvek upadljiva, praznina nalazi se u sledećem primeru koji je, ipak, prava i tačna dosetka sa aluzijom. Posle jedne umetničke svečanosti u Beču izdata je knjiga šala, u kojoj je između ostalih bila zabeležena i sledeća veoma čudna izreka:

„*Zena je kao kišobran. Čovek onda sebi ipak uzme komfortabel (fijaker).*“

Kišobran ne štiti dovoljno od kiše. Ono „onda ipak“ može samo da znači: kada pada jaka kiša, a komfortabel — fijaker je javno prevozno sredstvo. Međutim, pošto ovde imamo posla s formom poređenja, to ćemo temeljniju analizu ove dosetke odložiti za malo kasnije.

Pravi osinjak najpeckavijih aluzija sadrži Hajne-ova knjiga *Kupalište Luke*, koja ovu formu na umetnički način upotrebljava u polemičke svrhe (protiv grofa Platena). Mnogo ranije nego što čitalac može da nasluti, pisac tu pomoću aluzija od najraznovrsnije građe preludira određenu temu koja nije naročito pogodna za direktnu obradu, kao, na primer, u izvrtanjima reči Hirša-Hijacinta: „Vi ste suviše korpulentni a ja sam suviše mršav, vi imate mnogo uobrazilje a ja imam utoliko više poslovnog duha, ja sam praktičar a vi ste dijaretičar, ukoliko, vi ste sasvim moj antipodeks“. — „*Venus Urinia*“ — debela Gudel sa *Dreckwall*-a (blatni bedem) u Hamburgu — i t.s.l.; onda zbivanja o kojima pesnik pripoveda doživljavaju obrt, koji, naizgled isprva svedoči samo o nepristojnoj razuzdanosti pesnika, ali uskoro otkriva svoj sim-

boličan odnos ka polemičkoj nameri i samim tim se istovremeno obznanjuje deo aluzija. Konačno kreće napad na Platena i onda iz svake rečenice, koje Hajne upravlja protiv talenta i karaktera svog protivnika, kuljaju i izviru aluzije na već poznatu temu muške grofove ljubavi. Na primer:

„Iako mu muze nisu naklonjene, on ipak u svojoj vlasti ima genije jezika, ili štaviše on ume da izvrši nasilje nad njim; jer njemu nedostaje slobodna ljubav tog genija, on i za ovim mladićem mora uporno da trči i on je u stanju da obuhvati samo spoljne oblike koji se uprkos svojim lepim oblinama nikada ne iskazuju plemenito.“

„Njemu se onda dešava ono što se dešava noju, koji misli da je dovoljno sakriven ako glavu zabije u pesak tako da se samo vidi trtica. Naša uzvišena ptica uradila bi bolje kada bi trticu zabila u pesak a pokazala glavu.“

Aluzija je možda najlakše i najčešće sredstvo dosetke i čini osnovu većine dosetaka kratka veka; mi smo navikli da te dosetke uplićemo u naš razgovor i one ne podnose odvajanje od tog tla, kao ni izolovano konzerviranje. Upravo se kod aluzije ponovo prisećamo onog odnosa koji je bio počeo da nas zbunjuje u oceni tehnike dosetke. Ni aluzija nije po sebi duhovita, postoje korektno ostvarene aluzije koje ne mogu imati taj karakter. Duhovita je samo „duhovita“ aluzija, tako da nam obeležje dosetke, koje smo pratili sve do tehnike, tamo opet nestaje.

Ja sam aluziju jednom prilikom označio kao „*indirektno prikazivanje*“ i sada primećujem da se različite vrste aluzije s prikazivanjem pomoću suprotnosti i s tehnikama koje još treba spomenuti sasvim dobro mogu sjediniti u jednu jedinu veliku grupu, za koju bi termin „*indirektno prikazivanje*“ bio najobuhvatniji naziv. *Greška u mišljenju* — *sjedinjavanje* — *indirektno prikazivanje* — tako se, dakle, zovu gledišta pod koja bi se mogle podvesti tehnike misaone dosetke (*Gedankenwitz*) koje smo do sada upoznali.

Daljom analizom našeg materijala utvrdili smo, kako nam se čini, jednu novu podvrstu indiferentnog

prikazivanja, koju možemo precizno okarakterisati, ali je možemo potkrepiti samo sa malo primera. To je prikazivanje *posredstva malog i najmanjeg*; njegov zadatak sastoji se u tome da pomoću jednog sićušnog detalja potpuno izrazi ceo karakter. Svrstavanje ove grupe u aluziju omogućeno nam je time što je taj sićušan detalj u vezi s onim što treba prikazati, što se on iz te veze da izvesti kao posledica, na primer:

Jedan galicijski Jevrejin putuje železnicom: on se lepo raskomotio, raskopčao kaput, noge stavio na klupu. U to uđe jedan moderno odeven gospodin, Jevrejin se odmah pribrao i skromno seda na svoje mesto. Stranac prelistava neku knjigu, računa nešto, razmišlja i odjednom upita Jevrejina: „Molim vas, kada je Jom-kipur?” (dan pomirenja). „Aesoi”, reče Jevrejin i, pre nego što je odgovorio, položi opet noge na klupu.

Ne može se poreći da se ovo prikazivanje pomoću malog nadovezuje na tendenciju za uštedom, koju smo posle ispitivanja tehnike igre rečima zadržali kao poslednji zajednički elemenat.

Veoma sličan je sledeći primer:

Lekar koji je bio umoljen da gospođi baronici pri porođaju bude na ruci izjavi da taj trenutak još nije došao i predlaže baronu da u međuvremenu u susednoj sobi odigraju partiju karata. Posle izvesnog vremena dopire do ušiju oba muškarca kuknjava gospođe baronice. „*Ah mon Dieu, que je souffre!*” („O, bože moj, koliko patim”). Suprug skoči sa stolice, ali lekar odmahuje: „Nije ništa, igravimo dalje.” Malo kasnije porodilja se opet čuje: „*Mein Gott, mein Gott. Was für Schmerzen!*” („Bože moj, bože moj, kakvi bolovi!”) — „Zar nećete ući, gospodine profesore?” — upita baron. — „Ne, ne, još nije vreme.” Na kraju se iz susedne sobe jasno čuje: „*Ai, waih, waih geschrien*” („Ajoj, ajoj, vičem”). Tada lekar baci karte i reče: „Vreme je.” Ova dobra dosetka pokazuje na primeru postepenog menjanja kuknjave otmene žene koja se porađa kako bol uslovljava da se izvorna priroda probije kroz sve naslage vaspitanja i kako se jedna važna odluka s pravom dovodi u zavisnost od jednog naizgled beznačajnog iskaza.

*
*
*

O jednoj drugoj vrsti indirektnog prikazivanja kojom se dosetka služi, o *poređenju*, nismo tako dugo govorili zato što njegovo prosuđivanje nailazi na nove teškoće ili zato što se te teškoće, sa kojima smo imali već posla u drugim prilikama, naročito jasno pokazuju. Mi smo već malo ranije priznali da smo kod pojedinih primera koji analizi stoje na raspolaganju bili u nedoumici da li ih uopšte možemo ubrojiti u dosetke i tada nam se činilo da ta nesigurnost opasno potresa temelje naše analize. Ni kod jednog drugog materijala, pak, ne osećam tu nesigurnost jače i češće nego u dosetke koja počiva na poređenju. Osećanje koje meni — i verovatno jednom velikom broju drugih pod istim uslovima — kazuje: Ovo je jedna dosetka, to se može smatrati dosetkom, još pre nego što je otkriven njen skriveni bitni karakter, to osećanje me kod šaljivih poređenja najpre ostavlja na cedilu. Ako sam poređenje isprva bez dvoumljenja označio kao dosetku, onda mi se trenutak kasnije čini da je zadovoljstvo koje mi ona pričinjava drugačijeg kvaliteta od zadovoljstva koje mi priređuje jedna dosetka; a okolnost da su duhovita poređenja samo veoma retko u stanju da izazovu eksplozivan smeh, čime se osvedočava jedna dobra dosetka, onemogućava me da se na uobičajen način otmem sumnji — time što ću se ograničiti na najbolje i najefektnije primere vrste.

Lako je pokazati da postoje vanredno lepi i delotvorni primeri poređenja, koji ni u kom slučaju na nas ne ostavljaju utisak dosetke. Takav jedan primer je lepo upoređenje nežnosti koja se provlači kroz Otilijin dnevnik sa crvenom niti engleske mornarice; ne mogu da se uzdržim da u istom smislu navedem i jedan drugi primer kojem se još uvek divim i koji još uvek vrši snažan utisak na mene. To je poređenje kojim je Ferdinand Lasal (Ferdinand Lassale) završio jedan od svojih čuvenih odbrambenih govora (Die Wissenschaft und Arbeiter — Nauka i radnici): „Osuda na koju bi čovek koji je, kao što sam vam objasnio,

svoj život posvetio devizi „Nauka i radnici” naišao na svom putu, ne bi na njega mogla učiniti drugačiji utisak od onoga koji na hemičara, zadubljenog u svoje naučne eksperimente, čini, na primer, *prskanje re-torte. Blago nabirajući čelo zbog otpora materije, on će, čim je otklonjena smetnja, mirno nastaviti svoja ispitivanja i radove.*”

Bogat izbor odličnih i šaljivih poređenja nalazimo u Lihtenbergovim spisima (II t. Göttinger Ausgabe, 1853); iz njih ću i uzeti materijal za naše ispitivanje.

„Gotovo je nemoguće poneti zublju istine kroz gužvu a da se pri tome nekome ne oprli brada.”

Ovo zacemento ostavlja duhovit utisak, ali ako se pažljivije pogleda, onda se primećuje da duhovito dejstvo ne proističe iz samog poređenja već iz jednog sporednog svojstva tog poređenja. „Zublja istine” zapravo nije novo poređenje, već jedno odavno upražnjavano poređenje, koje je spalo na fiksiranu frazu, kao što se to uvek dešava kada jedno poređenje ima sreće i kada ga govorni jezik prihvati. Dok u izrazu „zublja istine” upoređenje još jedva primećujemo, dotle mu se u Lihtenberga vraća prvobitna puna snaga, pošto se na tom poređenju dalje gradi i iz njega izvlači zaključak. Takva upotreba *izbledelih izraza u punom značenju*, međutim, već nam je poznata kao tehnika dosetke, ona ima svoje mesto u višestrukoj upotrebi istog materijala. Sasvim je lako moguće da šaljivi utisak Lihtenbergove rečenice potiče samo od oslanjanja na tu tehniku dosetke.

Isti sud će svakako moći da važi i za jedno drugo šaljivo poređenje istog autora.

„*Ein grosses Licht war der Mann eben nicht, aber ein grosser Leuchter... Er war Professor der Philosophie.*” („Veliko svetlo taj čovek baš nije bio, ali je bio veliki svećnjak... Bio je profesor filozofije”).

Ako se jedan naučnik nazove velikim svetlom, *lumen mundi*, onda to već odavno više ne predstavlja delotvorno poređenje, bez obzira da li je prvobitno

delovalo kao dosetka ili ne. Ali poređenje se osvežava, vraća mu se njegova puna snaga time što se iz njega izvodi jedna modifikacija i na taj način dobija jedno drugo, novo poređenje. Izgleda da je uslov dosetke sa-držan u načinu kako je drugo poređenje nastalo a ne u ova dva poređenja. To bi bio slučaj iste tehnike dosetke kao u primeru o zublji.

Sledeće poređenje ostavlja duhovit utisak iz jednog drugog razloga, koji bi se, međutim, mogao na sličan način prosuditi:

„Ja posmatram *recenzije* kao jednu vrstu *dečjih bolesti* koje manje ili više napadaju novorođene knjige. Postoje primeri da najzdravije od toga umiru a slabe često prežive. Poneke ih uopšte ne dobijaju. Često se pokušavalo da im se predupredi pomoću *amajlija* u vidu *pregovora* i posveta ili da se *uništi* čak putem *sopstvenih sudova*; ali to ne pomaže uvek.”

Upoređenje recenzija sa dečjim bolestima počiva isprva samo na predstavi da bolesti napadaju decu kratko vreme pošto su ugledala sveta. Ne usuđujem se da odlučim da li je to u tom obliku duhovito. Ali onda se ono nastavlja: pokazuje se da se i dalje sudbine novih knjiga mogu prikazati u okviru istog poređenja ili putem poređenja koja se oslanjaju na druga poređenja. Takvo produžavanje jednog poređenja bez sumnje je duhovito, ali mi već znamo kakvom tehnikom je to uslovljeno; to je slučaj *sjedinjavanja*, uspostavljanja jedne neslućene veze. Karakter *sjedinjavanja* se, međutim, time ne menja što se ono ovde sastoji u nadovezivanju na neko prethodno poređenje.

Kod niza drugih poređenja dolazimo u iskušenje da neosporno postojeći duhoviti utisak pripišemo nekom drugom momentu, koji opet nema nikakve druge veze sa prirodom poređenja po sebi. To su upoređenja koja sadrže neki upadljiv sklop, često neko *sjedinjenje* koje zvuči apsurdno, ili se pak takvim jednim sklopom zamenjuju kao rezultatom poređenja. Većina Lihtenbergovih primera spada u ovu grupu.

„Šteta je što se kod pisaca ne može videti *učena iznutrica*, kako bi se moglo ispitati šta su jeli.” „*Učena iznutrica*”, to je zapanjujuće, zapravo apsurdno

atribuiranje koje se razjašnjava tek kroz poređenje. Kako bi bilo kada bi šaljivi utisak ovog poređenja potpuno počivao na zapanjujućem karakteru ovog sklopa? Ovo bi odgovaralo jednom od nama dobro poznatih sredstava dosetke, naime prikazivanju pomoću *besmislenosti*.

Lihtenberg je isto upoređenje uzimanja knjiške i duhovne hrane sa uzimanjem fizičke hrane upotrebio i u jednoj drugoj dosetki.

„Er hielt sehr viel vom *Lernen auf der Stube* und war also gänzlich für *gelehrte Stallfütterung*.” („On je pridavao veliku važnost *učenju u sobi*, pa je dakle sasvim bio za *učenu štalsku ishranu*”).

Isto apsurdno ili u najmanju ruku upadljivo atribuiranje, koje je, kako već primećujemo, pravi nosilac dosetke, nalazimo i u drugim poređenjima istog autora:

„*Das ist die Wetterseite meiner moralischen Konstitution*, da kann ich etwas aushalten.” („To je osojna strana moje moralne konstitucije, tu sam prilično izdržljiv”).

„*Jeder Mensch hat auch seine moralische Backside*, die er nicht ohne Not zeigt und die er so lange als möglich mit den *Hosen des guten Anstandes* zu deckt.” („Svaki čovek ima svoju *moralnu pozadinu*, koju ne pokazuje *bез nevolje* i koju, sve dok je to moguće, pokriva *pantalona dobre pristojnosti*.”)

Izraz „moralna pozadina” upadljivo je atribuiranje koje tu stoji kao rezultat poređenja. K tome dolazi još i produženje poređenja s pravom igrom rečima („Not” = nevolja) i jednim drugim, još neuobičajenim sklopom („pantalone dobre pristojnosti”), koji je možda sam po sebi duhovit, jer pantalone time što su to pantalone dobre pristojnosti, tako reći, same postaju duhovite. Ne treba onda da se čudimo, ako celina na nas ostavlja utisak jednog vrlo duhovitog poređenja; počinjemo da primećujemo da sasvim uopšteno naginjemo k tome da karakter koji je vezan samo za jedan deo celine u našem suđenju proširimo na tu celinu. „Pantalone lepe pristojnosti” podsećaju, uostalom, na jedan sličan zapanjujući stih od Hajnea:

„*Bis mir alle Knöpfe rissen
an der Hose der Geduld*”

(Dok mi ne popucaše sva dugmad
na pantalonama strpljenja)

Neosporno je da oba poslednja upoređenja nose u sebi karakter koji se ne može naći u svima dobrim, tj. prikladnim poređenjima. Moglo bi se reći da su ta poređenja u visokom stepenu „*degradirajuća*”, ona spajaju jednu stvar visoke kategorije, nešto apstraktno (ovde: lepa pristojnost, strpljenje) sa nekom stvari vrlo konkretne prirode i niske vrste (pantalone). Moraćemo još u jednom drugom sklopu da razmotrimo da li ta osobenost ima nekakve veze sa dosetkom. Pokušajmo ovde da analiziramo jedan drugi primer u kojem je taj karakter degradiranja naročito jasan. Trgovački pomoćnik Vajnberl u Nestrojevoj (Nestroy) lakrdiji *Einen Jux will er sich machen* (Hoće da napravi šegu) mašta o tome kako će se jednom kao solidan stari trgovac sećati svojih mladih dana i kaže: „*Kada se tako u prisnom razgovoru bude razbijao led pred magazinom sećanja, kada zasvođena vrata prošlosti opet budu otvorena i būda fantazije bude natrapana nekadašnjom robom.*” To su zacelo upoređenja apstraktnih pojmova sa sasvim običnim, konkretnim predmetima, ali dosetka je sadržana — isključivo ili samo delimično — u okolnosti da se jedan trgovački pomoćnik služi tim poređenjima koja su uzeta iz područja njegove svakodnevnice delatnosti. Međutim, to povezivanje apstraktnog s tim običnim, kojim je njegov život inače bogat, jeste jedan akt *sjedinjavanja*.

Vratimo se Lihtenbergovim poređenjima.

„*Motivi koji čoveka podstiču da nešto učini mogli bi biti središni kao 32 vetra i njihova imena bi se mogla oblikovati na sličan način, na primer: hleb — hleb — slava ili slava — slava — hleb.*”

I ovde je, kao što je to često u Lihtenbergovim dosetkama, utisak tačnog, duhovitog, oštroumnog tako snažan da naš sud o karakteru duhovitog ovim može biti zaveden. Kada se u jednoj takvoj izreci odličnom

smislu priključi malo duhovitosti, onda ćemo verovatno biti zavedeni da tu celinu proglasimo za odličnu dosetku. Ja bih se, štaviše, usudio da tvrdim da sve to što je u toj zaista duhovito proističe iz čuđenja zbog čudne kombinacije „hleb — slava”. Uzeto kao dosetka, ovo je prikazivanje pomoću besmislice.

Čudan sklop ili apsurdno atribuiranje samo za sebe može se posmatrati kao rezultat jednog poređenja:

Lihtenberg: „*Eine zweischläfrige Frau — Ein einschläfriger Kirchenschuh*” („Žena koja spava sa dva muškarca — Uspavljujuća crkvena stolica”). Iza oba izraza stoji poređenje sa krevetom, u oba primera deluje pored zapanjenosti i tehnički momenat aluzije; u prvom slučaju deluje aluzija na uspavljujuće dejstvo propovedi, u drugom na neiscrpnu temu seksualnih odnosa.

Dok smo do sada smatrali da jedno poređenje, kad god bi nam se činilo duhovitim, taj utisak zahvaljuje uključenju jedne od nama poznatih tehnika dosetke, dotle, pak, izgleda da nekoliko drugih primera svedoče o tome da i jedno poređenje samo po sebi može biti duhovito. Evo Lihtenbergove karakteristike izvesnih oda:

„*One su u poeziji ono što su besmrtna dela Jakoba Bemea u prozi, neka vrsta piknika, pri čemu autor daje reči a čitalac smisao.*”

„*Kada filozofira, onda obično predmete obasjava prijatnom mesečinom, koja je u celini dopadljiva, ali se ni jedan jedini predmet ne vidi jasno.*”

Ili Hajne: „*Njeno lice ličilo je na jedan Codex palimpsestus, gde ispod novocrnog kaluđerskog pisma crkvenog teksta proviruju uglasti stihovi starogrčkog ljubavnog pesnika.*”

Ili neprekidno upoređivanje sa jako izraženom tendencijom omalovažavanja u *Kupalištu Luke*:

„*Katolički pop obavlja svoj posao kao neki trgovački pomoćnik koji je namešten u nekoj veletrgovini; crkva, velika firma, čiji je šef papa, daje mu određeni posao i za taj posao dobija određenu nadnicu; on radi polako kao i svaki čovek koji ne radi za svoj*

račun i ima puno kolega, te u velikom poslovnom prometu lako ostaje nezapažen — samo mu kredit firme leži na srcu, i još više briga da se on održi, pošto bi pri eventualnom bankrotu izgubio svoj posao. *Protestantski pop*, pak, svuda je sam svoj gospodar i obavlja verske poslove za svoj račun. On se ne bavi veletrgovinom kao njegov katolički kolega već *trgovinom na malo*; i pošto se za nju mora sam brinuti, to on ne sme biti nemaran, on mora ljudima da hvali svoje artikule vere a artikule svojih konkurenata da obezvređuje i on, kao pravi trgovčić, pun esnafske zavisti prema velikim firmama, stoji u svojoj maloj budi izdvojen od velike kuće u Rimu, koja zapošljava više hiljada knjigovođa i nosača i ima svoje faktorije na sve četiri strane sveta!”

S obzirom na ove, kao i mnoge druge primere, ipak više ne možemo poricati da i poređenje po sebi može biti duhovito a da se taj utisak ne bi morao dovesti u vezu sa jednom od poznatih tehnika dosetke. Ali nam onda uopšte nije jasno čime je određen duhovit karakter upoređenja, pošto on sigurno nije sadržan u poređenju kao formi izraza misli ili u aktu upoređivanja. Ne možemo drugačije da uradimo nego da poređenje svrstamo u vrste „*indirektnog prikazivanja*”, kojima se služi tehnika dosetke, i mi moramo problem koji nam se kod poređenja pokazao u mnogo jasnijoj formi nego kod ranije obrađenih sredstava dosetke ostaviti nerešenim. Mora, svakako, postojati neki poseban razlog koji nam pri poređenju otežava, i to više nego kod drugih izražajnih formi, odlučivanje da li je to neko poređenje dosetka ili to nije.

Međutim, ni ova šupljina u našem saznanju ne daje nam razloga da se žalimo što je ova prva analiza protekla bez rezultata. S obzirom na činjenicu da smo morali biti spremni da različitim osobinama dosetke pripišemo intimnu povezanost, bilo bi neoprezno da smo očekivali da ćemo u potpunosti moći da razjasnimo jednu stranu problema pre nego što smo bacili pogled na njegove druge strane. Mi ćemo sada, svakako, morati da se problemom pozabavimo i s druge strane.

Jesmo li sigurni da našem ispitivanju nije izmakla ni jedna od mogućih tehnika dosetke? To, svakako, ne možemo reći, ali se daljim ispitivanjem novog materijala možemo uveriti da smo upoznali najčešća i najvažnija tehnička sredstva rada dosetke, u najmanju ruku toliko koliko je potrebno za stvaranje suda o prirodi tog psihičkog procesa. Takav sud, za sada još ne postoji; s druge strane, sada smo došli do jednog značajnog uputstva iz kojeg pravca treba da očekujemo dalje razjašnjenje problema. Zanimljivi procesi sažimanja sa stvaranjem zamene, koje smo utvrdili kao jezgro tehnike igre rečima, uputili su nas na stvaranje sna, u čijem su mehanizmu otkriveni isti psihički procesi. Upravo u tom pravcu, međutim, upućuju i tehnike dosetke: pomeranje, misaone greške, besmislica, indirektno prikazivanje pomoću suprotnog, koji se svi zajedno ponavljaju u tehnici rada sna. San zahvaljuje pomeranju svoj začuđujući izgled koji nas odvraća od toga da u njemu vidimo nastavak naših budnih misli; upotreba besmislice i apsurdnosti u snu uticala je na to da mu se porekne dostojanstvo jednog psihičkog produkta i zavelo je autore da uslove stvaranja sna vide u raspadanju duhovne aktivnosti, obustavi kritike morala i logike. Prikazivanje pomoću suprotnosti u snu tako je uobičajeno da čak i popularne knjige tumačenja snova, koje su potpuno pogrešne, računaju s njim; indirektno prikazivanje, zamena misli u snu nekom aluzijom, nečim malim, nekom simbolikom sličnom poređenju, upravo je to što način izražavanja sna razlikuje od načina izražavanja našeg mišljenja u budnom stanju.¹ Jedna tako dalekosežna podudarnost kao što je ona između sredstava rada dosetke i sredstava rada sna jedva da može biti slučajna. Jedan od naših docnijih zadataka biće da opširno prikažemo tu podudarnost i da tragamo za njenom osnovom.

¹ Up. moje „Traumdeutung“ (Tumačenje snova), od. IV, Rad sna.

III

TENDENCIJE DOSETKE

Kada sam pri kraju prethodnog odeljka zapisivao Hajneovo poređenje katoličkog sveštenika s nameštenikom jedne veletrgovine a protestantskog s jednim samostalnim trgovčićem, osećao sam neku nelagodnost koja me je odvrćala da upotrebim to poređenje. Govorio sam sebi da će se među mojim čitaocima naći verovatno nekoliko njih za koje nije samo religija isključivo dostojna poštovanja, već i njeno ustrojstvo i njen personal; ti bi se čitaoci samo ljutili zbog ovog poređenja i dospeli bi u stanje afekta koje bi ih onda lišavalo svakog interesa da razlikuju da li je to poređenje duhovito po sebi ili se ono čini duhovitim samo usled nekih dodataka. U drugih poređenja, na primer, u onom o prijatnoj mesečini kojom izvesna filozofija obasjava predmete, ne bi morali da se brinemo zbog takvog negativnog uticaja na jedan deo čitalaca, a što bi ometalo naše ispitivanje. I najreligiozniji čovek bio bi u stanju da sebi stvori sud o našem problemu.

Lako je utvrditi karakter dosetke za koji je vezana različitost reakcije slušalaca na dosetku. Dosetka je jednom sama sebi svrha i ne služi nikakvoj naročitoj nameri, a drugi put se stavlja u službu jedne takve namere; ona je tada — *tendenciozna*. Samo se dosetka koja ima određenu tendenciju izlaže opasnosti da će naići na osobe koje ne žele da je saslušaju

Dosetku bez tendencije označio je T. Fišer kao „apstraktnu” dosetku; ja ću je radije nazvati „bezazlenom”. Pošto smo malopre dosetku po materijalu koji njena tehnika obrađuje podelili u igru rečima i misaonu dosetku, moramo ispitati odnos te podele prema ovoj novoj, upravo izloženoj podeli. Igra rečima i misaona dosetka, s jedne strane, apstraktna i tendenciozna dosetka, s druge strane, međutim, ne stoje ni u kakvom odnosu međusobnog uticaja; to su međusobno potpuno nezavisne podele duhovitih tvorevina. Možda je neko stekao utisak da su bezazlene dosetke pretežno igre rečima, dok se komplikovanija tehnika misaone dosetke većinom stavlja u službu jakih tendencija; postoje, doduše, bezazlene dosetke koje se služe igrom rečima i jednakošću po zvuku, a isto tako postoje bezazlene dosetke koje se služe svim sredstvima misaone dosetke. Isto tako nije teško pokazati da tendenciozna dosetka po svojoj tehnici ne mora biti ništa drugo do igra rečima. Tako, na primer, dosetke koje se „igraju” ličnim imenima često imaju uvredljivu, povredljivu tendenciju; one, razume se, spadaju u igre rečima. Najbezazlenije od svih dosetaka su opet igre rečima, kao, na primer, u novije vreme omiljene rime preturalice — Schüttelreim, čija se tehnika sastoji u višestrukoj upotrebi istog materijala sa jednom sasvim naročitom modifikacijom:

„Und weil er Geld in Menge hatte
lag stets er in der Hängematte”

(I pošto je imao novaca u izobilju,
ležao je stalno u visećoj mreži)

Nadamo se da niko neće osporiti da se dopadljivost kod te vrste inače skromnih rima sastoji u onom istom po čemu prepoznavamo dosetku.

Dobre primere apstraktnih ili bezazlenih misaonih dosetaka obilato nalazimo među Lihtenbergovim poređenjima, od kojih smo neke već upoznali. Dodaću još nekoliko:

„Sie hatten ein Oktavbändchen nach Göttingen geschickt und an Leib und Seele einen Quartanten wieder bekommen.” („Poslali su u Göttingen knjižicu veličine osmine a dobili natrag knjižicu koja je po telu i duši bila četvrtina”).

„Da bi se ova zgrada podigla onako kako treba, mora pre svega da se napravi dobar temelj, a tu ne znam za bolji temelj no kada se na svaki sloj -prodmah nasloži jedan sloj -kontra.”

„Jedan rađa misao, drugi je krsti, treći s njom rađa decu, četvrti je posećuje na samrtni a peti je sahranjuje” (upoređenje sa sjedinjavanjem).

„On ne samo što nije verovao u duhove, već ih se čak nije ni bojao.” Dosetka je ovde isključivo sadržana u besmislenom prikazivanju koje ono što se obično smatra manje važnim stavlja u komparativ, a ono što se smatra značajnim uzima u pozitivu. Kada bismo se odrekli tog duhovitog ruha, onda bi ovo glasilo ovako: mnogo je lakše razumom savladati strah pred duhovima nego se u nekoj stvarnoj prilici suprotstaviti osećanju straha. To uopšte više i nije duhovito, ali je zaceo tačno i još premalo ocenjeno psihološko saznanje i to ono isto saznanje koje je Lesing izrazio poznatim rečima:

„Nisu svi oni slobodni koji se rugaju svojim lancima.” Iskoristiću priliku koja mi se ovde pruža da otklonim jedan u svakom slučaju moguć nesporazum. Naime, „bezazlena” ili „apstraktna”, dosetka ni u kom slučaju ne treba da znači isto što i „besadržajna” dosetka, nego samo da označava suprotnost prema „tendencioznom” dosetkama, o kojima će posle biti reči. I bezazlena dosetka, tj. dosetka bez tendencije, može kao što pokazuje gornji primer, biti veoma sadržajna, dakle da iskazuje nešto vredno. Sadržina jedne dosetke, međutim, nezavisna je od dosetke i ona je sadržina misli koja se ovde izražava na duhovit način putem posebnog uređenja. Naravno, kao što časovničari uobičajavaju da naročito dobar satni mehanizam opreme skupocenom kutijom, tako se i kod dosetke može desiti da se najbolja ostvarenja dosetke upotrebe kao ruho za iskazivanje najsadržajnijih misli.

Ako, pak, kod misaone dosetke strogo pazimo na razliku između misaone sadržine i duhovitog ruha, onda ćemo doći do jednog saznanja, koje će nam možda moći razjasniti mnoge nesigurnosti u našem sudu o dosetki. Pokazuje se, međutim, što dabome iznenađuje, da naše uživanje u dosetki iskazujemo posle sumarnog utiska koji na nas čine njena sadržina i njeno ostvarenje, i dopuštamo da nas jedan faktor upravo zavara u pogledu obima drugog. Tek nam redukcija dosetke otkriva da smo bili u zabludi.

To se, uostalom, odnosi i na igru rečima. Kada čujemo formulaciju: „Die Erfahrung besteht darin, dass man erfährt, was man nicht wünscht erfahren zu haben” („Iskustvo se sastoji u tome da čovek saznaje [iskusi] ono što ne bi želeo da je saznao [iskusi]”), — onda smo zapanjeni, verujemo da saznajemo jednu novu istinu i potrebno nam je izvesno vreme pa da u tom obliku prepoznamo otrcanu mudrost: „Na greškama se uči” („Durch Schaden wird man klug”, K. Fišer). Odlično ostvarenje dosetke: iskustvo — Erfahrung definiše se skoro samo upotrebom reči erfahren — saznati, iskusiti — toliko nas zavarava da precenjujemo sadržinu rečenice. Isto to nam se dešava i u slučaju Lihtenbergove dosetke o „januaru”, koja nam ništa više ne kazuje nego što već odavno znamo — da se novogodišnje želje tako retko ostvaruju kao i druge želje, i u mnogim sličnim slučajevima.

Suprotnost ovome doživljavamo u drugim dosetkama, u kojima nas očigledno opčinjava tačnost i pravilnost misli, tako da takvu rečenicu nazivamo sjajnom dosetkom, dok je u stvari samo sama misao sjajna a ostvarenje dosetke često veoma slabo. Upravo je u Lihtenbergovim dosetkama misaono jezgro često daleko vrednije od ruha, forme dosetke, na koju onda neposredno proširujemo sud o prvom elementu. Tako, na primer, napomena o „zublji istine” jedva da je i šaljivo upoređenje, ali je ona tako izvršna da mi tu rečenicu rado ističemo kao naročito duhovitu.

Lihtenbergove dosetke su izvanredne, pre svega, svojom misaonom sadržinom i svojom tačnošću. Gete

(Goethe) je s pravom rekao za ovog autora da njegove šaljive i duhovite dosetke upravo skrivaju probleme, tačnije: da se približavaju rešenju problema. Kada on, na primer, kao dobru dosetku zapisuje sledeću rečenicu:

„Er las immer *Agamemnon* anstatt *angenommen*, so sehr hatte er den Homer gelesen” — „Uvek bi pročitao *Agamemnon* mesto *angenommen* — pretpostavivši, toliko je čitao Homera,” (tehnički: glupost + slaganje reči po zvučnosti), da time nije ništa drugo otkrio do tajnu omaški u čitanju¹. Slična je dosetka čija nam se tehnika činila prilično manjkavom:

„On se čudio da mačke baš na tom mestu imaju usećene rupe u krzno gde im se nalaze oči.” Glupost koja se ovde obelodanjuje samo je prividna; u stvari, iza ove naivne primedbe krije se veliki problem telologije o životinjskoj građi; uopšte nije baš samo po sebi razumljivo da se kapci otvaraju onde gde je rožnjača otkrivena, sve dok nam istorija razvoja taj sklop ne razjasni.

Imaćemo, dakle, na umu da jedna duhovita rečenica ostavlja na nas duhovit utisak, pri čemu nismo u stanju da razdvojimo udeo misaone sadržine od udele rada dosetke; možda će se za ovo kasnije naći jedno još značajnije upoređenje.

* *

Za naše teorijsko razjašnjenje suštine dosetke biće nam bezazlene dosetke od veće vrednosti nego tendenciozne a besadržajne, vrednije od misaonih dosetaka. Bezazlene i besadržajne igre rečima, na primer, predočiće nam problem dosetke u najčistijoj formi, jer ćemo kod njih izbeći opasnost da nas tendencije i zabluda usled dobrog smisla zbune. Na takvom

¹ Up. moju „Psihopatologiju svakodnevnog života” (*Psychopathologie des Alltagslebens*), 1904, 10 izd. 1923 (Ges. Werke, t. IV).

materijalu naše saznanje može da postigne nov napredak.

Izabraću što je moguće bezazleniji primer igre rečima:

Jedna devojka, kojoj najavljuju posetu baš u trenutku kada se oblači, jada se ovim rečima: „Ach wie schade, gerade wenn man am *anziehendsten* ist, darf man sich nicht sehen lassen”¹ („Kakva šteta, upravo kada je čovek „am *anziehendsten*” — najprivlačniji, ne sme se pokazati”).

Međutim, pošto se u meni javlja sumnja da li imam prava da ovu dosetku označim kao dosetku bez tendencije, to ću je zameniti jednom drugom, veoma naivnom, kojoj se možda ne može staviti takav prigovor.

U kući gde sam pozvan u goste poslužuje se na kraju obeda poslastica nazvana *Roulard* — rolat, čije spravljanje pretpostavlja priličnu veštinu u kuvanju. „Zu Hause gemacht?” („Je li to domaći proizvod?”), upita stoga jedan od gostiju, a domaćin odgovori: „Ja, gewiss, ein *Home-Roulard* (Home Rule)* („Da, naravno, jedan domaći rolat”).

Ovog puta nećemo ispitivati tehniku dosetke, već nameravamo da našu pažnju posvetimo jednom drugom, zapravo najvažnijem momentu. Ova improvizovana dosetka — toga se dobro sećam — priredila je prisutnima zadovoljstvo i zasmejala nas. U ovom, kao i u nebrojenim drugim slučajevima, osećanje uživanja u slušalaca nije moglo da potiče od tendencije a ni od misaone sadržine dosetke; ne ostaje nam ništa drugo no da to osećanje uživanja dovedemo u vezu sa tehnikom dosetke. Tehnička sredstva dosetke, koja smo malopre opisali, — sažimanje, pomeranje, indirektno

¹ R. Kleinpaul, *Die Rätsel der Sprache* (Zagonetka jezika), 1890.

* Home Rule = engl. samouprava. Program irskog nacionalnog pokreta koji je krajem prošlog veka težio parlamentarnim putem da ostvari samoupravu Irske. Ugovorom iz 1921. godine Irce su dobili Home Rule, slobodnu državu kao britanski dominion (Nap. prev.).

prikazivanje itd. — u stanju su, dakle, da u slušaoca izazovu osećanje uživanja, iako još ne možemo da sagledamo kako ona to postižu. Tako na lak način dolazimo do druge definicije u objašnjenju dosetke; prva je glasila da je karakter dosetke vezan za formu izraza. Prisetimo se samo da nam druga definicija zapravo nije rekla ništa novo. Ona samo izoluje ono što je već bilo sadržano u našem ranije stečenom iskustvu. Sećamo se da je u slučajevima kada nam je uspevalo da redukujemo dosetku, tj. da zadržavajući pažljivo smisao zamenimo nečim drugim njen izraz, bio ukinut ne samo njen karakter već i efekat smeha, dakle i samo uživanje u došetki.

Mi sada ne možemo poći dalje a da prethodno ne prečistimo stvari sa našim filozofskim autorima.

Filozofi koji dosetku svrstavaju u komično i o samom komičnom raspravljaju u estetici estetsko predstavljanje karakterišu uslovom da pri tome od predmeta ne želimo ništa, da nam predmeti nisu potrebni radi zadovoljenja jedne od naših velikih životnih potreba, već da treba da se zadovoljimo njihovim posmatranjem i uživanjem u predstavi. „To uživanje, ta vrsta predstavljanja čisto je estetska, ona počiva samo u sebi, ona svoju svrhu ima samo u sebi i ne ispunjava nikakve druge životne svrhe.” (K. Fišer, str. 68).

Teško da ćemo doći u kontradikciju sa tim Fišerovim rečima, možda ćemo njegovu misao samo preneti u naš način izražavanja kad ističemo da se duhovito stvaranje ipak ne može nazvati činom bez svrhe i cilja, pošto je ono sebi neosporno postavilo cilj da u slušaoca izazove uživanje. Sumnjam da smo u stanju da se bilo čega poduhvatimo, a da pri tome ne dolazi u obzir neka namera. Kada nam naš duševni aparat baš nije potreban za ispunjenje nekog od naših neophodnih zadovoljenja, onda ga puštamo da sam dela za uživanje, mi težimo da iz njegovog rada izvučemo uživanje. Čini mi se da je to opšti uslov kojem podleže celokupno estetsko predstavljanje, ali se suviše malo razumem u estetiku da bih tu definiciju mogao da izvedem; međutim, o dosetki, na osnovu ona dva

malopre stečena saznanja, mogu da tvrdim da predstavlja radnju koja teži da iz duševnih procesa — intelektualnih ili drugih — ostvari uživanje. Sigurno postoje još i druge radnje koje teže za tim istim ciljem. Možda se one razlikuju po području duševnog rada iz kojeg hoće da crpe uživanje, možda po metodi kojom se pri tome služe. O tome trenutno ne možemo odlučiti, ali čvrsto ostajemo pri tome da su tehnika dosetke i tendencija za uštedom koja delimično njome vlada dovedeni u vezu radi stvaranja uživanja.

Pre nego što se poduhvatimo da rešimo zagonetku kako tehnička sredstva dosetke mogu u slušaoca da izazovu uživanje, podsetimo se da smo radi pojednostavljenja i veće jasnoće tendenciozne dosetke potpuno potisli na stranu. Mi, dakako, moramo pokušati da razjasnimo šta su tendencije dosetke i na koji im način one služe.

Pre svega, jedno zapažanje nas opominje da tendencioznu dosetku u našem traganju za poreklom uživanja u dosetki ne ostavimo po strani. Osećanje uživanja koje izaziva bezazlena dosetka većinom je samo osrednje; jasna dopadljivost, lak smešak, to je većinom sve što je u stanju da postigne u slušaoca, a od toga efekta treba možda jedan deo otpisati na račun njene misaone sadržine, kao što smo to primetili kod odgovarajućih primera. Dosetka bez tendencije skoro nikada ne postiže one iznenadne prolome smeha, koji tendencioznu dosetku čine tako neodoljivom. Pošto tehnika u obe vrste dosetke može biti ista, to se u nama može probuditi sumnja da tendenciozna dosetka, zahvaljujući svojoj tendenciji, raspolaže izvorima uživanja do kojih bezazlena dosetka nema pristupa.

Tendencije dosetke sada se mogu lako pregledati. Tamo gde dosetka nije svrha sama sebi, gde je ona bezazlena, tamo ona stupa u službu samo dve tendencije koje dopuštaju sjedinjenje pod jedno gledište; ona je ili *agresivna* dosetka (koja služi agresiji, satiri, odbrani) ili je *opscena* dosetka (koja služi razobličanju). Moramo odmah napomenuti da tehničko svoj-

stvo dosetke — da li igra rečima ili misaona dosetka — nema nikakve veze sa tim dvema tendencijama.

Sad je potrebno da se opširnije izloži na koji način dosetka služi tim tendencijama. Ja bih to ispiti- vanje počeo sa dosetkom razgolićenja, tj. sa dosetkom koja razgolićuje, a ne sa agresivnom dosetkom. Ova je, doduše, daleko ređe bila udostojena analize, kao da se ovde izvesna odbojnost prenela sa sadržine na predmet; samo, nećemo dozvoliti da nas to zbuni, pošto ćemo uskoro naići na jedan granični slučaj dosetke, koji obećava da će nam razjasniti više nejasnih tačaka.

Zna se šta se podrazumeva pod „skarednošću“ („Zote“): namerno isticanje seksualnih činjenica i odnosa u govoru. Međutim, ova definicija nije mnogo ubedljivija od drugih definicija. Predavanje o anatomiji seksualnih organa ili fiziologiji snošaja ne mora, uprkos toj definiciji, da ima bilo kakvu dodirnu tačku sa skarednošću. Uz to je još potrebno da se skaredni izraz uputi jednoj određenoj osobi koja čoveka seksualno nadražuje i koja je, saslušavši skarednost, saznanla za uzbuđenje govornika i time sama treba da bude seksualno nadražena. Umesto da bude uzbuđena, ona može da bude postićena ili zbunjena, što samo predstavlja jednu reakciju protiv njenog uzbuđenja i tim zaobilaznim putem priznanje tog uzbuđenja. Skaredna reč je, dakle, prvobitno upućena ženi i može se izjednačiti sa pokušajem zavodačenja. Kada se, međutim, jedan muškarac u muškom društvu zabavlja pričanjem i slušanjem skarednih izraza, onda je pri tome prisutna prvobitna situacija, koja usled socijalnih prepreka ne može biti ostvarena. Ko se smeje skarednosti koju je čuo, taj se smeje kao gledalac prizora jedne seksualne agresije.

Seksualno koje čini sadržinu skarednosti obuhvata više nego ono posebno u oba pola; ono povrh toga obuhvata još i ono za oba pola zajedničko na koje se proteže stid, dakle ekskrementalno u celom njegovom opsegu. To je, međutim, opseg koji seksualno ima u dečjem uzrastu, gde za tu predstavu tako reći postoji jedan odvodni kanal u kojem se seksualno i eksk্রে-

mentalno jedva ili uopšte ne odvajaju.¹ Svuda u mišaoj području psihologije neuroza seksualno uključuje još i ekskrementalno, kad se ono tumači u starom, infantilnom smislu.

Skarednost je kao neko razgolićavanje seksualno diferentne ličnosti, kojoj je ona upućena. Izgovaranjem opscenih reči, ona napadnutu osobu prisiljava da sebi predstavi odgovarajući deo tela ili radnje i pokazuje joj da napadač sam tako nešto ima pred očima. Ne može biti sumnje da je uživanje u razgolićavanju seksualnog izvorni motiv skarednosti.

Razjašnjenje može imati samo koristi ako se ovde vratimo natrag sve do osnova. Sklonost da polnu posebnost gledamo razgolićenu jedna je od izvornih komponenata našeg libida. Ona sama je, možda, već jedna zamena, ona izvire iz uživanja u dodirivanju seksualnog koje se može smatrati primarnim. I ovde je, kao što je često slučaj, gledanje odmenilo pipanje, dodir.² Libido gledanja ili dodira je kod svakog pojedinca prisutan na dva načina, aktivan i pasivan, muški i ženski, i izgrađuje se u zavisnosti od prevage polnog karaktera pretežno u jednom ili drugom pravcu. Kod male dece lako se može zapaziti sklonost ka samorazgolićenju. Onde gde jezgro te sklonosti ne doživljava sudbinu da bude prekriveno i ugušeno. tamo se ono razvija u ekshibicionistički nagon koji je u odraslih muškaraca poznat kao perverzija. Kod žene je pasivna sklonost ka ekshibiciji skoro redovno prekrivena veličanstvenom reaktivnom sposobnošću seksualne stidljivosti, ali tako da joj u odevanju ipak ostanu otvorena vratanca za ispade. Dovoljno je samo napomenuti koliko je rastegljivo i po konvenciji i okolnostima varijabilno merilo ekshibicije koje ženi određuje šta je dopušteno.

¹ Vidi moje „Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie“ (Tri rasprave o seksualnoj teoriji), 1905 (Ges. Werke, V).

² Molov (Moll) kontrektacioni nagon (Untersuchungen über die Libido sexualis, 1898).

Kod muškarca ostaje veliki stepen te težnje kao deo libida i služi uvodu u polni čin. Ako se ta težnja pokazuje pri prvom približavanju ženi, onda se ona iz dva razloga mora poslužiti govorom. Prvo, da bi se ženi pokazala i, drugo, jer izazivanje predstave putem govora može kod same žene da izazove istovetno uzbuđenje i da kod nje probudi sklonost ka pasivnoj ekshibiciji. Taj govor koji želi da pridobije, osvoji, još nije skarednost, ali prelazi u skarednost. Naime, tamo gde se spremnost žene brzo pokazuje, tu je opsceni govor kratak, on će ubrzo ustupiti mesto seksualnoj radnji. Drukčije je kada se ne može računati s brzom spremnošću žene, nego umesto toga kod nje nastupe odbrambene reakcije. Tada govor koji seksualno uzbuđuje postaje kao skarednost samom sebi cilj; pošto je seksualna agresija u svom napredovanju do samog akta zadržana, to se ona zadržava na izazivanju uzbuđenja i izvlači uživanje iz znakova uzbuđenja kod žene. Agresija pri tome zacelo menja i svoj karakter u istom smislu kao i svako libidinozno uzbuđenje kojim se suprotstavlja neka prepreka; ona postaje direktno neprijateljska, surova, ona, dakle, protiv te prepreke poziva u pomoć sadističku komponentu polnog nagona.

Nepopustljivost žene je, dakle, sledeći uslov za stvaranje skarednosti; svakako, samo takva nepopustljivost koja izgleda samo kao odlaganje i ne ostavlja utisak da će dalji trud biti bezizgledan. Idealan slučaj takvog otpora kod žene nastaje pri istovremenom prisustvu nekog drugog muškarca, nekog trećeg lica, jer je tada brzo popuštanje žene manje-više isključeno. Ovo treće lice postaje uskoro od najvećeg značaja za razvitak skarednosti: no, pre svega ne sme se prenebrežniti prisustvo žene. Kod seoskog stanovništva ili u kafani kod malog čoveka može se zapaziti da tek približavanje kelnerice ili gostioničarke pobuđuje pojavu skarednosti; na višem socijalnom stepenu imamo suprotnu pojavu, tu prisustvo nekog ženskog bića osujećuje pojavu skarednosti; muškarci zadržavaju sebi ovu vrstu zabave, koja prvobitno pretpostavlja prisustvo stidljive žene, za trenutak ka-

da su sami „između sebe”. Tako postepeno gledalac, sada slušalac, postaje namesto žene ona instanca kojoj je namenjena skarednost i ova se takvom promenom već približava karakteru dosetke.

Našu pažnju od ovog trenutka mogu privući dva momenta: uloga trećeg lica, slušaoca, i sadržajni uslovi same skarednosti.

Tendenciozna dosetka uopšte zahteva tri lica; njoj je pored onog lica koje pravi dosetku potrebno i drugo lice koje postaje objekat netrpeljive ili seksualne agresije, a i treće lice kod kojeg se ostvaruje namera dosetke — da izazove uživanje. Dublje obrazloženje za te odnose potražićemo kasnije, za sada ćemo se držati činjenice koja se tako obelodanjuje što se dosetki ne smeje onaj ko ju je napravio, dakle u njoj ne uživa njen autor, već pasivni slušalac. U tom istom odnosu nalaze se tri lica skarednosti. Taj proces bi se mogao ovako opisati: čim žena osujećuje zadovoljenje, libidinozni impuls prvog lica razvija neprijateljsku tendenciju protiv tog drugog lica i poziva prvobitno suvišno treće lice koje mu je smetalo da mu bude saveznik. Skarednim govorom prvog lica razgolićuje se žena pred tim trećim licem, koje se sada kao slušalac — lakim zadovoljenjem svog libida — podmićuje.

Značajno je da je takva upotreba skarednosti veoma omiljena u običnom narodu i da ona nikada ne nedostaje u veselom raspoloženju. Vredno je pažnje, pak, i to da se pri takvom komplikovanom postupku, koji u sebi nosi toliko mnogo oznaka tendenciozne dosetke, samoj skarednosti ne postavlja nijedan od formalnih zahteva koji karakterišu dosetku. Neskrivena obnaženost priređuje prvom licu zadovoljstvo a treće lice nagoni na smeh.

Tek se u finiji obrazovanog društva tome pridružuje i formalni uslov dosetke. Tu skarednost postaje duhovita i ona se trpi samo ako je duhovita. Od tehničkih sredstava ona najviše upotrebljava aluziju, tj. zamenjivanje nečim malim, nečim što se nalazi u daljoj vezi a što slušalac u svojoj predstavi rekonstruiše u punu i direktnu opscenost. Ukoliko je nesklad između onoga što je u skarednosti dato direktno i

onoga što ona u slušaocu nužno podstiče veći, utoliko će dosetka biti finija, utoliko će pre imati pristupa i u dobro društvo. Pored grube i fine aluzije, duhovitoj skarednosti stoje na raspolaganju, kao što se to na primerima može lako pokazati, sva ostala sredstva igre rečima i misaone dosetke.

Ovde, najzad, postaje jasno šta dosetka ostvaruje u službi svoje tendencije. Ona omogućava zadovoljenje izvesnog nagona (pohotljivog i agresivnog) protiv jedne prepreke koja joj stoji na putu, ona zaobilazi tu prepreku i time ostvaruje uživanje iz jednog izvora uživanja koji je usled prepreke postao nepriступčan. Ta prepreka koja stoji na putu nije zapravo ništa drugo do u skladu sa višim stepenom obrazovanja i društva pojačana nesposobnost žene da podnese neskriveno seksualno. Žena koja je u prolaznoj situaciji zamišljena kao prisutna smatra se i nadalje prisutnom ili njen uticaj na muškarce i u njenom odsustvu i nadalje deluje zastrašujuće. Može se zapaziti kako muškarce viših staleža društvo devojaka iz niskih slojeva odmah podstiče da duhovitu skarednost vrata na nivo primitivne skarednosti.

Snagu koja ženi, a u manjoj meri i muškarcu, otežava uživanje u otvorenoj opsceni ili je onemogućava nazivamo „potiskivanje” i u njoj prepoznajemo isti psihički proces koji u ozbiljnim slučajevima bolesti iz svesti odstranjuje čitave komplekse duševnih pokreta zajedno sa njihovim izdancima, i koji je utvrđen kao jedan od glavnih uzročnih faktora nastanka takozvanih psihoneuroza. Mi kulturi i višem obrazovanju pripisujemo veliki uticaj na obrazovanje potiskivanja i smatramo da pod tim uslovima dolazi do promene psihičke organizacije, koju čovek može da donese sa sobom kao nasleđenu sklonost, prema kojoj se inače prijatno osećanje sada pojavljuje kao nešto neprihvatljivo i odbija svim psihičkim snagama. Radom potiskivanja od strane kulture gube se primarne mogućnosti uživanja koje sada cenzura u nama odbacuje. Čovekovo psihi, međutim, teško pada svako odricanje i tako onda nalazimo da tendenciozna dosetka predstavlja sredstvo kojim se prekida odrica-

nje i ponovo stiče ono izgubljeno. Kada se smejemo nekoj finoj opscenoj dosetki, onda se smejemo onom istom što seljaka navodi na smeh kada čuje neku prostu i grubu skarednost; uživanje u oba slučaja potiče iz istog izvora; mi, međutim, ne bismo bili u stanju da se nasmejemo nekoj gruboj skarednosti, mi bismo se stideli ili bi nam se činilo odvratnim; mi možemo tek onda da se smejemo kada nam je dosetka posudila svoju pomoć.

Čini nam se, dakle, da se potvrđuje ono što smo na početku pretpostavljali: da tendenciozna dosetka raspolaže drugim izvorima uživanja nego što je to slučaj u bezazlene dosetke, u koje je svako uživanje nekako vezano za tehniku. Možemo ponovo da naglasimo da u tendencioznoj dosetki nismo u stanju da na osnovu našeg osećanja razlikujemo koji deo uživanja potiče iz izvora tehnike a koji iz izvora tendencije. Strogo uzevši, mi, dakle, ne znamo čemu se smejemo. Kod svih opscenih dosetaka podležemo bleštavoj zabludi o „kvalitetu” dosetke, ukoliko on zavisi od formalnih uslova; tehnika tih dosetaka često je veoma jадna, dok im je efekat smehа ogroman.

* *

Sada ćemo ispitati da li je uloga dosetke u službi agresivne tendencije istа.

Ovde odmah nailazimo na iste uslove. Agresivni impulsi protiv ljudi sa kojima živimo podležu od našeg individualnog detinjstva, kao i od dečjeg doba ljudske kulture, istim ograničenjima, istom neprekidnom potiskivanju kao i naše seksualne težnje. Mi još nismo stigli tako daleko da bismo bili u stanju da volimo naše neprijatelje, ili da im posle primljenog šamara po desnom obrazu pružimo i levi; i svi moralni propisi ograničavanja aktivne mržnje još i danas nose u sebi veoma jasna obeležja koja pokazuju da su ona prvobitno važila samo za malu zajednicu saplemenika. Čim možemo da se osećamo kao pripadnici jednog naroda, mi onda sebi dozvoljavamo da u odnosu na neki drugi, strani narod prenebregnemo većinu tih

ograničenja. Ali smo unutar našeg sopstvenog kruga ipak učinili napredak u savladavanju agresivnih duševnih pokreta; kako Lihtenberg drastično kaže: Tamo gde se sada kaže: Izvinite, tamo je čovek ranije dobio preko usiju. Nasilnu agresivnost, koja je zakonom zabranjena, odmenila je invektiva rečima, i bolje poznavanje prepletenosti ljudskih osećanja sve više nas svojom doslednom devizom „*Tout comprendre c'est tout pardonner*” — „Sve razumeti znači sve praštati” — lišava sposobnosti da se na bližnjega koji nam je stao na put ljutimo. Još kao deca obdareni snažnim sklonostima ka agresiji, docnije nas viša lična kultura uči da je nedostojno upotrebljavati pogrдне reči, pa se čak i tamo gde je borba po sebi dozvoljena u vanrednoj meri povećao broj stvari koje ne smeju biti upotrebljene kao sredstva borbe. Otkada smo morali da se odrekneмо izražavanja neprijateljskog stava putem akcije — u čemu nas sprečava bestrasno treće lice, u čijem je interesu održavanje lične bezbednosti, — izgradili smo sasvim slično kao kod seksualne agresije jednu novu tehniku pogrđe koja ide za tim da pridobije to treće lice protiv našeg neprijatelja. Time što neprijatelja činimo malim, podlim, niskim, komičnim, mi sebi zaobilaznim putem ostvarujemo zadovoljstvo pobede nad njim, a što nam treće lice koje nije uložilo nikakav trud posvedočuje svojim smehom.

Sada možemo da pređemo na ulogu dosetke u neprijateljskoj agresiji. Dosetka će nam dopustiti da kod neprijatelja iskoristimo ono smešno, koje zbog prepreka koje se tome protivne nismo smeli da iskažemo glasno, ili ne namerno; ona će, dakle, opet *zaobići ograničenja i otvoriti izvore uživanja koji su bili postali nepristupačni*. Ona će, nadalje, svojim ostvarenjem uživanja pridobiti slušaoca da bez strožije provere stane na našu stranu, kao što smo mi u drugim prilikama poneseni bezazlenom dosetkom precenjivali sadržinu duhovito izražene rečenice. „*Die Lacher auf seine Seite ziehen*” — privući smejače na svoju stranu, veli sasvim tačnim izrazom naš jezik.

Posmotrimo, na primer, dosetke gospodina N., rasejane po prethodnom odeljku. Sve su to pogrđe.

Izgleda kao da bi gospodin N. hteo glasno da viče: Ali ministar poljoprivrede je samo jedan vo! Ostavite me na miru s tim ***; pa taj se naduvao od sujete! Nisam čitao dosadnije stvari od napisa tog istoričara o Napoleonu u Austriji! Ali, visok položaj na kojem se nalazi onemogućava ga da te svoje sudove iskaže u toj formi. Oni stoga uzimaju u pomoć dosetku, koja im obezbeđuje prijem kod slušaoca, što u neduhovitoj formi ne bi sigurno postigli uprkos njihove eventualne istinitosti. Jedna od tih dosetaka je naročito poučna, ona o „riđem glupaku” (roter Fadian); ona je možda i najupečatljivija. Šta nas kod nje nagoni na smeh i potpuno skreće naše interesovanje sa pitanja da li je jadnom piscu učinjena nepravda ili ne? Sigurno duhovita forma, duhovitost dakle; ali čemu se pri tome smejemo? Nema sumnje samoj ličnosti koja nam se predstavlja kao „roter Fadian” (riđi glupak) i naročito tome što je riđokosa. Obrazovan čovek se odvikao da ismejava telesne mane, a i to što je neko riđokos više nije telesna mana koja bi zasluživala da joj se smejemo. Ali zato je ona, dakako, smešna đacima i običnom narodu, pa i za kulturni stupanj izvesnih komunalnih i parlamentarnih predstavnika. I sada je ta dosetka gospodina N. omogućila, i to na veoma vešt i znalački način, da se mi, odrasli i osećajni ljudi, riđoj kosi istoričara X. smejemo kao školarci. To, sigurno, nije bila namera gospodina N.; no, veoma je neizvesno da li neko ko svojoj duhovitosti pušta na volju mora da poznaje njenu pravu nameru.

Dok je u ovim slučajevima prepreka koja se isprečila agresiji, koja se zaobilazi pomoću dosetke, bila unutrašnje prirode — estetski otpor protiv pogrde — dotle ona u drugim slučajevima može biti čisto spoljašnje prirode. Kao, na primer, u slučaju kada visočanstvo pita stranca, kod kojeg mu je palo u oči da tako jako liči na njega: da li je njegov majka nekada bila u rezidenciji, a spreman odgovor glasi: Ne, ali je moj otac bio u rezidenciji. Upitani bi sigurno želeo da raspali drznika koji se usudio da takvom aluzijom povredi uspomenu na voljenu majku; ali taj bezobra-

znik je knez koji se ne sme udariti, čak ni uvrediti, ukoliko čovek ne želi da tu svoju osvetu plati svojom egzistencijom. To bi, dakle, značilo da uvredu treba čutke progutati, ali na sreću dosetka pokazuje put kojim se ona bez opasnosti može osvetiti: pomoću tehničkog sredstva sjedinjavanja prihvata se aluzija i onda se ona okreće protiv napadača. Utisak duhovitog je ovde tako jako određen tendencijom da smo skoro skloni da zaboravimo da je i pitanje samog napadača na osnovu aluzije duhovito.

Spoljne okolnosti tako često osujećuju vredanje ili izgovaranje uvredljivog odgovora da se tendenciozna dosetka upotrebljava sa posebnom simpatijom da bi se omogućila agresija ili kritika u odnosu na one koji se nalaze na višim položajima i polažu prava na autoritet. Dosetka tada predstavlja pobunu protiv takvog autoriteta, oslobođenje od njegovog pritiska. U tom momentu se i sastoji draž karikature, kojoj se čak i tada smejemo kada je slabo uspela, samo zato što joj pripisujemo u zaslugu da predstavlja pobunu protiv autoriteta.

Ako imamo u vidu da je tendenciozna dosetka u tolikoj meri podesna za napade na ono što je veliko, dostojanstveno i moćno, koje je unutrašnjim preprekama ili spoljnim okolnostima zaštićeno protiv direktnog omalovažavanja, onda smo prisiljeni na posebno tumačenje jedne grupe dosetaka koje se, kako izgleda, bave sa manje vrednim i nemoćnim osobama. Mislim na priče o provodadžiji, od kojih smo neke upoznali pri analizi raznovrsnih tehnika misaone dosetke. U pojedinim tim dosetkama, kao u primerima: „Ona je gluva” i „Ta ko će tim ljudima nešto pozajmiti!”, posrednik je ismejan kao neoprezan i nepromišljen čovek, koji postaje smešan zato što mu se istina tako reći automatski izmakla. Ali slaže li se ono što smo, s jedne strane, saznali o suštini tendenciozne dosetke i to što nam se, s druge strane, toliko dopalo na tim pričama, sa jednošću ličnosti kojima se dosetka, izgleda, smeje? Jesu li to protivnici dostojni dosetke? Ne dešava li se, štaviše, to da se dosetka samo zaklanja iza posrednika da bi pogodila nešto mnogo važni-

je, da ona, kako kaže poslovice, udara po džaku, dok misli na magarca? Ovo shvatanje se stvarno ne može odbaciti.

Gornje tumačenje priča o provodadžijama dozvoljava da produžimo posao. Istina je da ovim pričama ne moram pomnije da se pozabavim, da mogu da se zadovoljim time da u ovim pričama vidim „šale” i da im osporim karakter dosetke. Postoji, dakle, takođe i jedna subjektivna uslovljenost dosetke; mi smo je sada zapazili i docnije ćemo je morati ispitati. Ona pokazuje da je samo ono dosetka što ja smatram da je dosetka. Ono što je za mene dosetka, to za drugoga može biti samo jedna komična priča. Međutim, pobudi li dosetka tu sumnju, onda to može doći samo otuda što ona ima jednu vidljivu stranu, jednu — u našim slučajevima komičnu — fasadu, kojom će se pogled jednoga zasititi, dok će neki drugi pokušati da pogleda iza nje. Može se i pojaviti sumnja da je fasada namenjena da zaseni ispitivački pogled, da takve priče, dakle, treba nešto da sakriju.

U svakom slučaju, ako su naše provodadžijske priče dosetke, onda su utoliko bolje dosetke što su, zahvaljujući svojoj fasadi, u stanju da sakriju ne samo ono što ima da kažu, nego i da kazuju nešto — što je zabranjeno.

Nastavak analize, pak, koja otkriva to skriveno i raskrinkava te priče sa komičnom fasadom kao tendenciozne dosetke, bio bi sledeći: Svako ko dopusti da mu tako u jednom nesmotrenom trenutku izmakne istina zapravo je srećan što se oslobađa pritvorstva. To je jedno tačno i dalekosežno psihološko saznanje. Bez takve unutrašnje saglasnosti neće niko dopustiti da ga nadvlada automatizam koji ovde iznosi istinu na videlo.¹ Time se, međutim, smešna ličnost provodadžije menja u simpatičnu osobu dostojnu sažaljenja. Kako mora biti blažen čovek kad može najzad da odbaci teret pretvaranja, kada odmah iskorišćava

¹ To je isti mehanizam koji vlada omaškama u govoru i drugim fenomenima samoizdaje. Vidi: „Psihopatologija svakodnevnog života”.

prvu priliku da glasno kaže preostali deo istine! Čim primećuje da je stvar izgubljena, da se nevesta mladom čoveku ne dopada, on će rado odati da ona poseduje još jednu skrivenu manu koju ovaj nije zapazio, ili će iskoristiti priliku da navede argument koji je značajan kao detalj, kako bi na taj način iskazao svoj prezir prema ljudima za koje radi: Ta molim vas, ko će ovim ljudima nešto pozajmiti! Celokupni element smešnoga pada sada na u priči samo dotaknute roditelje, koji ovako varanje smatraju dozvoljenom stvari, samo da bi udali svoju ćerku, zatim na jadnost devojaka, koje dopuštaju da budu uđate pod takvim okolnostima, te na nedostojnost brakova koji se sklapaju pod takvim uslovima. Posrednik je pravi čovek koji sme da iskaže takvu kritiku, jer on najviše poznaje takve zloupotrebe, ali ne sme glasno da ih obznani jer je siromah koji upravo živi od toga što tim zloupotrebama koristi. U sličnom konfliktu, međutim, nalazi se i narodni duh, koji je stvorio ovu i slične priče; jer on zna da takvo prikazivanje zbivanja pri zaključanju brakova ide na uštrb svetosti sklopljenih brakova.

Setimo se i zapažanja pri ispitivanju tehnike dosetke — da besmislica u dosetki često zamenjuje porugu i kritiku u mislima koja stoji iza dosetke, čime njena radnja, uostalom, čini isto što i radnja sna; ovde nam se to stanje stvari nanovo potvrđuje. Da poruga i kritika nisu namenjeni ličnosti posrednika, koji je u prethodnim dosetkama samo nastupao kao ispaštalo dosetke, pokazuje i jedan drugi niz dosetaka, u kojima je provodadžija, naprotiv, predstavljen kao jača ličnost čija je dijalektika dorasla svakoj teškoći. To su priče sa logičnom umesto sa komičnom fasadom, sofističke misaone dosetke. U jednoj od tih priča provodadžija odbacuje manu neveste — ona hrama. To je bar „svršena činjenica”; žena sa zdravim nogama, pak, nalazi se u stalnoj opasnosti da može da padne i polomi nogu i onda bi došli bolest, bolovi, troškovi lečenja, a sve će to čovek sebi uštedeti ako uzme devojku koja je već hroma. U jednoj drugoj priči on odbacuje ceo niz prigovora koje prosilac upućuje na

račun devojke, i to svaku pojedinačno sa dobrim argumentima, da bi mu kod poslednje mane, koja se ne da ulepšati, uputio prekor, kao da od prethodnih prigovora nije ništa ostalo: Šta biste vi hteli, zar da nema nijedne mane? Nije teško da se u oba primera ukaže na slabo mesto u argumentaciji; mi smo to učinili i kod analize tehnike. Ali sada nas interesuje nešto drugo. Kada se govoru provodadžije daje tako jak logički izgled koji se pri pomnoj analizi pokazuje kao privid, onda se istina krije u tome da dosetka daje za pravo provodadžiji; misao se ne usuđuje da mu ozbiljno dá za pravo, ona zamenjuje tu ozbiljnost prividom koji dosetka stvara, ali šala i ovde je to često slučaj, odaje zbilju. Nećemo pogrešiti ako za sve te priče sa logičnom fasadom pretpostavimo da stvarno misle to što tvrde sa namerno pogrešnim obrazloženjem. Tek ova upotreba sofizma za skriveno prikazivanje istine daje mu karakter dosetke, koji, dakle, uglavnom zavisi od tendencije. Naime, u obe priče treba da bude nagovešteno da se prosilac zaista pravi smešnim kad tako brižljivo sakuplja nevestine pozitivne osobine, koje su zapravo sve tako nevažne, i kad pri tome zaboravlja da treba da bude spreman da se oženi stvorenjem koje će neminovno imati neku manu, dok bi zapravo jedina osobina koja bi brak sa manje ili više nesavršenom ženom učinila snošljivim bila međusobna naklonost i spremnost na osećajno prilagođavanje, o čemu u celoj raspravi nema ni pomena.

Ovo u ovim primerima sadržano ismevanje pro-sca, u kojem posrednik sasvim dobro igra ulogu jačega, dolazi daleko jasnije do izražaja u drugim pričama. Ukoliko su ove priče jasnije, utoliko je u njima manje tehnike dosetke; one su, tako reći, samo njeni granični slučajevi sa čijom tehnikom imaju zajedničko samo stvaranje fasade. Usled iste tendencije i njenog skrivanja iza fasade, one postižu, međutim, puno dejstvo dosetke. Siromaštvo u tehničkim sredstvima osim toga objašnjava okolnost da mnoge dosetke te vrste ne mogu bez veće štete da se liše komičnog elementa žargona, koji deluje slično tehnici dosetke.

Takva jedna priča, koja pri svoj snazi tendenciozne dosetke više ništa ne pokazuje od njene tehnike, jeste sledeća: Provodadžija pita: „Šta zahtevate od vaše neveste?” — Odgovor: „Mora biti lepa, bogata i obrazovana.” — „Dobro”, veli posrednik, „ali od toga ću napraviti tri partije.” Ovde se momku upućuje prekor direktno, a ne više u ruhu dosetke.

U dosadašnjim primerima uvijena agresija još uvek je bila usmerena protiv ličnosti, u dosetkama o provodadžiluku napad je usmeren protiv svih stranaka koje učestvuju u trgovini oko sklapanja braka: neveste, mladoženje i njihovih roditelja. Međutim, objekti napada dosetke mogu isto tako biti i institucije, zatim ličnosti, ukoliko su nosioci tih institucija, moralni i religiozni propisi, životna shvatanja koja uživaju takav ugled da se prigovor upućen na njihov račun ne može drugačije pojaviti do pod maskom dosetke, i to dosetke koja je pokrivena svojom fasadom. Iako je, možda, problem na koji se ova tendenciozna dosetka ustremkuje mali, njeni oblici i pojavne forme veoma su raznovrsne. Mislim da bi bilo dobro da ovu vrstu tendencioznih dosetaka označimo posebnim imenom. Koje bi ime bilo prikladno, pokazalo se pošto budemo analizirali nekoliko primera te vrste.

Podsetiću na one dve priče: o osiromašenom gurbanu koga pozajmljivač zatiče za „lososom sa majonezom”, i o učitelju pijanici, koje smo upoznali kao sofističke dosetke na osnovu pomeranja; sada ću produžiti sa njihovom analizom. Mi smo otada čuli da bi misao, kad je privid logike vezan za fasadu jedne priče, u stvari htela da kaže: „Ovaj čovek je u pravu, ali se zbog otpora na drugoj strani nije usuđivao da čoveku na drugi način da za pravo do u jednoj tački u kojoj je lako dokazati da nije u pravu. Izabrana „ponta” je pravi kompromis između njegovog prava i njegovog nemanja prava, što naravno nije nikakva odluka, ali zacelo odgovara konfliktu u nama samima. Obe priče su jednostavno epikurejske, one kažu: Da, čovek je u pravu, nema ničeg vrednijeg od uživanja i prilično je nevažno na koji ga način sebi pribavlja. To zvuči strašno nemoralno i sigurno i nije mnogo

bolje, ali u suštini nije ništa drugo nego „*Carpe diem*” poete koji se poziva na nesigurnost života i besplodnost odricanja punih vrlinama. Ako ideja da čovek u dosetki o lososu sa majonezom, navodno, ima pravo da na nas deluje tako odbojno, onda to dolazi samo otuda što se istina ilustruje jednim zadovoljstvom najniže vrste, i to zadovoljstvom koje nam se čini izlišnim. U stvari, svaki od nas u svom životu imao je časove i vreme kada je toj životnoj filozofiji davao za pravo, a moralnom učenju prebacivao da ume samo da postavlja zahteve bez nekog obeštećenja. Otkada više ne verujemo u onostrani život, u kojem sva odricanja treba da budu nagrađena zadovoljstvom, uživanjem — postoji, uostalom, veoma malo religioznih ljudi, ako se odricanje uzme kao obeležje verovanja, — otada „*Carpe diem*” („Iskoristi dan; uživaj što se da”) postaje ozbiljna opomena. Ja ću rado odložiti zadovoljenje, ali znam li ja da li ću sutra još biti tu? „*Di doman' non c'e certezza*”¹ („Sutra nije nešto pouzdano”). Rado ću se odreći svih načina zadovoljavanja koje društvo zabranjuje, ali mogu li biti siguran u to da će mi društvo to odricanje nagraditi time što će mi — iako sa izvesnim odlaganjem — pružiti jedan od dozvoljenih načina? Može se glasno reći ono što te dosetke šapuću: Želje i prohtevi čovekovi imaju prava da se oglase, i pored sveg strogog i bezobzirnog morala i u naše dane je snažnim i dirljivim rečenicama rečeno da je taj moral samo sebičan propis malobrojnih bogataša i silnika, koji u svako doba, bez odlaganja, mogu zadovoljiti svoje želje. Sve dok medicina ne bude uspela da obezbedi naš život i socijalne institucije ne budu učinile više da ga učine radosnijim, sve dotle se u nama neće moći ugušiti glas koji se diže protiv moralnih propisa. Svaki iskren čovek će na kraju, barem prema sebi, učiniti ustupak. Taj konflikt može se rešiti samo zaobilaznim putem preko jednog novog saznanja. Svoj život čovek mora tako da veže za život drugih ljudi, on mora biti u

¹ Lorenzo di Mediči (Lorenzo dei Medici).

stanju da se tako duboko identifikuje sa drugima, da zakidanje sopstvenog životnog veka postaje premostivo, i zahtevi sopstvenih potreba ne smeju se ispuniti na nezakonit način, već ih čovek mora ostaviti neispunjenim, jer samo postojanje tako brojnih neostvarenih zahteva može da razvije snagu za izmenu društvenog poretka. No, ne mogu se sve lične potrebe na taj način odložiti i preneti na druge, i jedno opšte i konačno rešenje konflikta ne postoji.

Sada znamo kako dosetke koje smo na kraju analizirali treba da nazovemo: to su *ciničke* dosetke; to što one skrivaju, to su *cinizmi*.

Među institucijama koje cinička dosetka obično napada nijedna nije važnija, niti temeljnije zaštićena moralnim propisima, a ipak nijedna druga ne mami više na napad kao — institucija braka, kojoj su, dakle, ciničke dosetke najviše i posvećene. Nijedno pravo nije ličnije od prava na seksualnu slobodu, a nigde kultura nije pokušala da izvrši jače podjarmljivanje nego na području seksualnosti. Za naše potrebe biće dovoljan jedan jedini primer, onaj pomenuti „Zapis u spomenici princa Karnevala”:

„Žena je kao kišobran — čovek onda sebi ipak uzme komfortabel (fijaker).”

Komplikovanu tehniku toga primera već smo obradili: jedno zapanjujuće, naizgled nemoguće upoređenje, koje, međutim, kao što sada vidimo, po sebi nije duhovito, zatim jedna aluzija (komfortabel, fijaker = javno prevozno sredstvo) i kao najjače tehničko sredstvo imamo izostavljanje nečeg što još više povećava nerazumljivost. Upoređenje bi se moglo objasniti na sledeći način: Čovek stupa u brak da bi se obezbedio od napada čulnosti, a onda se ipak ispostavlja da brak ne omogućava zadovoljenje jedne nešto jače potrebe, isto tako kao što čovek ponese kišobran da bi se zaštitio od kiše a onda ipak pokisne. U oba slučaja čovek mora da se osvrne za jačom zaštitom, ovde mora da uzme javno prevozno sredstvo, a onde žene koje se mogu dobiti za novac. Sada je dosetka skoro potpuno zamenjena cinizmom. Mi se ne usuđujemo da glasno i javno kažemo da brak nije

institucija koja će zadovoljiti seksualnost muškarca, izuzev ako čoveka možda na to goni ljubav za istinom i reformatorska strast jednog Kristijana fon Erenfelsa (Christian von Ehrenfels).¹ Snaga te dosetke leži u tome što je ona — sasvim mogućim zaobilaznim putem — to ipak rekla.

Naročito povoljan slučaj za tendencioznu dosetku stvara se kada se nameravana kritika pobune usmerava protiv sopstvene ličnosti, opreznije rečeno, protiv jedne ličnosti u kojoj sopstvena ličnost ima svog udela, jedne zbirne ličnosti dakle, na primer sopstvenog naroda. Taj uslov samokritike može nam objasniti kako je baš na tlu jevrejskog narodnog života izrastao izvestan broj odličnih dosetaka, od kojih smo ovde naveli dosta primera. To su priče koje su stvorili Jevreji i koje su uperene protiv jevrejskih nastranosti. Dosetke koje o Jevrejima prave stranci većinom su brutalne lakrdije, u kojima se dosetka nadoknađuje činjenicom da Jevrejin za strance važi kao komična figura. I jevrejske dosetke koje potiču od Jevreja se slažu s tim, ali one poznaju njihove stvarne greške, kao i njihovu povezanost sa njihovim prednostima, a udeo sopstvene ličnosti je u tome što se kritikuje taj inače tako teško ostvarljivi subjektivni uslov rada dosetke. Uostalom, meni je nepoznato da li se inače često dešava da se jedan narod u tolikoj meri šalji na račun svog sopstvenog bića.

Kao primer za ovo mogu da ukažem na već pomenutu priču u kojoj Jevrejin u vozu odmah odbacuje svu pristojnost u ponašanju kada je saznao da je pridošlica njegov sunarodnik. Tu dosetku srho upoznali kao primer slikovitog prikazivanja putem jednog detalja, pomoću nečeg najmanjeg; ona treba da ilustruje demokratski način mišljenja Jevreja, koje ne priznaje razliku između gospodara i slugu, ali, na žalost, remeti i disciplinu i saradnju. Drugi jedan, naročito interesantan niz dosetaka opisuje međusobne odnose između siromašnih i bogatih Jevreja; ju-

¹ Vidi njegove članke u Politisch-antropologische Revue, II, 1903.

naci tih dosetaka su prosjak (Schnorrer) i milosrdni domaćin ili baron. — Prosjak koji je svake nedelje gost u istoj kući pojavljuje se jednog dana u pratnji nekog nepoznatog mladića; ovaj se tako ponaša kao da će i on sest i njima za trpezu. „Ko je to?“, upita domaćin. Dobio je sledeći odgovor: „On je od prošle nedelje moj zet; obećao sam mu ishranu za prvu godinu.“ — Tendencija tih priča je uvek ista; ona će se najjasnije pokazati u sledećoj priči: Prosjak prosi u barona novac za odlazak u banju u Ostendeu; lekar mu je zbog nekih njegovih tegoba preporučio morsku banju. Baron smatra da je Ostende suviše skupo mesto i da bi mu isto tako dobro pomoglo i neko jeftinije mesto. Ali prosjak odbija taj predlog sledećim rečima: Gospodine barone, kad je u pitanju moje zdravlje, onda mi ništa nije preskupo! To je sjajna dosetka na osnovu pomeranja, koju smo mogli da uzmemo kao uzorak za tu vrstu. Baron, očigledno, želi da uštedi svoj novac, prosjak, međutim, odgovara tako kao da je baronov novac njegov sopstven novac, koji onda svakako može manje da ceni nego svoje zdravlje. Čovek se ovde podstiče da se smeje drskosti ovog zahteva, ali ove dosetke izuzetno nisu ukrašene fasadom koja bi razumevanje odvela u pogrešnom pravcu. Istina koja stoji iza toga je da prosjak, koji novac bogataša u mislima tretira kao svoj sopstveni, po svetim propisima Jevreja skoro ima prava na tu zamenu. Naravno, protest koji je stvorio ovu dosetku uperen je protiv zakona koji čak i vernika tako teško pritiskuje.

Druga jedna priča veli: Neki prosjak susreće na stepenicama doma jednog bogataša drugog prosjaka, kolegu po pozivu, koji ga odvraća od daljeg puta. „Nemoj danas ići gore, baron je nešto loše raspoložen, nikome ne daje više od jednog guldena.“ — „Ipak ću poći gore“, odvrati prvi prosjak. „Zašto da mu poklonim taj jedan gulden? Poklanja li on meni štogod?“

Ova se dosetka služi tehnikom besmislice na taj način što prosjak u istom momentu kada se sprema da barona moli da mu udeli nešto tvrdi da mu ovaj ništa ne poklanja. Besmislica je samo prividna; sko-

ro je tačno da mu bogataš ništa ne poklanja, pošto ga zakon obavezuje da udeli milostinju, te on njemu, strogo uzevši, mora biti zahvalan što mu pruža mogućnost da čini dobročinstva. Obično građansko shvaćanje milostinje ovde je u sukobu sa religioznim shvaćanjem, ono se otvoreno buni protiv religioznog shvaćanja u priči o baronu, koji duboko potresen prosjacom životnom povešću poziva svoje sluge: Izbacite ga napolje, slomiće mi srce! Ovo otvoreno iznošenje tendencije opet predstavlja granični slučaj dosetke. Od žalbe koja više nije duhovita: „Zaista nije nikakva privilegija biti bogat među Jevrejima. Tuđi jad onemogućava nas da uživamo u sopstvenoj sreći”, ove poslednje priče udaljuju se samo slikovitim prikazivanjem u pojedinačnoj situaciji.

Druge priče, koje u tehničkom pogledu opet predstavljaju granične slučajeve dosetke, svedoče o dubokom pesimističkom cinizmu, kao, na primer, sledeća: Bolesnik koji teško čuje traži lekarevu pomoć; lekar mu utvrđuje dijagnozu da verovatno pije mnogo rakije i da je zato nagluv. On ga odvrća od tog poroka i pacijent obećava da će poslušati savet. Nešto kasnije lekar susretne na ulici svog pacijenta i upita ga glasno kako se oseća. „Hvala”, glasio je odgovor. „Ne morate tako da vičete, gospodine doktore, odrekao sam se pića i sada opet dobro čujem”. Posle izvesnog vremena dolazi do novog susreta. Doktor ga sada normalnim glasom upita za zdravlje, ali primeti da ga ovaj nije razumeo. „Kako? Šta? — Čini mi se da vi opet pijete rakiju”, prodere mu se doktor na uvo, i zato opet ništa ne čujete”. „Možda ste u pravu”, odgovori nagluvi. „Počeo sam opet da pijem rakiju, ali reći ću vam zašto. Sve dok nisam pio, dobro sam čuo, ali sve što sam čuo nije bilo tako dobro kao rakija.” — Tehnički ova dosetka nije ništa drugo do slikovito prikazivanje; žargon, umetnička sredstva pripovetke moraju da služe cilju da se izazove smeh, ali iza toga vrebaju tužna pitanja: Nije li čovek sa svojim izborom u pravu?

Ove pesimističke priče aludiraju na raznovrsnu, beznadežnu nevolju Jevrejina, pa ih zbog toga sklopa moramo svrstati u tendenciozne dosetke.

Druge, u sličnom smislu ciničke dosetke, i doduše ne samo jevrejske priče, napadaju religiozne dogme i samu veru u boga. Priča o „rabijevom pogledu”, čija se tehnika sastojala u grešci u mišljenju, time što je izjednačila maštu i stvarnost (bilo bi održivo i shvaćanje da se radi o pomeranju), jedna je takva cinička ili kritička dosetka koja se okreće protiv čudotvoraca i sigurno protiv vere u čuda. Navodno je Hajne na samrti napravio upravo bogohulnu dosetku. Kada ga je ljubazni sveštenik uputio na božju milost i ulivao mu nade da će mu bog oprostiti grehe, on je navodno odgovorio: „*Bien sûr, qu'il me pardonnera; c'est son métier.*” („Sigurno da će mi oprostiti, to je njegov zanat”). To je jedno degradirajuće upoređenje, u tehničkom pogledu ima samo vrednost aluzije, jer *métier*, zanat ili poziv, poseduje zanatlija ili lekar, i to zapravo samo jedan jedini *métier*. Snaga dosetke je, međutim, u njenoj tendenciji. Ona ne treba ništa drugo da kaže nego: Sigurno će mi oprostiti, zato je on i tu, ni u kakvu drugu svrhu ga sebi nisam angažovao (kao što čovek sebi uzima, angažuje svog lekara, svog advokata). I tako se još u smrtniku koji tu bespomoćno leži budi svest da je on sebi stvorio boga i opremio ga moći, kako bi se njime u datoj prilici i poslužio. Ono što se smatralo stvorenjem otkriva se još kratko vreme pre svog uništenja kao stvaralac.

* *

Do sada obrađenim vrstama tendenciozne dosetke:

dosetki koja razgolićuje ili skarednoj dosetki, agresivnoj (neprijateljskoj), ciničkoj (kritičkoj, bogohulnoj) dosetki, priključio bih, kao četvrtu i najređu, jednu novu vrstu dosetke, čiji ćemo karakter prikazati jednim dobrim primerom.

Dva Jevrejina susreću se u vozu na jednoj galijskoj železničkoj stanici. „Vidi samo kakav si ti lažov”, prasnu ovaj drugi. „Kad kažeš da putuješ u

Krakov, onda zapravo želiš da ja poverujem da putuješ u Lavov. Ali sada zaista znam da putuješ u Krakov. Zašto dakle, lažeš?"

Ova divna priča, koja ostavlja utisak prevelike oštroumnosti, očigledno deluje svojom tehnikom besmislice. Drugi Jevrejin treba da primi prekor da laže zato što je rekao da putuje u Krakov, što uistinu i jeste cilj njegovog putovanja! Ovo jako tehničko sredstvo — besmislica — ovde je, pak, sjedinjeno s jednom drugom tehnikom — tehnikom prikazivanja pomoću suprotnosti, jer po nepobijenoj tvrdnji prvoga, onaj drugi laže kad govori istinu, a govori istinu kad laže. Ozbiljniji sadržaj ove dosetke, međutim, jeste pitanje o uslovima istine; dosetka, opet, ukazuje na jedan problem i koristi nepouzdanost jednog od naših najčešće upotrebljivanih pojmova. Da li je to istina kada stvari opisujemo takve kakve su i kada ne marimo kako će slušalac razumeti ono što je rečeno? Ili je to samo jezuitska istina? A ne sastoji li se prava istina, štaviše, u tome da se ima obzira prema slušaocu i njemu posreduje verna slika njegovog sopstvenog znanja? Smatram da se dosetke te vrste doista razlikuju od dosetaka drugih vrsta da bih im mogao odrediti posebno mesto. Ono što one napadaju nije neka osoba ili neka institucija već samo pouzdanost našeg saznanja, jedno od naših spekulativnih dobara. Njima bi, dakle, odgovaralo ime: „skeptičke” dosetke.

* *

U toku naših izlaganja o tendencijama dosetke došli smo, možda, do ponekih razjašnjenja i sigurno smo dobili znatne podsticaje za dalja ispitivanja; ali rezultati ovog odeljka spojiće se sa onim iz prethodnog u jedan težak problem. Ako je tačno da je uživanje koje dosetka donosi s jedne strane vezano za tehniku a s druge strane za tendenciju, onda se postavlja pitanje: pod kojim se zajedničkim gledištem ta dva tako različita izvora uživanja dosetke mogu sjediniti?

B SINTETIČKI DEO

IV

MEHANIZAM UŽIVANJA I PSIHOGENEZA DOSETKE

Poći ćemo, sada, od toga da pouzdano saznamo iz kojih izvora dolazi osobito uživanje koje nam dosetka priređuje. Znamo da se možemo prevariti i naše uživanje u misaonoj sadržini rečenice zameniti sa pravim uživanjem koje dosetka izaziva, ali isto tako znamo da ono u suštini ima dva izvora — njenu tehniku i tendenciju dosetke. Sada bismo hteli da saznamo na koji način iz ovih izvora nastaje uživanje, da upoznamo mehanizam ostvarenja toga uživanja.

Čini nam se da će se traženo objašnjenje mnogo lakše naći u tendencioznoj dosetki nego u bezazlenoj. Poćemo, dakle, sa prvom.

U tendencioznoj dosetki uživanje proistiće iz toga što se zadovoljava jedna tendencija, čije bi zadovoljenje inače izostalo. Nije potrebno dalje izlagati da je takvo zadovoljenje jedan izvor uživanja. Ali način na koji dosetka ostvaruje uživanje vezan je za naročite uslove i možda se od tih uslova mogu dobiti dalja objašnjenja. Potrebno je ovde razlikovati dva slučaja. Jednostavniji slučaj imamo kada se zadovoljenju tendencije isprečila neka spoljašnja prepreka koja se zaobilazi pomoću dosetke. Takav slučaj smo imali, na primer u odgovoru koji je knez dobio na pitanje da

li je majka upitanog nekada živela na dvoru, ili u rečima znalca umetnosti, kome dve bogate protuve pokazuju svoje portrete: „*And where is the Saviour?*” („A gde je spasitelj?”). Tendencija u jednom slučaju ide za tim da na pogrdu odgovori istom merom, u drugom, pak, da umesto traženog mišljenja da jednu porugu; tome se suprotstavljaju čisto spoljni momenti — moćni položaj osoba kojima je kritika upućena. Može nam, doduše, pasti u oči da te i analogne dosetke tendenciozne prirode, ma koliko da nas zadovoljavaju, ipak nisu u stanju da ostvare snažan efekat smeha.

Drugačije je kada direktnoj realizaciji tendencije ne stoje na putu spoljni momenti već neka unutrašnja prepreka, kada se tendenciji suprotstavlja neko unutrašnje duševno uzbuđenje. Taj uslov bi po našoj pretpostavci bio ostvaren, na primer, u agresivnim dosetkama gospodina N., u kojeg visokorazvijena estetska kultura zauzdava jaku sklonost ka invektivama. Pomoću dosetke se savladava unutrašnji otpor u tom specijalnom slučaju, smetnja se uklanja. Time se, kao u slučaju spoljašnje prepreke, omogućava zadovoljenje tendencije i izbegava ugušivanje i s njim povezano „psihičko gomilanje”; mehanizam razvitka uživanja utoliko bi za oba slučaja bio isti.

Na ovom mestu, svakako, osećamo sklonost da se dublje pozabavimo razlikama u psihološkoj situaciji u slučaju spoljašnje i unutrašnje prepreke, pošto nam se čini da se uklanjanjem unutrašnje prepreke može postići neuporedivo veći učinak uživanja. Ali, ja predlažem da ovde budemo skromni i da se privremeno zadovoljimo tom jednom konstatacijom, koja ostaje pri onome što je za nas bitno. Slučajevi spoljašnje i unutrašnje prepreke razlikuju se samo po tome da se ovde jedna već postojeća prepreka uklanja, dok se tamo izbegava stvaranje jedne nove prepreke. Mi ne pribegavamo suviše spekulaciji ako tvrdimo da je za stvaranje, kao i za održavanje jedne psihičke smetnje, potrebna „psihička energija”. Pokaže li se da se u oba slučaja upotrebom tendenciozne dosetke

postize uživanje, onda je realno pretpostaviti da takov dobitalak uživanja odgovara uštedenoj psihičkoj energiji.

Time bismo opet došli na princip *uštete*, koji smo najpre sreli kod tehnike igre rečima. Međutim, dok smo isprva smatrali da uštedu nalazimo u tome da se upotrebi veoma malo reči ili po mogućstvu iste reči, ovde nas daleko obuhvatniji smisao uštete podseća na psihički utrošak energije uopšte i mi moramo smatrati mogućim da se bližim određenjem još veoma nejasnog pojma „*psihički utrošak energije*” približimo suštini dosetke.

Izvesnu nejasnoću koju prilikom obrade mehanizma uživanja u tendencioznoj dosetki nismo mogli da uklonimo primamo kao pravednu kaznu zato što smo ono što je komplikovanije pokušali da razjasnimo pre no što smo razjasnili ono jednostavnije, tj. tendencioznu dosetku pre bezazlene. Zapamtićemo da je izgledalo kao da „*ušteta u utrošku energije kočenja ili ugnjetavanja*” čini tajnu ostvarenja uživanja tendenciozne dosetke i pozabavićemo se sada mehanizmom uživanja u bezazlenoj dosetki.

Na osnovu odgovarajućih primera bezazlene dosetke, kod kojih se nismo morali bojati da će naš sud biti ometen sadržinom ili tendencijom, morali smo zaključiti da su same tehnike dosetke izvori uživanja i mi ćemo sada ispitati da li se to uživanje, možda, može pripisati uštedi psihičke energije. Kod jedne grupe tih dosetaka (u igri rečima) tehnika se sastojala u tome da se naš psihički stav usmeri na zvuk reči umesto na njen smisao, da sama (akustička) predstava reči stupi na mesto njenog značenja datog preko odnosa prema predstavama stvari. Mi zaista smemo pretpostaviti da je time dato veliko olakšanje psihičkom radu i da se pri jednoj ozbiljnijoj upotrebi reči moramo u izvesnoj meri napregnuti da bismo se uzdržali od tog ugodnog postupka. Možemo zapaziti da u bolesnim stanjima misaonih procesa, u kojima je mogućnost koncentracije psihičke energije na jedno mesto verovatno ograničena, takve vrste predstava

reči kao zvuka stvarno stupaju u prvi plan, ispred značenja reči, i da takvi bolesnici u svojim govorima idu, kako formula glasi, za „spoljašnjim” umesto za „unutrašnjim” asocijacijama predstave reči. I u deteta, koje je još naviklo da sa rečima postupa kao sa stvarima, primećujemo sklonost da iza iste ili slične reči traži isti smisao, što postaje izvorom mnogih zabluda kojima se odrasli smeju. Ako nam onda u dosetki priređuje očevidno zadovoljstvo da upotrebom iste reči ili njoj slične reči iz jednog kruga predstava dospemo u drugi krug udaljenih predstava (kao u slučaju *Home-Roulard* iz kruga predstava kuhinje u krug predstava politike), onda se to zadovoljstvo, svakako s pravom, može svesti na uštedu psihičke energije. Uživanje u dosetki koja počiva na takvom „kratkom spoju” izgleda da je utoliko veće ukoliko su oba putem iste reči povezana kruga predstava međusobno straniji, ukoliko su udaljeniji jedan od drugog, ukoliko je, dakle, pomoću tehničkog sredstva dosetke postignuta veća ušteda u misaonom putu. Napomenimo, uostalom, da se dosetka ovde služi jednim sredstvom koje ozbiljno mišljenje odbacuje i pomno izbegava.¹

¹ Ako smem sebi dozvoliti da pođem malo ispred izlaganja u tekstu, onda na ovom mestu mogu malo da osvetlim uslov koji je za jezičku praksu, kako izgleda, merodavan pri odlučivanju da li je neka dosetka „dobra” ili „loša”. Ako sam pomoću jedne reči koja ima dvojako značenje ili je malo modifikovana kratkim putem dospo u jednog kruga predstava u drugi krug predstava, pri čemu se između oba kruga istovremeno ne ostvaruje značajna veza, onda sam napravio „lošu” dosetku. U toj lošoj dosetki je ta jedna reč, „poenta”, jedino postojeća veza između obe dispartatne predstave. Takav slučaj je gore upotrebljeni primer: *Home-Roulard* (domaći rolat). Međutim, „dobra dosetka” će biti ostvarena kada dečje očekivanje dobije svoju potvrdu i kada se sličnošću reči stvarno istovremeno iskazuje i jedna druga bitna sličnost u smislu, kao u primerima: *Traduttore — Traduttore* (prevodilac — izdajica). Obe dispartatne predstave koje su ovde povezane jednom spoljašnjom asocijacijom stoje, osim toga, u misaonoj vezi, koja o njima iskazuje srodnost. Spoljašnja asocijacija zamenjuje samo unutrašnju vezu; ona služi tome da je pokaže ili objasni. „Prevodilac” se ne zove

Kod druge grupe tehničkih sredstava dosetke — sjedinjavanja, jednakosti po zvuku, višestruke upotrebe, modifikacije poznatih izraza, aluzija na citate — može se kao zajedničko obeležje istaći okolnost da se svaki put nalazi nešto poznato tamo gde se umesto toga moglo očekivati nešto novo. To ponovno nalaženje poznatog izaziva osećanje uživanja i opet nam nije teško da takvo uživanje prepoznamo kao uživanje iz uštede, tj. da ga dovedemo u vezu sa uštedom psihičke energije.

Izgleda da svi autori priznaju da to ponovno nalaženje poznatog, to „prepoznavanje”, izaziva uživanje. Gros (Groos)¹ kaže: „Prepoznavanje je svuda gde nije previše mehanizovano (kao, na primer, pri oblačenju, gde...) povezano sa osećanjem uživanja. Već sam kvalitet poznatog u blagoj formi praćen je onim blagim osećanjem ugodnosti koje ispunjava *Fausta* kada posle jednog neprijatnog susreta opet stupa u svoju radnu sobu...” Ako tako akt prepoznavanja izaziva uživanje, onda možemo očekivati da čovek može doći na pomisao da tu sposobnost upražnjava radi nje same, dakle da u igri s njom eksperimentiše. U stvari, Aristotel je u radosti zbog prepoznavanja video osnovu uživanja u umetnosti i ne može se poreći da se taj princip ne sme prevideti, iako on nema tako dalekosežan značaj kao što Aristotel pretpostavlja.

Gros onda izlaže igre rečima čiji se karakter sastoji u tome da se radost zbog prepoznavanja povećava time što će mu se na put staviti prepreke, dakle što će se ostvariti „psihičko gomilanje” koje se ukla-

samo slično kao „izdajica”; on i jeste neka vrsta izdajnika; on, tako reći, s pravom nosi to ime.

Ova ovde izložena razlika poklapa se sa deobom između „šale” i dosetke, o čemu će docnije biti reči. Bilo bi, međutim, nepravedno da se primeri kao *Home-Roulard* isključivo iz izlaganja o prirodni dosetke. Čim uzimamo u obzir osobito uživanje dosetke, mi smatramo da „loše dosetke” kao dosetke ni u kom slučaju nisu loše tj. nepodesne za izazivanje uživanja.

¹ *Die Spiele des Menschen* (Igre čoveka), 1899.

nja sa aktom prepoznavanja. Njegov pokušaj objašnjenja odustaje, međutim, od pretpostavke da prepoznavanje po sebi ima karakter uživanja, time što pozivajući se na te igre uživanje zbog prepoznavanja svodi na *radost zbog moći*, zbog savladavanja jedne teškoće. Smatram da je ovaj drugi momenat sekundarnog značaja i ne vidim razloga zašto bi trebalo odstupiti od jednostavnijeg shvatanja — da prepoznavanje po sebi, tj. putem olakšanja psihičke energije, ima kvalitet uživanja i da se igre koje počivaju na tom uživanju upravo samo služe tim mehanizmom gomilanja kako bi njihov iznos bio što veći.

Takođe je opšte prihvaćena činjenica da rima, aliteracija, refren i druge forme ponavljanja sličnih podudarnosti reči po zvuku u poeziji koriste isti izvor uživanja — ponovno nalaženje poznatog. „Osećanje moći” ne igra nikakvu vidljivu ulogu u tim tehnikama koje pokazuju toliko veliku sličnost sa „višestrukom upotrebom” u dosetki.

S obzirom na bliske veze između prepoznavanja i sećanja nije više smelo pretpostaviti da postoji i uživanje u sećanju, to znači da akt sećanja po sebi prati osećanje uživanja sličnog porekla. Gros, izgleda, takvo shvatanje ne odbacuje potpuno, ali uživanje u sećanju opet izvodi iz „osećanja moći”, u kojem — čini mi se kao da nije u pravu — traži glavni uzrok uživanja u skoro svim igrama.

Na „pbnožnom nalaženju poznatog” počiva i upotreba jednog drugog tehničkog pomoćnog sredstva dosetke o kojem do sada nije bilo reči. Mislim na momenat *aktuelnosti*, koji u mnogih dosetaka predstavlja izdašan izvor uživanja i objašnjava nekoliko osobitosti u životnoj povesti dosetke. Postoje dosetke koje su potpuno slobodne od tog uslova, a u jednoj raspravi u dosetki prisiljeni smo da se skoro isključivo poslužimo takvim primerima. Međutim, ne možemo zaboraviti da smo se možda još više nego takvim dosetkama duga veka smejali drugim dosetkama koje sada verovatno ne bismo ni pomenuli jer zahtevaju duge komentare, a ni pomoću komentara ne bismo uspeli da postignemo njihovo nekadašnje

dejstvo. Ove potonje dosetke sadržavale su aluzije na ličnosti i događaje koji su svojevremeno bili „aktuelni”, izazivali opšte interesovanje i još dobijali u napetosti. Pošto se to interesovanje ugasilo, pošto je određena afera prošla i okončana, to su i te dosetke izgubile jedan deo svoje moći da izazovu uživanje, i to priličan deo. Tako se meni dosetka koju je načinio moj ljubazni domaćin kada je poslasticu koja je nuda uokolo nazvao *Home-Roulard* danas ni izdaleka ne čini tako dobra kao onda kada je *Home-Rule* bila stalna rubrika u političkim vestima naših novina. Pokušam li sada zaslugu te dosetke da odredim opisom da nas ta jedna reč, ušteđujući nam velik zaobilazni put misli, odvodi iz kruga predstava kuhinje u tako udaljeni krug predstava politike, onda bih taj opis morao preinačiti, „da nas ta reč odvodi iz kruga predstava kuhinje u njemu samom tako udaljeni krug predstava politike, kojem, međutim, sigurno pripada naše interesovanje zato što naš zapravo neprekidno zanima”. Druga jedna dosetka: „Ova devojka me podseća na Drajfusa; armija ne veruje u njenu nevinost”, takođe je izbledela, iako su sva njena tehnička sredstva ostala neizmenjena. Zapanjenost izazvana upoređenjem i dvosmislenost reči „nevinost” ne mogu to da nadoknade i da učine da ta aluzija koja se onda odnosila na stvar ispunjenu svežim uzbuđenjem sada podseti na jednu svršenu zanimljivost. Evo još jedne aktuelne dosetke: Prestolonaslednica Lujza obratila se krematorijumu u Goti za obaveštenje o ceni spaljivanja, kremiranja. Uprava je odgovorila: „Obično 5 000 maraka, ali vama će se zaračunati samo 3 000 maraka, pošto ste jednom već *durchgebrannt** (spaljeni)”; takva dosetka se danas čini neodoljivom; posle izvesnog vremena će joj u našem sudu sigurno opasti vrednost, a još nešto kasnije, kada se više neće moći ispričati bez komentara — ko je bila princeza Lujza i šta se podrazumeva pod nježim „*Durchgebrannt-*

* *Durchbrennen* znači spaliti, izgoreti, pregoreti, a u prenosnom smislu uhvatiti maglu, pobeći (Nap. prev.).

sein" (uhvatiti maglu), ostaće uprkos dobroj igri rečima bez dejstva.

Veliki broj dosetaka koji kruži unaokolo stiće tako izvesnu trajnost, zapravo svoj životopis koji se sastoji iz doba procvata i doba propasti i završava se potpunim zaboravom. Potreba ljudi da iz svojih misaonih procesa ostvare uživanje stvara o. . . da, oslanjajući se na sve novija svakodnevna interesovanja, nove dosetke. Životna snaga aktuelnih dosetaka nije neka njima svojstvena snaga; ona se putem aluzije posuđuje od onih drugih interesovanja čiji tok određuje i sudbinu dosetke. Momenat aktuelnosti, koji se, dođuše, kao prolazan ali naročito izdašan izvor uživanja priključuje posebnim izvorima dosetke, ne može jednostavno biti izjednačen sa momentom ponovnog nalaženja poznatog. Radi se, štaviše, o naročitoj kvalifikaciji poznatog koja mora da se odlikuje svežinom, recentnošću i ne sme biti dodirnutu zaboravom. I u obrazovanju sna nailazimo na naročito omiljenu upotrebu recentnog, pa se ne možemo oseti pretpostavci da se asocijacija sa recentnim nagrađuje, dakle olakšava, izvesnom svojevrsnom nagradom uživanja.

Sjedinjavanje, koje je samo ponavljanje u području misaone povezanosti umesto ponavljanja materijala, dobilo je u G. T. Fehnera (G. Th. Fechner) posebno priznanje kao izvor uživanja dosetke. Fehner kaže (Vorschule der Ästhetik I, XVII — Uvod u estetiku): „Po mom mišljenju glavnu ulogu u području koje ovde imamo pred nama igra princip jedinstvenog povezivanja raznolikog ali su mu potrebni i sporedni uslovi koji će ga podupreti da bi zadovoljstvo, što ih slučajevi koji ovamo spadaju mogu da pruže, svojim osobitim karakterom naterao preko granice.”¹

U svim tim slučajevima ponavljanja istog sklopa ili istog materijala reči, ponovnog nalaženja poznatog i recentnog, ne može nam se osporiti da uživanje koje smo pri tome osetili pripišemo uštedi psihičke ener-

¹ Odeljak XVII ima naslov: „O umnim i duhovitim upoređenjima, igri rečima i drugim slučajevima koji imaju karakter zabave, veselosti i smešnoga”.

gije, ako se pokaže da je to gledište plodno za razjašnjenje pojedinosti i za sticanje novih opštih znanja. Mi znamo da još treba da razjasnimo način na koji se ostvaruje ušteda, kao i smisao izraza „psihička energija”.

Treća grupa tehničke dosetke — u većini slučajeva ovde je u pitanju misaona dosetka —, koja obuhvata misaone greške, pomeranja, besmislenost, prikazivanje pomoću suprotnosti i dr., ima na prvi pogled, možda, posebno obeležje i ne odaje nikakvu srodnost sa tehnikama ponovnog nalaženja poznatog ili tehnikom zamene predmetnih asocijacija asocijacijama reči; pored svega toga je upravo lako ovde dokazati gledište uštede ili olakšanja psihičke energije.

Svakako je van sumnje da je lakše i lagodnije odstupati s puta misli kojim se krenulo nego ga se držati, da je lakše pomešati raznolikosti nego ih suprotstavljati, i da je čak naročito ugodno prihvatiti načine zaključivanja koje logika odbacuje, na kraju da se pri sklapanju reči ili misli zanemari uslov da treba da imaju i nekog smisla; međutim, upravo to čine tehnike dosetke o kojima je reč. Međutim, čudeње će izazvati tvrdnja da takva delatnost rada dosetke otvara jedan izvor uživanja, pošto prema svim takvim slabim ostvarenjima procesa mišljenja izvan dosetke možemo osetiti samo neprijatno osećanje odbojnosti.

U ozbiljnom životu „uživanje u besmislici”, kako bismo skraćeno mogli reći, svakako je tako prikriveno da ga skoro i nema. Da bismo dokazali da ono postoji moramo se pozabaviti sa dva slučaja u kojima je ono još vidljivo i opet postaje vidljivo — ponašanjem deteta koje uči i ponašanjem odraslog čoveka u toksički izmenjenom raspoloženju. U vreme kada dete uči da upotrebljava reči svog maternjeg jezika, ono očigledno uživa da sa tim materijalom „poigravajući se eksperimentiše” (Gros) i ono spaja reči ne vezujući se za misaonu uslovljenost sa ciljem da tako postigne uživanje u ritmu ili rimi. To zadovoljstvo mu se postepeno uskraćuje, sve dok mu na kraju ne ostanu samo sklopovi reči sa smislom koji je dopušten. U kasnijim godinama, pak, izbijaju težnje da se pre-

vaziđu naučena ograničenja u upotrebi reči time što se one pomoću određenih dodataka izobliče, te određenim sredstvima izmene svoje forme (reduplikacija, mucav jezik) ili se, čak, za upotrebu među drugovima stvara poseban jezik; te težnje se takođe javljaju u duševnih bolesnika određenih kategorija.

Kakav god bio motiv za kojim je dete pošlo kada je počelo sa takvim igrama, mislim da se u daljem razvoju njima predaje sa svešću da su one besmislene i da ono nalazi zadovoljstvo u draži onog što je razum zabranio. Dete sada koristi igru da bi se oslobodilo pritiska kritičkog razuma. Međutim, mnogo su snažnija ona ograničenja koja moraju uzeti maha pri vaspitanju u pravom mišljenju i odvajanju istinitog od lažnog u realnosti, i stoga je otpor protiv nasilja misli i realnosti dalekosežan i dugotrajan; pod takvo gledište spadaju čak i fenomeni delatnosti fantazije. Moć kritike je u kasnijem dobu detinjstva i u periodu učenja koje prelazi doba puberteta većinom tako narasla da će se uživanje u „oslobodenoj besmislici” retko kada usuditi da se neposredno izrazi. Čovek se ne usuđuje da izgovori besmislice; ali meni se čini da je sklonost ka besmislenom, neumesnom delanju, što je karakteristično za dečaka, direktan izdanak uživanja u besmislici. U patološkim slučajevima se lako može videti kako je ta sklonost tako pojačana da ona opet lako ovladava govorom i odgovorom učenika; u nekoliko neurotično obolelih gimnazijalaca mogao sam da se uverim da je u njihovim greškama ne manjeg udela imala nesvesno delujuća želja za uživanjem u sopstvenim glupostima nego njihovo stvarno neznanje.

Student onda ne prestaje da demonstrira protiv diktature misli i realnosti, on oseća da njihova vlast postaje sve netrpeljivija i neograničenija. Dobar deo studentskog šegačenja spada u ovu reakciju. Čovek je upravo „neumoran tražilac uživanja” — ne sećam se više u kojeg sam autora našao ovaj srećan izraz — i svako odricanje jednom doživljenog užitka pada mu veoma teško. Student pokušava s veselom besmislicom ćaskanja, uz pivo, da sebi spase uživanje u

slobodi mišljenja, koje školovanjem sve više gubi. Da, još mnogo kasnije, kada se kao zreo čovek susreće sa drugim ljudima na naučnom kongresu i kada se opet oseća kao učenik, onda posle završetka sednice odštetu za novo izraslu smetnju u mišljenju moraju da mu pruže kafanske novine (die Kneipzeitung) koje izobličavaju novostečena znanja dajući im oblik besmislice.

„Čavrljanje uz pivo” (Bierschwefel) i „kafanske novine” (Kneipzeitung) svedoče svojim imenima da je kritika koja je potisla uživanje u besmislici postala već tako jaka da se čak ni privremeno ne može ukloniti bez toksičkih sredstava. Promena raspoloženja je najvrednija stvar koju alkohol može da pruži čoveku i zbog koje se ovog „otrova” ne mogu odreći svi ljudi podjednako. Vedro raspoloženje, bilo da je proisteklo iznutra ili toksički izazvano, umanjuje snage kočenja, kritiku, i time opet postaju pristupačni izvori uživanja, na kojim je ležao teret pritiska. Vanredno je poučno videti kako zahtevi koji se postavljaju dosetki padaju sa povećanjem veselog raspoloženja. Veselo raspoloženje upravo zamenjuje dosetku, kao što ona mora da se trudi da zameni raspoloženje, u kojem inače dolaze do izražaja sputane mogućnosti uživanja, među njima i uživanje u besmislici.

„Sa malo duha i mnogo ugodnosti”.

Pod dejstvom alkohola odrastao čovek opet postaje dete kome slobodno raspolaganje svojim tokom misli bez pridržavanja pritiska logike priređuje uživanje.

Nadamo se da smo pokazali da tehnike besmislice u dosetki odgovaraju jednom izvoru uživanja. Dovoljno je da samo ponovimo da to uživanje proizilazi iz uštede psihičke energije, iz olakšanja od pritiska kritike.

Ako se još jednom osvrnemo na tehničke dosetke, koje su razdvojene u tri grupe, zapažamo da se prva i treća grupa — zamenjivanje predmetne asocijacije reči i upotreba besmislice — mogu obuhvatiti kao ponovna vaspostavljanja starih sloboda i kao rasterećenja od pritiska intelektualnog vaspitanja; to su psi-

hička olakšanja koja se mogu dovesti u izvesnu su-protnost prema uštedi, koja čini tehniku druge grupe. Sva tehnika dosetke, a time i celokupno uživanje koje proističe iz tih tehnika, svodi se, dakle, na dva principa: na olakšanje već postojeće psihičke energije i uštedu psihičke energije koju tek treba uložiti. Obe vrste tehnike i ostvarenja uživanja poklapaju se, uostalom, — barem u celini — sa deobom dosetke u igru rečima i misaonu dosetku.

*
*
*

Prethodna izlaganja odvela su nas iznenadno do uvida u istoriju razvoja ili psihogenezu dosetke, kojom ćemo se sada pobliže pozabaviti. Upoznali smo predstupnjeve dosetke, čiji razvitak do tendenciozne dosetke verovatno može da otkrije nove veze između različitih karaktera dosetke. Uopšte, pre svake dosetke postoji nešto što možemo označiti kao *igru* ili *šalu*. Igra se — ostanimo pri tom imenu — javlja u deteta kada uči da upotrebi reč i da povezuje misli. Ta igra, verovatno, sledi jedan od nagona koji dete nagoni da vežba svoje sposobnosti (*Gros*); pri tome, ono nailazi na uživanja koja proizlaze iz ponavljanja sličnog, ponovnog nalaženja poznatog, jednakosti *po zvuku*, itd. i ona se pokazuju kao neočekivane uštede psihičke energije. Ne treba se čuditi što ti efekti uživanja podstrekavaju dete na igru i što ga podstiču da tu igru produži bez obzira na značenje reči i sklop rečenica. *Igra* rečima i mislima, motivisana određenim efektima uživanja iz uštede, bila bi, dakle, prvi predstupanj dosetke.

Ovu igru prekida jačanje jednog momenta koji zaslužuje da se označi kao kritika ili razumnost. Igra se sada odbacuje kao besmislena ili direktno apsurdna; usled kritike, ona postaje nemogućna. Sada je isključeno da se drugačije, izuzev slučajnošću iz onih izvora ponovnog nalaženja poznatog itd., ostvari uživanje, ili se možda desi da odraslog nekako obuzme veselo raspoloženje koje, slično vedrom raspoloženju

deteta, ukida kritičku smetnju. Samo u tom slučaju će stara igra sticanja uživanja biti ponovo omogućena, ali na taj slučaj čovek ne voli da čeka a isto neće da se odrekne njemu poznatog uživanja. On, dakle, traži za sredstvima koja će ga učiniti nezavisnim od veselog raspoloženja; daljim razvojem do dosetke upravljaju obe težnje — težnja da se izbegne kritika i težnja da se nadoknadi raspoloženje.

Time počinje drugi predstupanj dosetke — *šala*. Potrebno je sada da se postigne uživanje u igri i da se pri tome ipak učutka primedba kritike koja ne bi dozvolila da se pojavi osećanje uživanja. Tome cilju vodi samo jedan jedini put. Besmisleno spajanje reči ili apsurdno nizanje misli mora ipak imati nekog smisla. Celokupna umetnost rada dosetke se angažuje da bi se pronašle takve reči i takve konstelacije misli u kojima je taj uslov ostvaren. Sva tehnička sredstva dosetke upotrebljena su već ovde, u šali, a ni u jezičkoj upotrebi ne nalazimo nikakvu konzekventnu razliku između šale i dosetke. Ono što šalu razlikuje od dosetke, to je što smisao rečenice koja je oslobodena od kritike ne mora imati neku naročitu vrednost, on ne mora biti nov, niti samo dobar; ta rečenica se upravo tako mora formulisati, iako je neuobičajeno, suvišno, beskorisno da se tako kaže. U šali stoji na prvom mestu zadovoljstvo što je omogućeno ono što je kritika zabranila.

Jedna čista šala je, na primer, kada Šlajermaher definiše ljubomoru kao strast koja strastveno traži ono što stvara patnju, bol. Šala je i to kad profesor Kestner (Kästner), koji je u XVIII veku predavao fiziku u Getingenu — i pravio dosetke — studentu po imenu Kriegk (nem. reč Krieg znači rat), koji mu je rekao da ima 30 godina, kaže: „Eh, pa to onda imam čast da vidim: den 30-jährigen Krieg” (tridesetogodišnji rat).¹ Na pitanje za koje su se pozive odlučila njegova četiri sina, majstor Rokitanski je odgovorio ovakvom šalom: „Zwei heilen und zwei heulen” („Dvoji-

¹ Kleinpaul, Die Rätsel der Sprache, 1890.

ca leče i dvojica bleje" [dva lekara i dva pevača]). Obaveštenje je bilo tačno, pa stoga više i nije pružalo mogućnosti za dalji napad; ali ono, to obaveštenje, nije ništa dodalo onome što je rečeno u zagradi a da već u njemu nije bilo sadržano. Očevidno je da je odgovor uzeo drugu formu samo zbog zadovoljstva koje proističe iz sjedinjavanja i jednakosti ove reči po zvuku.

Čini mi se da stvari sada konačno postaju jasne. U ocenjivanju tehnika dosetke stalno nam je smetalo što one nisu svojstvene samo dosetki, a ipak je izgledalo da je njena suština vezana za njih, pošto se njihovim odstranjenjem putem redukcije uvek gubio i karakter dosetke i uživanje koje ona priređuje. Sada primećujemo da su ono što smo opisali kao tehnike dosetke — a što ćemo u određenom smislu i dalje tako morati nazivati — da su to, štaviše, izvori iz kojih dosetka crpi uživanje i nas ne čudi što i drugi postupci sa istom svrhom crpe iz istih izvora. Međutim, tehnika koja je svojstvena dosetki i koja samo njoj pripada sastoji se u njenom postupku da primenu tih sredstava koja izazivaju uživanje obezbedi od prigovora kritike koja bi to uživanje ukinula. O tom postupku možemo kazati malo opštih stvari; rad dosetke izražava se, kao što je već pomenuto, u izboru takvog materijala reči i takvih misaonih situacija koje će dopustiti da stara igra rečima i mislima položi ispit kritike, i u tu svrhu moraju na najveštiji način biti iskorišćene sve osobitosti jezičkog blaga i sve konstelacije misaonog sklopa. Možda ćemo kasnije doći u situaciju da rad dosetke okarakterišemo jednom određenom osobinom; zasad ostaje nerazjašnjeno kako se može izvršiti taj po dosetku tako koristan izbor. Tendencija i postignuće dosetke da sklopove reči i misli koje izazivaju uživanje obezbedi i zaštititi od kritike javljaju se već u šali kao bitna osobina dosetke. Od samog početka njeno ostvarenje se sastoji u tome da ukloni unutrašnje prepreke i da učini korisnim izvore uživanja koji su usled te prepreke postali nepristupačni, i videćemo da će ona tokom celog razvitka ostati verna tom karakteru.

Sada smo u situaciji da pokažemo pravo mesto momentu „smisla u besmislici" (up. uvod), kojim autori pridaju tako veliki značaj za obeležavanje dosetke i za razjašnjenje ostvarenja uživanja. Dve čvrste tačke uslovljenosti dosetke, njena tendencija da ostvari igru punu uživanja i njena težnja da je zaštiti od kritike razuma, objašnjavaju bez daljega zašto je neka dosetka za jedno shvatanje besmislena a za neko drugo ima svog smisla ili barem izgleda dopustiva. Kako ona to čini, to ostaje stvar rada dosetke; onde gde joj to nije uspelo, onde se ona odbacuje kao „besmislica". Međutim, nije nam ni nužno da uživanje koje dosetka izaziva izvedemo iz oprečnosti koje proističu iz njenog smisla i istovremenog besmisla, bilo direktno, bilo putem „zapanjenosti i prosvetljenja". Isto tako nam se ne nameće preka potreba da se pobliže pozabavimo pitanjem kako uživanje može da proistekne iz naizmenične promene stava, tj. da se dosetka jednom smatra besmislenom a onda se opet uviđa da ima svoga smisla. Psihogeneza dosetke pokazala nam je da uživanje koje dosetka izaziva potiče od igre rečima ili od oslobađanja besmislenosti i da je njen smisao samo za to određen da to uživanje zaštiti od opasnosti da ga kritika ukine.

Time bi problem bitnog karaktera dosetke bio objašnjen već na primeru šale. Sada možemo da se pozabavimo pitanjem daljeg razvitka šale sve do njenog vrhunca u tendencioznoj dosetki. Šala još stavlja na prvo mesto tendenciju da nam priredi zadovoljstvo i zadovoljava se time da ono što kaže ne bude besmisleno ili potpuno besadržajno. Ako je to što ona iskazuje sadržajno i vredno, onda šala prelazi u dosetku. Jedna misao koja bi bila vredna našeg interesovanja čak i kada bi bila izražena u najprostijoj formi, odevena je sada u jednu formu koja sama po sebi mora u nama izazvati dopadljivost (uživanje)¹. Pomi-

¹ Kao primer koji može da pokaže razliku između šale i prave dosetke neka posluži odlična igra rečima kojom je jedan član „Građanskog ministarstva" u Austriji odgovorio na pitanje o solidarnosti kabineta: „Wie sollen wir fürein-

sličemo da se takvo podruštvljavanje sigurno nije ostvarilo bez neke namere i potrudimo se da dokučimo nameru koja čini temelj obrazovanja dosetke. Jedno već ranije, uzgred nabačeno zapažanje odvešće nas na trag. Ranije smo napomenuli da jedna dobra dosetka u nama izaziva, tako reći, opšti utisak uživanja, a da pri tome nismo u stanju da neposredno razlikujemo koji udeo uživanja potiče od duhovite forme a koji od izvrsne misaone sadržine. U toj podeli mi se uvek prevarimo: jednom precenjujemo kvalitet dosetke usled toga što se divimo misli sadržanoj u njoj, a uskoro zatim, obrnuto, precenjujemo vrednost misli zbog zadovoljstva koje nam priređuje duhovito ruho. Mi ne znamo šta nam priređuje zadovoljstvo i čemu se smejemo. Moguće je da je ta nepouzdanost našeg suda, koja se može smatrati realnom, predstavljala motiv za stvaranje prave dosetke. Misao traži da bude odenuta u ruho dosetke, jer se time preporučuje našoj pažnji, i može da nam se čini značajnijom, vrednijom, a pre svega stoga što to ruho podmićuje i zbunjuje našu kritiku. Mi smo skloni da misli pripišemo ono što nam se dopalo u duhovitoj formi, ali mi isto tako više nismo skloni da nešto smatramo netačnim što nam je priredilo uživanje i da time zatrpamo izvor jednog uživanja. Ako nas je dosetka zasmejala, onda je, uostalom, u nama vaspostavljena ona za kritiku najnepovoljnija dispozicija, jer nam je onda s jedne tačke natureno ono raspoloženje kojem je već igra bila dovoljna a dosetka se upravo svim sredstvima trudila da ga nadoknadi. Iako smo malo pre uvrđili da takvu dosetku treba označiti kao bezazlenu, kao dosetku koja još nije tendenciozna, ipak ne smemo poreći da je, strogo uzevši, samo šala neten-

ander entstehen können, wenn wir einander nicht ausstehen können? (Kako da budemo solidarni, da se založimo jedan za drugog, kada se međusobno ne slažemo?) Tehnika: upotreba istog materijala sa malom (suprotnom) modifikacijom; korektna i odlična misao: nema solidarnosti bez ličnog sporazuma. Suprotnost modifikacije (entstehen — zalagati se za drugog, jamčiti; ausstehen — trpeti, podnositi) odgovara nesaglašljivosti koju misao iznosi i služi joj da je predstavi.

denciozna, tj. da ona služi samo nameri da izaziva uživanje. Dosetka, zapravo, nikada nije bez tendencije — makar da je u njoj sadržana misao bez tendencije, i makar ona bila samo od teorijskog misaonog interesa; ona ima drugu nameru — da misao potpomogne uveličavanjem i da je zaštiti od kritike. Ona ovde opet izražava svoju prvobitnu prirodu time što se suprotstavlja jednoj sili koja sputava i ograničava — u ovom slučaju kritičkom sudu.

Ta prva upotreba dosetke koja ide dalje od stvaranja uživanja pokazuje put daljim upotrebama. Dosetka je sada utvrđena kao psihički faktor moći, čija težina može biti od odlučnog značaja kad padne u ovaj ili onaj tas. Velike tendencije i nagoni duševnog života upotrebljavaju je u svoje svrhe. Prvobitno netendenciozna dosetka, koja je počela kao igra, dolazi sekundarno u vezu sa tendencijama kojima ništa što se stvara u duševnom životu ne može zadugo izmaći. Mi već znamo šta je ona u stanju da učini u službi razgolićavajuće, neprijateljske, ciničke, skeptičke tendencije. U opscenoj dosetki, koja je proizišla iz skarednosti, ona od prisutnog trećeg lica, koje je isprva ometalo seksualnu situaciju, stvara saveznika pred kojim se žena mora stideti, time što ga pridobija saopštavanjem svog uživanja. U slučaju agresivne tendencije slušaoca koji je isprva bio ravnodušan, istim sredstvom ona pretvara u učesnika u svojoj mržnji ili preziru i svom neprijatelju stvara, namesto ranijeg jednog jedinog, celu armiju protivnika. U prvom slučaju ona savladava prepreke stida i pristojnosti nudeći nagradu u vidu uživanja; u drugom slučaju, opet, obara kritički sud, koji bi inače ispitao sporan slučaj. U trećem i četvrtom slučaju, u službi ciničke i skeptičke tendencije, dosetka razbija respekt pred institucijama i istinama u koje je slušalac verovao time što, s jedne strane, pojačava argument i, s druge strane, preduzima jednu novu vrstu napada. Onda gde se argument trudi da kritiku slušaoca privuče na svoju stranu, tu dosetka teži da tu kritiku potisne u stranu. Nema sumnje da je ona izabrala psihološki delotvorniji put.

Pri ovom pregledu ostvarenja tendenciozne dosetke istupilo nam je u prednji plan ono što je lakše videti, a to je dejstvo dosetke na onog ko je čuje. Za razumevanje dosetke značajnije je ono što ona ostvaruje u duševnom životu onog ko je pravi ili, kao što bi jedino pravilno trebalo reći, kome pada na pamet. Jednom smo već nameravali — a sada imamo razloga da se toga ovde latimo — da psihičke procese dosetke prostudiramo s obzirom na njihovu podeljenost na dve osobe. Zasad ćemo pretpostaviti da psihički proces u slušaoca koji je podstaknut dosetkom u većini slučajeva reprodukuje psihički proces u stvaraoca dosetke. Spoljašnjoj prepriki koja u slušaoca treba da bude savladana odgovara neko unutrašnje kočenje u onog duhovitog lica koje dosetku priča. U najmanju ruku, kod ovog duhovitog lica okolnost da on očekuje neku spoljašnju prepreku prisutna je kao predstava koja koči. U pojedinim slučajevima je unutrašnja prepreka koja se savladava pomoću tendenciozne dosetke evidentna; za dosetke gospodina N., na primer, možemo reći da ne omogućavaju samo slušaocima uživanje u agresiji putem optužbi, nego da mu pre svega omogućavaju produkciju istih. Od svih unutrašnjih prepreka ili ugnjetavanja naročitu pažnju zaslužuje jedna vrsta, jer je najdalekosežnija; ona se označava imenom „potiskivanje” i prepoznaje se po svom postignuću — duševne pokrete koji su mu potpali, kao i njihove izdanke, isključuje iz sfere svesnog. Čućemo da je tendenciozna dosetka u stanju da oslobodi uživanje čak i iz takvih izvora koji podležu potiskivanju. Ako se na takav način, kao što je gore napomenuto, savladavanje spoljašnjih prepreka može svesti na savladavanje unutrašnjih smetnji i potiskivanja, onda se može reći da tendenciozna dosetka od svih razvojnih stupnjeva dosetke najjasnije pokazuje karakter rada dosetke — da oslobodi uživanje otklanjanjem prepreka. Ona pojačava one tendencije u čiju se službu stavlja time što im dovodi pomoć od ugnjetenih duševnih pokreta ili se uopšte stavlja u službu ugnjetenih tendencija.

Rado ćemo se složiti s mišljenjem da su to ostvarenja tendenciozne dosetke, a ipak ćemo se morati priseliti da ne shvatamo na koji joj način ta ostvarenja mogu uspeti. Njena snaga sastoji se u ostvarenju uživanja što ih crpi sa izvora koje predstavljaju igre rečima i oslobođenje besmislica, a ako treba suditi po utiscima koje su netendenciozne šale ostavile na nas, onda količinu tog uživanja ni u kom slučaju ne možemo smatrati tako velikom da bismo joj mogli poverovati da poseduje snagu za ukidanje ukorenjenih smetnji i potisnutih doživljaja. Ovde, u stvari, nemamo jednostavno delovanje snage, već složeniji odnos izazivanja. Umesto da izložim daleki zaobilazni put kojim sam došao do uvida u taj odnos, pokušaću da to prikažem kratkim sintetičkim putem.

U svojoj *Vorschule der Ästhetik* (Uvod u estetiku, I T, V) G. T. Fehner je postavio „princip estetske pomoći ili pojačavanja”, koji izlaže sledećim rečima: „Iz neprotivrečnog sticanja uslova uživanja, koji za sebe malo znače, proishodi veći, često mnogo veći rezultat nego što to odgovara vrednosti uživanja pojedinačnih uslova za sebe, veći a da bi se mogli objasniti kao zbir delovanja pojedinačnih uživanja; samim sticajem takve vrste, čak, može se postići pozitivan rezultat, može se preći prag uživanja gde su pojedini faktori za to suviše slabi; samo što se, u poređenju sa drugim, mora osetiti veće uživanje.”¹ Čini mi se da nam tema dosetke ne pruža mnogo prilika da se potvrdi tačnost ovog principa koji se može pokazati na mnogim drugim umetničkim tvorevinama. Od dosetke smo naučili nešto drugo što barem spada u blizinu ovog principa, a to je da pri delovanju više faktora koji izazivaju uživanje nismo u stanju da svakome od njih odredimo onaj udeo koji im u tom sklopu stvarno pripada. Može se, međutim, varirati situacija prihvaćena u principu pomoći i za te nove uslove može se postaviti niz pitanja koja bi bila do-

¹ Str. 52. drugog izdanja, Leipzig 1897. — Kurziv je Fehnerov.

stojna odgovora. Šta se uopšte dešava kada se u jednoj konstelaciji susreću uslovi uživanja sa uslovom neprijatnosti (nelagodnosti)? Od čega onda zavisi rezultat i sam njegov predznak? Tendenciozna dosetka je poseban slučaj među tim mogućnostima. Prisutan je jedan duševni pokret ili težnja koja je htela da oslobodi uživanje iz jednog određenog izvora i koja bi ga, kad ne bi bila ometena, i oslobodila, a osim toga postoji i jedna druga težnja koja deluje nasuprot tom razvitku uživanja, koja ga, dakle, sprečava i ugnjetava. Struja koja ugnjetava mora, kao što ishod pokazuje, za izvesnu meru biti jača od ugnjetene struje, koja se stoga ipak ne uklanja.

Sada neka se tome priključi neka druga težnja koja bi iz istog procesa oslobodila uživanje, iako sa drugih vrela, koja, dakle, deluje u smislu ugnjetavajuće težnje. Kakav u tom slučaju može biti ishod? Jedan primer će nas u tome bolje orijentisati nego što bi ova šematizacija to mogla da pokaže. Pretpostavimo da postoji težnja da se izvesna osoba naruži; tome se, pak, u tolikoj meri suprotstavlja osećanje uljudnosti, estetske kulture, da to ruženje mora izostati; ako bi se ta težnja probila, na primer usled izmenjene situacije afekta ili raspoloženja, onda bi se taj proboj tendencije ruženja docnije primao sa nelagodnošću. Poruga će, dakle, izostati. Ukazuje se, međutim, mogućnost da se od materijala reči i misli koje poruzi stoje na raspolaganju načini dobra dosetka, dakle da se uživanje oslobodi iz drugih izvora kojima iste prepreke ne stoje na putu. Ali ovaj drugi razvoj uživanja morao bi izostati ako poruga ne bi bila dozvoljena; no, čim se ovo poslednje dopusti, onda je s tim povezano i novo oslobađanje uživanja. Iskustvo sa tendencioznom dosetkom pokazuje da pod takvim uslovima potčinjena tendencija može, uz pomoć uživanja koje ostvaruje, dobiti snagu kojom će savladati još jaču prepreku. Grdi se jer se time omogućuje dosetka. Ali postignuto uživanje ne potiče samo od dosetke, ono je neuporedivo veće, mnogo veće od uživanja koje ona postiže, tako da moramo pretpostaviti da je malopre ugnjetenoj tendenciji

uspelo da se ostvari skoro bez ikakvog dobitka. U takvim okolnostima, u slučaju tendenciozne dosetke najviše se smejeemo.

Možda ćemo ispitivanjem uslova smejanja moći sebi stvoriti plastičniju predstavu o pojavi pomoći koju dosetka pruža protiv ugnjetavanja. Međutim, mi i sada vidimo da je slučaj tendenciozne dosetke specijalan slučaj principa pomoći. Jedna mogućnost pravljenja uživanja priključuje se nekoj situaciji u kojoj je jedna druga mogućnost pravljenja uživanja osujećena, tako da ova sama za sebe ne bi bila u stanju da ostvari uživanje; rezultat je stvaranje uživanja koje je mnogo veće od uživanja što ga je posedovala mogućnost koja se priključila toj situaciji. Ova potonja mogućnost delovala je, tako reći, kao nagrada za zavođenje; pomoću pruženog malog iznosa uživanja postignut je veoma velik iznos, koji bi se inače teško ostvario. Imam dovoljno razloga da pretpostavim da ovaj princip odgovara jednom ustrojstvu koje se pokazuje na mnogim međusobno udaljenim područjima duševnog života i smatram celishodnim da uživanje koje služi izazivanju velikog oslobađanja uživanja označimo kao *prethodno uživanje (preduživanje)*, a princip kao *princip prethodnog uživanja (preduživanja)*.

Sada smo u mogućnosti da formulišemo način delovanja tendenciozne dosetke: ona se stavlja u službu tendencija da bi posredstvom uživanja koje dosetka izaziva kao preduživanje uklonila ugnjetavanje i potiskivanje i izazvala njegovo uživanje. Ako sada bacimo pogled na njen razvitak, onda možemo reći da je dosetka od početka do svog punog ostvarenja ostala verna svome biću. Ona počinje kao jedna igra, kako bi iz slobodne upotrebe reči i misli ostvarila uživanje. Čim jačanje razuma tu njenu igru rečima i mislima osujećuje kao nešto besmisleno, onda se ona preobražava u šalu da bi mogla da zadrži te izvore a iz oslobađanja besmisla da ostvari novo uživanje. Kao prva, još netendenciozna dosetka, ona onda mislima posuđuje svoju pomoć i jača ih protiv napada kritičkog suda, pri čemu koristi princip mešanja izvora

uživanja i na kraju se priključuje velikim tendencijama koje se bore sa ugnjetavanjem kako bi po principu uživanja uklonila unutrašnje prepreke. Razum, kritički sud, ugnjetavanje — to su snage protiv kojih se redom bori; ona zadržava prvobitne izvore uživanja u rečima a na nivou šale otvara sebi uklañanjem prepreka nove izvore uživanja. Uživanje koje stvara, bilo da se ono zasniva na igri ili pak proističe iz ukidanja prepreka, možemo svagda izvesti iz uštede psihičke energije, ukoliko takvo shvatanje ne protivreči suštini uživanja i ukoliko se ne pokaže još negde drugde plodonosnim.¹

¹ Potrebno je da se naknadno ukratko osvrnemo još na besmisleni dosetku koju smo u izlaganju malo zapostavili.

S obzirom na značaj koji pridajemo momentu „smisla u besmislici“, mogli bismo doći u iskušenje da zahtevamo da svaka dosetka mora biti besmislena dosetka. To, međutim, nije nužno zato što samo igra mislima neminovno vodi u besmislicu, dok drugi izvor uživanja koje dosetka pričinjava, igra rečima, samo ponekad ostavlja taj utisak i ne izaziva redovno kritiku koja je s njom vezana. Dvostruki koren uživanja koje dosetka pričinjava — u igri rečima i u igri mislima, što odgovara najvažnijoj podeli na igre rečima i misaone dosetke, — suprotstavlja se kao osetna poteškoća jednoj sažetoj formulaciji opštih definicija o dosetki. Igra rečima stvara, očigledno, uživanje usled gore nabrojenih momenata saznanja itd., pa je stoga samo u maloj meri podložna ugnjetavanju. Igra mislima ne može biti motivisana takvim uživanjem; ona je potpala pod jedno veoma energično ugnjetavanje, i uživanje koje može da pruži samo je uživanje zbog ukinute prepreke; prema tome, može se reći da uživanje koje dosetka pričinjava pokazuje jedno jezgro prvobitnog uživanja koje stvara igra u ruho od uživanja izazvano ukidanjem prepreka. — Mi, naravno, ne prihvatamo kao tačno da uživanje u besmislenoj dosetki potiče otuda što nam je uspelo da uprkos ugnjetavanju oslobodimo jednu besmislicu, dok bez daljeg primećujemo da nam je igra rečima pričinila uživanje. — Besmislica koja je zaostala u misaonoj dosetki stiče sekundarnu funkciju da našu pažnju napregne pomoću zaprepašćenja, ona služi kao pojačavajuće sredstvo za delovanje dosetke, ali samo onda ako je nametljiva, tako da zaprepašćenje za znatan delić vremena može da prethodi razumevanju. Na primer, ranije smo pokazali da besmislica u dosetki može k tome biti upotrebljena da prikaže jedan sud sadržan u misli. Ali ni to nije primarno značenje besmislice u dosetki.

Besmislenim dosetkama mogao bi se priključiti ceo niz produkcija sličnih dosetaka, koje nemaju prikladnog imena, ali bi moglo da im se da oznaka „glupost koja izgleda duhovita“. Njih ima veoma mnogo; uzeću, primera radi, samo dva: Čovek kome je servirana riba zagrabi dva puta, i to sa obe ruke, u majonez i onda provuče ruke kroz kosu. Pošto ga je sused začuđeno pogledao, on izgleda primećuje svoju grešku, pa se izvinjava: „Izvinite, mislio sam da je spanać.“

Ili: „Život je lančani most“, veli jedan. — „Kako?“ upita drugi. — „Šta ja znam“, glasi odgovor.

Ovi ekstremni primeri deluju time što očekujemo dosetku, pa se trudimo da iza besmislice pronademo neki njihov skriven smisao. Ali mi ne nalazimo nikakav smisao, oni su zaista besmislice. Zahvaljujući ovoj varci, omogućeno je za trenutak da se oslobodi uživanje u besmislici. Te dosetke nisu potpuno lišene tendencije; to su „nasedaljke“, one pripovedaču priređuju izvesno uživanje time što slušaoca zavode i ljute. A slušalac onda ugušuje svoju ljutnju time što namerava da sam postane pripovedač.

V

MOTIVI DOSETKE. DOSETKA
KAO SOCIJALNI PROCES

Govoriti o motivima dosetke moglo bi izgledati suvišno, pošto se namera da se ostvari uživanje mora uzeti kao dovoljan motiv rada dosetke. No, s jedne strane, nije isključeno da u produkciji dosetke sudeluju još i neki drugi motivi, a s druge strane se, s obzirom na izvesna poznata iskustva, mora postaviti tema subjektivne uslovljenosti uopšte.

To, pre svega, zahtevaju dva činioca. Iako je rad dosetke odličan put da se iz psihičkih zbivanja ostvari uživanje, ipak se vidi da nisu svi ljudi na isti način sposobni da se posluže ovim sredstvom. Rad dosetke ne stoji na raspolaganju svima ljudima, a u izdašnoj meri samo malom broju ljudi za koje se u pohvalnom smislu kaže da su duhoviti (da imaju duha). „Duhovitost” se ovde javlja kao naročita sposobnost, otprilike u stepenu stare „duševne sposobnosti”, i ona se kao pojava pokazuje kao prilično nezavisna od drugih sposobnosti: inteligencije, fantazije, pamćenja itd. Kod duhovitih ljudi treba, dakle, pretpostaviti postojanje posebnih sklonosti ili psihičkih uslova koji omogućuju ili potpomažu duhovitost.

Bojim se da u ispitivanju te teme nećemo stići naročito daleko. Samo nam ponegde uspeva da, pola-

zeći od razumevanja jedne jedine dosetke, dođemo do saznanja subjektivnih uslova u duši onoga koji je dosetku načinio. Sasvim slučajno nam upravo dosetka sa kojom smo počeli naša ispitivanja i tehničari dosetke dopušta da steknemo uvida u subjektivnu uslovljenost dosetke. Mislim na Hajneovu dosetku, kojoj su i Hejmans i Lips poklonili pažnju:

„... Sedeo sam pored Salomona Rotšilda i on se prema meni ophodio kao prema sebi ravnom, sasvim familionarno” (*Kupalište Luke*).

Ovu reč Hajne je stavio u usta jednoj komičnoj osobi, Hiršu-Hijacintu, kolekcionar, operatoru i taksatoru iz Hamburga, sobaru kod otmenog barona Kristofora Gumpelina (ranije Gumpel). Pesniku se, očigledno, taj njegov lik veoma dopada, jer on dozvoljava da Hirš-Hijacint vodi glavnu reč i da kaže najzabavnije i najslobodoumnije misli; on ga prema praktičnom mudročcu jednog Sanča Panse. Čovek mora požaliti što je Hajne, koji, kako izgleda, nije imao sklonosti za dramsko oblikovanje, ovaj divan lik ubrzo napustio. Na ne malo mesta nam se čini kao da iz Hirša-Hijacinta govori sam pesnik iza jedne tanke maske i ubrzo smo sigurni da je taj lik samo jedna samoparodija pesnikova. Hirš saopštava razloge zbog kojih se odrekao svog ranijeg imena i zašto se sada zove Hijacint. „Uz to imam još i tu korist”, produži on, „da na mom pečatu već stoji jedno H, te ne moram da dam da mi se izradi nov pečat.” Istu uštedu, međutim, napravio je i sam Hajne kada je prilikom pokrštenja svoje ime Harry zamenio imenom Heinrich. Sada se svako kome je poznata pesnikova životna povest mora setiti da je Hajne u Hamburgu, odakle je i njegov Hirš-Hijacint, imao ujaka koji se isto tako zvao i koji je kao bogat čovek igrao veliku ulogu u njegovom životu. I ujak se zvao *Salomon*, isto tako kao i stari Rotšild koji je jadnog Hirša primio tako familionarno. Ono što je u ustima Hirša-Hijacinta izgledalo kao puka šala, ubrzo će, kada to pripišemo nećaku Hariju-Hajnrihu, otkriti pozadinu punu ozbiljne gorčine. On je pripadao toj porodici, znamo i to da je veoma želeo da se oženi jednom od

čerki tog ujaka ali ga je rođaka odbila, a ujak se prema njemu uvek ophodio kao prema siromašnom rođaku, malo „familiarano”. Bogati rođaci u Hamburgu nisu ga nikada uzimali ozbiljno; sećam se priče jedne moje stare tetke koja je udajom dospela u porodicu Hajneovih; ona je jednog dana kao lepa mlada žena za porodičnom trpezom pored sebe zatekla jednog čoveka koji joj se činio neprivlačnim i prema kome su se i ostali odnosili sa nipodaštavanjem. Ni ona nije osećala neku potrebu da prema njemu bude ljubaznija; tek mnogo godina kasnije saznala je da je taj nemarni i zanemareni rođak bio pesnik Hajnrih Hajne. Koliko je Hajne zbog tog odbojnog stava svojih bogatih rođaka u mladosti i kasnije patio, poznato je na osnovu ponekih svedočanstava. Na tlu takvog subjektivnog doživljaja izrasla je onda dosetka „familiaran”.

I u nekim drugim dosetkama velikog podrugljivca mogli bi se pretpostaviti slični subjektivni uslovi, ali meni nije više poznat nijedan primer na kojem bi se to moglo pokazati na sličan uverljiv način; stoga se o prirodi tih sličnih uslova teško može kazati nešto preciznije, a pored toga nećemo odmah biti spremni da za svaku dosetku tražimo slično komplikovane uslove nastanka. Ni u duhovitim produkcijama drugih čuvenih ljudi nije lako sagledati njihov nastanak; kada, na primer, o Lihtenbergu saznajemo da je bio težak hipohondar i čovek opterećen raznim nastranostima, onda se nekako stiže utisak da subjektivni uslovi rada dosetke često baš nisu tako udaljeni od uslova neurotičkih oboljenja. Većina dosetki kruži uokolo anonimno, naročito one koje nastaju povodom nekih dnevnih zbivanja; moglo bi se radoznalo pitati: kakvi su to ljudi od kojih potiče ta produkcija dosetaka. Ako čovek kao lekar ima prilike da upozna jednu od osoba koje su u svojoj sredini poznate kao šaljivdžije i autori mnogih prometnih dosetaka dok se u nekom drugom pogledu inače uopšte ne ističu, onda ga može iznenaditi otkriće da je ta duhovita glava razbijena, ličnost sklona nervoznim oboljenjima. Nedovoljnost dokumentovanih dokaza, pak, sigurno će

nas odvratiti od toga da takvu psihoneurotičku konstituciju utvrdimo kao redovan ili nužan subjektivni uslov za obrazovanje dosetke.

Jasniji slučaj opet predstavlja ju jevrejske dosetke, koje su, kao što je već pomenuto, napravili baš sami Jevreji, dok se jevrejske priče drugog porekla skoro nikada ne izdižu iznad nivoa komične lakrdije ili brutalne sprdnje. Ovde se izgleda pokazuje uslov ličnog učešća kao u Hajneovoj dosetki „familiarano” i njegov značaj se izgleda sastoji u tome da se osobi otežava direktna kritika ili agresija i ona omogućava samo zaobilaznim putem.

Drugi subjektivni uslovi ili potpore rada dosetke manje su obavijene tamom. Produkciju bezazlenih dosetaka ne retko pobuđuje častoljubiva težnja da se ispolji svoj duh, da se sebe prikaže, — jedan nagon koji se može izjednačiti sa ekshibicijom na seksualnom planu. Postojanje brojnih sputanih nagona, čije je ugušivanje sačuvalo izvestan stepen labilnosti, predstavljače najpovoljnije dispozicije za produkciju tendenciozne dosetke. Tako kao motivi stvaranja dosetke mogu nastupiti naročito pojedine komponente seksualne konstitucije jednog čoveka. Ceo niz opsernih dosetki dozvoljava nam da zaključimo da u njihovih autora postoji skrivena sklonost ka ekshibiciji; tendenciozne dosetke sa agresivnom namerom najbolje polaze za rukom onim osobama kod kojih se može dokazati da u njihovom seksualnom biću postoji jedna snažna sadistička komponenta koja je u životu manje ili više sputana.

Druga činjenica koja zahteva da ispitamo subjektivnu uslovljenost dosetke jeste opšte poznato iskustvo da se niko ne može zadovoljiti time da je dosetku napravio za sebe samog. Sa radom dosetke nerazdvojno je povezana težnja za saopštavanjem dosetke; ta težnja tako je snažna da se ona dosta često ostvaruje i prenebregavanjem važnih smetnji. I u slučaju komičnog saopštenje drugoj osobi pruža zadovoljstvo, ali ono nije neophodno; u komičnom se, gde se na nj naiđe, može i sam uživati. Međutim, u slučaju dosetke je drugačije, mi smo prisiljeni da je sa-

opštimo; psihički proces njenog stvaranja, izgleda, nije okončan sa činom zamišljanja dosetke, preostaje još nešto što će saopštenjem zamisli dovršiti nepoznat proces stvaranja dosetke.

Najpre, mi ne možemo dokučiti na čemu se zasniva nagon za saopštavanjem dosetke. Ali u dosetki zapažamo jednu drugu osobinu koja se opet razlikuje od komičnog. Kada se susrećem s komičnim, onda i sam mogu da mu se slatko nasmejem; radovaću se, svakako, i onda kada njegovim saopštenjem uspem i nekog drugog da navedem na smeh. Dosetki koja mi je pala na pamet, koju sam sâm načinio, ne mogu sam da se smejem, uprkos nepobitnog zadovoljstva koje mi ona priređuje. Mogućno je da je moja potreba da dosetku nekom saopštim nekako u vezi sa očevitim efektom smeha koji je ona izazvala a koji je meni samom bio uskraćen.

Zašto se ne smejem svojoj sopstvenoj dosetki? I kakva je pri tome uloga onog drugog lica?

Pozabavimo se prvo ovim poslednjim pitanjem. U slučaju komičnog dolaze, uopšte uzev, u obzir dve osobe ili lica, izuzev moga Ja još i lice na kome nalazim ono što je komično; ako mi se neki predmeti čine komični, onda se to zbiva putem jedne vrste personifikacije koja nije retka u našem zamišljanju. Komični proces zadovoljava se sa ta dva lica, sa Ja i licem objekta; treće lice se može priključiti, ali nije neophodno. Kao igra sa sopstvenim rečima i mislima, dosetka je isprva lišena lica-objekta, ali ona već na predstupnju šale, ako joj je uspelo da igru i besmislicu zaštiti od prigovora razuma, zahteva jedno drugo lice kome će moći da saopšti svoj rezultat. Ovo drugo lice u dosetki, međutim, ne odgovara licu-objektu, već trećem licu, onom drugom u komike. Izgleda da se u šali odluka da li je radnja dosetke ispunila svoj zadatak prenosi na drugo lice, kao da Ja nije sigurno u svoj sud o tome. I bezazlena dosetka koja pojačava misao zahteva prisustvo drugog lica kako bi proverila da li je postigla svoju nameru. Ako se dosetka stavlja u službu neprijateljskih tendencija ili tendencija koje idu za razgolićavanjem, onda se

ona može opisati kao psihički proces između tri lica, koja su ista kao u komici, ali je uloga trećeg lica pri tome drukčija; psihički proces dosetke odvija se između prvog lica, između Ja i trećeg, stranog lica, a ne kao u komičnom između Ja i lica-objekta.

Dosetka nailazi i u trećeg lica dosetke na subjektivne uslove koji cilj izazivanja uživanja mogu da učine nedokučivim. Kao što Šekspir podseća (*Love's Labour's lost* — Nenagrađeni ljubavni trud, V, 2):

*„A jest's prosperity lies in the ear
of him that hears it, never in the tongue
of him that makes it...”*

(Uspeh dosetke nalazi se u uhu onog koji sluša a ne u ustima onog koji je pravi)

Ko je obuzet ozbiljnim mislima, taj je nepodesan da šali potvrdi da joj je uspelo da spase uživanje u rečima. On sam mora biti u veselom ili bar indiferentnom raspoloženju da bi mogao da prihvati ulogu trećeg lica šale. Ista prepreka produžava se i na bezazlenu i tendencioznu dosetku; kod poslednje se, međutim, kao nova prepreka javlja otpor tendenciji kojoj dosetka želi da služi. Spremnost da se smejemo izvrsnoj opscenoj dosetki izostaće u slučaju kad se razgolićenje odnosi na jednog visoko poštovanog rođaka trećeg lica; u jednom skupu sveštenika i popova niko se ne bi smeo usuditi da iznese Hajneova poređenja katoličkih i protestantskih popova sa sitnim trgovcima i nameštenicima jedne veletrgovine, a pred publikom odanih prijatelja mog protivnika ne bi ni najduhovitije invektive koje bih upravo protiv njega bile primljene kao dosetke već kao invektive, one bi kod slušalaca izazvale nezadovoljstvo a ne uživanje. Izvestan stepen naklonosti ili izvesna indiferentnost, odsustvo svih onih momenata koji bi mogli da izazovu jaka osećanja koja bi bila suprotna tendenciji, neophodan je uslov ako treće lice treba da sudeluje u dovršenju procesa dosetke.

Gde takve prepreke dejstvu dosetke otpadaju, tu se javlja fenomen kojem ćemo sada posvetiti naše ispitivanje — fenomenu što se uživanje koje je dosetka priredila jasnije pokazuje u trećeg lica nego u njenog autora. Moramo se zadovoljiti da kažemo: jasnije, iako bismo bili skloni da se upitamo da li je uživanje slušaoca intenzivnije od uživanja tvorca dosetke, zato što nam, što je razumljivo, nedostaju sredstva za odmeravanje i upoređivanje. Ali mi vidimo da slušalac svoje uživanje posvedočuje svojim eksplozivnim smehom, pošto je prvo lice dosetku izložilo većinom ozbiljnim izrazom lica. Kada dosetku koju sam negde čuo prenosim dalje, onda ja, da ne bih pokvario njeno dejstvo, pri pripovedanju moram isto tako da se ponašam kao i onaj ko ju je napravio. Sada se postavlja pitanje da li iz te uslovljenosti smeha koji je dosetka izazvala možemo izvući neke zaključke o psihičkom procesu pri stvaranju dosetke.

Ne može nam biti cilj da ovde uzmemo u obzir sve što je rečeno i objavljeno o prirodi smeha. Od takve namere može da nas zastraši rečenica koju je Diga (Dugas), đak Riboa (Ribot), stavio na početak svoje knjige *Psychologie du rire* (Psihologija smeha, 1902):

„Il n'est pas de fait plus banal et plus étudié que le rire; il n'en est pas qui ait eu le don d'exciter davantage la curiosité du vulgaire et celle des philosophes, il n'en est pas sur lequel on ait recueilli plus d'observations et bâti plus de théories, et avec cela il n'en est pas qui demeure plus inexplicé, on serait tenté de rire avec les sceptiques qu'il faut être content de rire et de ne pas chercher à savoir pourquoi on rit, d'autant que peut-être la réflexion tue le rire, et qu'il serait alors contradictoire qu'elle en découvrit les causes” (str. 1).

(Nema banalnije niti više izučavane pojave od smeha; nema nijedne pojave koja bi bila u stanju da više probudi radoznalost prostog čoveka i filozofa, niti pojave o kojoj je prikupljeno više zapažanja i izgrađeno više teorija; ali i pored svega toga nema pojave koja je više nerazjašnjena od ove; čovek je u

iskušenju da sa skepticima kaže da treba biti zadovoljan smehom (smejanjem) i da ne treba tragati za tim zašto se smeje, tim pre što razmišljanje možda ubija smeh i što bi onda bilo kontradiktorno otkrivati njegove uzroke.)

Naprotiv, nećemo propustiti da za naše potrebe upotrebimo jedno mišljenje o mehanizmu smeha (smejanja), koje se odlično uklapa u naš krug misli. Mislim na pokušaj objašnjenja H. Spensera (H. Spencer) u njegovom članku „*Physiology of Laughter*”¹ (Fiziologija smeha).

Po Spenseru je smeh fenomen pražnjenja duševnog uzbuđenja i dokaz za to da je psihička primena tog uzbuđenja iznenada naišla na prepreku. Psihološku situaciju koja se završava smehom, on opisuje sledećim rečima: „*Laughter naturally results only when consciousness is unawares transferred from great things to small — only when there is what we may call a descending incongruity.*”² (Smeh, prirodno, nastaje samo kada se svest neočekivano prenosi sa velikih na male stvari — samo ako postoji ono što možemo nazvati degradirajućim neslaganjem).

¹ H. Spenser, *The physiology of laughter* (first published in Macmillan's Magazine for March 1860) *Essays II*, 1901.

² Razne tačke ove odredbe zahtevale bi u jednom ogledu o komičnom uživanju podrobniju analizu, koju su drugi autori već preduzeli a koja nama, svakako, leži malo po strani. — Čini mi se da Spenser nije imao mnogo sreće u objašnjavanju zašto pražnjenje pronalazi upravo one puteve koji svojim uzbuđenjem uslovljavaju stvaranje somatske slike smeha. Hteo bih da dam jedan jedini prilog temi fiziološkog razjašnjenja smeha, dakle izvođenju ili tumačenju akcije mišića karakterističnih za smeh, koja je, i pre i posle Darvina, opširno pretresana, ali još uvek nije konačno rešena. Koliko mi je poznato, najpre se grimasa razvlačenja krajeva usta, koja je tako karakteristična za smeh, javlja u zadovoljnog i prezasićenog odojčeta kada usnulo ispušta dojk. Ona je tamo pravi izražajni pokret, pošto odgovara odluci da se hrana više ne primi, predstavljajući, tako reći, jedno „dosta” ili, štaviše, „predosta”. Možda je taj prvobitni smisao zadovoljene prezasićenosti, docnije smeška, koji dakako ostaje osnovni fenomen smejanja, pribavio odnos ka radnjama pražnjenja punim uživanja.

U sasvim sličnom smislu karakterišu francuski autori (Diga) smeh kao „*détente*” (opuštanje), kao pojavu opuštanja; a i formula A. Bejnasa (A. Bains): „*Laughter a relief from restraint*” — Smeh je olakšanje od ograničenja, — čini mi se da mnogo manje odudara od shvatanja Spenserovog nego što bi poneki autori želeli da nas uvere.

Mi doduše osećamo potrebu da Spenserovu misao modifikujemo i da predstave sadržane u njoj preciziramo, delom i izmenimo. Mi bismo rekli da smeh nastaje onda, kada je psihička energija koja je ranije upotrebljena za zaposedanje određenih psihičkih puteva postala neupotrebljiva, tako da ona slobodno može da se isprazni. Svesni smo toga kakvo „loše svetlo” bacamo na sebe takvim tumačenjem, ali se usuđujemo da iz spisa Lipsa o komici i humoru, u kojem se mogu dobiti i druga obaveštenja a ne samo o komici i humoru, za naše pokriće citiramo ovu izvrsnu rečenicu: „Na kraju, psihološki pojedinačni problemi uvek vode duboko u psihologiju, tako da se u osnovi nijedan psihološki problem ne može posmatrati izolovano” (str. 71). Pojmovi „psihička energija”, „pražnjenje” i posmatranje psihičke energije kao jednog kvantiteta postali su mi misaonom navikom otkako sam psihopatološke činjenice sebi počeo filozofski da sređujem, i već sam u svom *Tumačenju snova* (1900), slažući se sa Lipsom, pokušao da kao „zapravo psihički delotvorno” utvrdim po sebi psihički nesvesne procese a ne sadržaje svesti.¹ Čini mi se da se od Lipsovih uobičajenih predstava udalja-

¹ Uporedi odeljke u citiranoj knjizi Lipsa, gl. VII „Über die psychische Kraft” — O psihičkoj snazi, itd. (Uz to „Tumačenje snova”, VIII) — „Opšti je stav, dakle: Faktori psihičkog života nisu sadržine svesti, već po sebi nesvesna psihička zbivanja. Zadatak psihologije, ukoliko ne želi samo da opisuje sadržine svesti, mora onda da se sastoji u tome da iz ustrojstva sadržine svesti i njenog vremenskog sklopa otkrije prirodu tih nesvesnih procesa. Takva jedna psihologija će, međutim, brzo ustanoviti da postoje čak raznovrsne osobine tih zbivanja koje nisu reprezentovane u odgovarajućim sadržinama svesti.” (Lips, l.c. str. 123).

vam samo kad govorim o „zaposedanju psihičkih puteva”. Iskustva o pomerljivosti energija duž određenih asocijativnih staza i o skoro neuništivom održavanju tragova psihičkih procesa predočili su mi, u stvari, da pokušam da razjasnim to nepoznato. Da bih izbegao nesporazum, moram dodati da ne nameravam da ćelije i vlakna ili sisteme neurona koji danas zauzimaju svoje mesto proklamujem za te psihičke puteve, iako bi se takvi putevi mogli prikazati na još nenaznačljiv način putem organskih elemenata nervnog sistema.

U smehu su, dakle, po našem mišljenju dati uslovi da se ona količina psihičke energije koja je do tada bila upotrebljena za zaposedanje slobodno isprazni, a pošto doduše, svaki smeh nije jedini znak uživanja, ali je to svakako smeh koji je izazvan dosetkom, to smo skloni da to uživanje dovedemo u vezu sa ukidanjem dosadašnjeg zaposedanja. Kada vidimo da se slušalac dosetke smeje, a da tvorac te dosetke ne može da se smeje, onda nam to može kazati da se u slušaocu uklanja i prazni energija koja je potrebna za zaposedanje, dok poteškoće pri stvaranju dosetke nastaju u ukidanju zaposedanja ili u mogućnosti pražnjenja. Psihički proces u slušaoca, u trećeg lica dosetke, jedva da se može bolje okarakterisati nego kad se istakne da on sa veoma malim ličnim ulogom dolazi do uživanja koje izaziva dosetka. Ono mu se, tako reći, poklanja. Reči dosetke koje on čuje neminovno izazivaju u njemu onu predstavu ili misaoni sklop čijem su se stvaranju i u njega suprotstavljale tako velike unutrašnje prepreke. On bi morao da uloži sopstvene napore da bi ih sam ostvario kao prvo lice, on bi u to morao da uloži najmanje onoliko psihičke snage koliko bi odgovaralo snazi prepreke, ugnjetavanja ili potiskivanja. Taj psihički utrošak je sebi uštedeo; po našim ranijim izlaganjima, rekli bismo da njegovo uživanje odgovara toj uštedi. Posle našeg uvida u mehanizam smeha, reći ćemo, naprotiv, da je investirana energija upotrebljena za kočenje odjednom stvaranjem dotad uskraćene predstave putem auditivnog

prijema postala suvišna, da je uklonjena i stoga spremna da se putem smeha isprazni. U suštini se obe predstave svode na isto, jer ušteđena energija tačno odgovara prepriki koja je postala suvišna. Očigledniji je, pak, poslednji prikaz, jer nam dopušta da kažemo da se slušalac dosetke smeje količinom psihičke energije koja je otklanjanjem prepreke postala slobodna; tu količinu energije tako reći, on troši na smeh.

Ako lice koje stvara dosetku ne može da se smeje, onda to ukazuje, tako smo upravo rekli, na jedno skretanje od procesa u trećeg lica koji se odnosi na ukidanje kočenja ili na mogućnost njegovog praznjenja. Ali prvi od dva slučaja ne dolazi u obzir, kao što ćemo odmah videti. Kočenje mora biti ukinuto u prvog lica, inače ne bi nastala dosetka čije je stvaranje imalo upravo da savlada takav jedan otpor. Isto tako bi bilo nemoguće da prvo lice oseti uživanje izazvano dosetkom koje smo upravo morali da izvedemo iz ukidanja kočenja. Ostaje, dakle, samo drugi slučaj, da prvo lice ne može da se smeje iako oseća zadovoljstvo zato što je mogućnost praznjenja ometena. Takva smetnja u praznjenju, koje je uslov za smeh, može da proistekne iz toga što se oslobođenoj energiji potrebnoj za zaposedanje odmah odredi neka druga endopsihička primena. Dobro je što smo zapazili tu mogućnost; uskoro ćemo joj posvetiti više pažnje. U prvog lica dosetke može, međutim, biti realizovan jedan drugi uslov koji vodi do istog rezultata. Možda uprkos ostvarenog ukidanja snage kočenja uopšte nije oslobođena nikakva količina energije sposobne za izražavanje. U prvog lica dosetke odvija se proces rada dosetke koji mora da odgovara određenom iznosu novog psihičkog utroška. Prvo lice, dakle, samo pronalazi snagu koja ukida prepreku; iz toga ona sigurno ostvaruje uživanje, u slučaju tendenciozne dosetke čak i veoma znatno uživanje, pošto prethodno uživanje stečeno putem rada dosetke samo preuzima na sebe dalje uklanjanje prepreka, ali utrošak rada dosetke se svakako odbija od dobitka

ostvarenog pri uklanjanju prepreke — isti onaj utrošak koji u slušaoca dosetke ne dolazi u obzir. Radi potkrepljenja gore rečenog može se još navesti da dosetka i u trećeg lica gubi svoj efekat smeha čim se od nje zahteva utrošak misaonog rada. Aluzije dosetke moraju biti očigledne, ono što je izostavljeno mora se lako dopuniti; sa buđenjem svesnog misaonog interesovanja po pravilu je onemogućeno i dejstvo dosetke. U ovome leži značajna razlika između dosetke i zagonetke. Možda psihička konstelacija za vreme rada dosetke uopšte nije povoljna da se ono što je stečeno stvarno isprazni. Mi ovde svakako nismo u stanju da dođemo do dubljih saznanja; jedan deo našeg problema, zašto se treće lice smeje, mogli smo bolje objasniti nego njegov drugi deo, zašto se drugo lice ne smeje.

U svakom slučaju smo sada, ako zadržimo ova shvatanja o uslovima smejanja i psihičkom procesu u trećeg lica, došli u situaciju da možemo na zadovoljavajući način objasniti jedan ceo niz osobina dosetke, koje su nam bile poznate ali ih nismo razumeli. Ako u trećeg lica treba da bude oslobođena ona količina investirane energije koja je sposobna za praznjenje, onda mora biti ispunjeno više uslova ili je poželjno da postoji više povoljnih uslova kao podrška. 1) Mora biti sigurno da treće lice taj utrošak energije za zaposedanje zaista čini. 2) Mora biti sprečeno da ta energija, kad je postala slobodna, dobije drugu psihičku primenu namesto da bude motorički ispražnjena. 3) Može biti samo od koristi ako se snaga zaposedanja koju treba osloboditi u trećeg lica prethodno još pojača, ako se potera do vrhunca. Svim tim namerama služe izvesna sredstva rada dosetke koja bismo mogli obuhvatiti kao sekundarne ili pomoćne tehnike.

Prvi od tih uslova utvrđuje jednu od podobnosti trećeg lica kao slušaoca dosetke. Ono apsolutno mora da je u tolikoj psihičkoj podudarnosti sa prvim licem da raspolaže sa istim unutrašnjim preprekama koje je radnja dosetke u prvog savladala. Ko očekuje skarednosti, neće biti u stanju da iz duhovitih dosetki koje

razgolićuju ostvari neko uživanje; napadi gospodina N. neće naići na razumevanje u neobrazovanih ljudi koji su navikli da svojoj želji da grde puste na volju. Svaka dosetka tako traži svoju publiku, a smejafti se istim dosetkama dokaz je dalekosežne psihičke podudarnosti. Ovde smo, uostalom, dospeli do jedne tačke koja nam dozvoljava da još tačnije ispitamo proces koji se odvija u trećeg lica. Ono mora biti u stanju da po navici u sebi stvori istu prepreku koju je dosetka savladala u prvog lica, tako da se u njemu čim čuje dosetku nasilno ili automatski probudi spremnost na tu prepreku. Ta spremnost na prepreku, koju moram da označim kao stvarni ūtrošak analogan jednoj mobilizaciji u armiji, istovremeno se otkriva kao suvišna ili kao zadocnela i time se putem smeha prazni još *in status nascendi*.¹

Drugi uslov za ostvarenje stvarnog praznjenja, naime da se osujeti drugačija upotreba oslobođene energije, javlja se kao daleko važniji uslov. On daje teorijsko objašnjenje za nesigurnost dejstva dosetke, u slučaju kada se u slušaoca putem misli izražene dosetkom izazivaju veoma uzbudljive predstave, pri čemu onda od podudarnosti ili protivurečja između tendencija dosetke i misaonog toka, kojim je slušalac ponet, zavisi da li će zbivanju dosetke biti poklonjena pažnja ili će mu ona biti uskraćena. Od još većeg teorijskog interesa je pak jedan niz pomoćnih tehnika dosetke, koje očigledno imaju za svrhu da pažnju slušalaca uopšte odvuku od zbivanja dosetke, tako da se ovo automatski odvija. Namerno kažem: automatski a ne: nesvesno, jer bi ova oznaka bila pogrešna. Ovde se radi samo o tome da se preveliko zaposedanje pažnje pri slušanju dosetke drži dalje od psihičkog procesa, a upotrebljivost tih pomoćnih tehnika daje nam prava da pretpostavimo da upravo zaposedanje pažnje ima velikog udela u nadziravanju i novoj upotrebi oslobođene energije zaposedanja.

¹ Gledište *in status nascendi* pokazao je Hejmans (Zeitschrift für Psychologie XI) u malo drukčijem sklopu.

Izgleda da uopšte nije lako izbeći endopsihičku primenu investiranih energija koje su postale suvišne, jer u našim misaonim procesima mi neprekidno uobičavamo da takva zaposedanja (investicije) pomerimo s jednog puta na drugi a da pri tom praznjenjem ništa ne izgubimo od njihove energije. Dosetka se u tu svrhu služi sledećim sredstvima. Prvo, teži za što sažetijim izrazom, kako bi pažnji pružila što manje napadnih tačaka. Drugo, drži se uslova lake razumljivosti (up. gore); čim bi zahtevala misaoni rad i da se vrši izbor između različitih misaonih puteva, morala bi da ugrozi dejstvo ne samo usled neizbežnog ūtroška energije mišljenja već i usled buđenja pažnje. Osim toga se služi majstorijom da odvuče pažnju na nešto drugo na taj način što joj u izrazu dosetke pruža nešto što će je vezati, tako da se u međuvremenu može obaviti oslobođenje energije koćenja i njeno nometano praznjenje. Tu nameru već ispunjavaju izostavljanja reči u tekstu; ona podstiču na to da se te praznine ispune, i na taj način uspevaju da proces dosetke oslobode pažnje. Ovde se, tako reći, tehnika zagonetke, koja privlači pažnju, stavlja u službu rada dosetke. Još su delotvornije tvorevine fasade koje smo naročito zapazili u nekih grupa tendencioznih dosetki. Silogističke fasade izvrsno ispunjavaju svrhu vezivanja pažnje jednim njoj postavljenim zadatkom. Dok počinjemo da razmišljamo u čemu li se mogla sastojati greška tog odgovora, mi se već smejemo; naša pažnja je iznenađena, praznjenje oslobođene energije koćenja je obavljeno. To isto važi i za dosetke sa komičnom fasadom, u kojih komika pomaže tehnicu dosetke. Komična fasada potpomaže dejstvo dosetke na više načina, ona vezivanjem pažnje ne omogućava samo automatizam procesa dosetke, već olakšava i praznjenje od strane dosetke time što prethodno ostvaruje praznjenje od strane komičnog. Komika ovde potpuno deluje kao podmitljivo prethodno uživanje i tako možemo da razumemo što poneke dosetke mogu sasvim da se odreknu preduživanja koje se stvara pomoću uobičajenih sredstava dosetke, i da se koriste samo elementom komičnog kao prethodnim

uživanjem. Od pravih tehnika dosetke naročito su važne pomeranje i prikazivanje pomoću apsurdnog, koje pored svoje uobičajene sposobnosti razvijaju i sposobnost odvratanja pažnje potrebne za automatski tok procesa dosetke.¹

Već naslućujemo, a kasnije ćemo moći još bolje da sagledamo, da smo sa uslovom skretanja otkrili jednu crtu psihičkog procesa u slušaoca dosetke koja baš nije tako nebitna. U sklopu sa ovim možemo shvatiti još i nešto drugo. Prvo, otkuda to da u slučaju dosetke skoro nikada ne znamo čemu se smejemo, iako to analitičkim ispitivanjem možemo utvrditi. Taj smeh je upravo rezultat jednog automatskog procesa koji je omogućen udaljenjem naše svesne pažnje. Drugo, počinjemo da razumemo osobitost dosetke da se njeno puno dejstvo na slušaoca ostvaruje upravo

¹ Na jednom primeru dosetke s pomeranjem hteo bih da izložim još jedan drugi zanimljiv karakter tehnike dosetke. Genijalna glumica Galmajer (Gallmeyer) ravodno je jednom na nepoželjno pitanje „Koliko imate godina?” odgovorila „poput Grete i postideno spuštenih očiju”: „U Brnu”. To je, eto, uzor jednog pomeranja; upitana za godine starosti, ona odgovara podatkom o mestu rođenja, anticipira, dakle, naredno pitanje, i stavlja do znanja: Na to pitanje ne želim da odgovorim. A ipak osećamo da karakter dosetke ovde ne dolazi sasvim čisto do izražaja. Skretanje od pitanja je suviše jasno, pomeranje je suviše očevidno. Naša pažnja odmah shvata da se radi o namernom pomeranju. U drugih dosetaka koje počinjavaju na pomeranju, ono je skriveno; kod takvih dosetaka naša pažnja vezana je trudom da se ono pronađe i utvrdi. U jednoj od dosetki pomeranja (u kojoj kao odgovor na preporuku jahačkog konja imamo rečenicu „Šta da radim u šest i po u Bratislavi?”), pomeranje je takođe nametljivo, ali u naknadu za to ono na pažnju deluje besmisleno zbušnjujuće, dok u razgovoru s glumicom odmah umemo da odredimo mesto njenog pomeranja. — U drugom pravcu odstupaju od dosetke takozvana „šaljiva pitanja”, koja inače mogu da se služe najboljim tehnikama. Evo primera jednog takvog šaljivog pitanja sa tehnikom pomeranja: Šta je kanibal koji je pojeo svog oca i svoju majku? — Odgovor: Siroče! — A ako je uz to pojeo i sve svoje rođake? — Univerzalni naslednik. — A gde takvo čudovište još uživa neke simpatije? U Leksikonu pod slovom S. Šaljiva pitanja nisu zbog toga prave dovršene dosetke što se traženi duhoviti odgovori ne mogu odgonetnuti kao aluzije, izostavljanja reči itd. u dosetki.

onda kada je ona za ovoga nešto novo, kada mu ona pristupa kao iznenađenje. Ta osobina dosetke koja uslovljava njen kratak životni vek i poziva na stvaranje novih dosetaka proističe očigledno iz prirode iznenađenja — da ono ne uspeva dva puta. Pri ponavljanju jedne dosetke pažnja je usredsređena na sećanje kako je ona izgledala prvi put. Oдавde se onda otvara mogućnost razumevanja težnje da se dosetka ispriča drugima koji je još nisu čuli. Verovatno se jedan deo mogućnosti uživanja koji otpada usled nedostatka novine opet crpe iz utiska koji dosetka čini na onoga za koga je ona nešto novo. Možda je i neki analogni motiv terao tvorca dosetke da je saopšti drugome.

Kao povlašćenja, iako ne više kao uslove procesa dosetke, navodim kao treće ona tehnička pomoćna sredstva rada dosetke koja su određena da povećaju iznos energije koji treba da bude ispražnjen, i da na taj način povećaju dejstvo dosetke. Ona, doduše, većinom povećavaju i pažnju koja je okrenuta dosetki, ali opet umanjuju njen uticaj time što pažnju istovremeno vezuju i koče u njenoj pokretljivosti. Sve što izaziva interesovanje i zaprepašćenje deluje u ta dva pravca, dakle pre svega ono što je besmisleno, isto tako kontrast, „kontrast predstava”, koji su poneki autori hteli da proglase za bitan karakter dosetke, u kojem ja, međutim, ne mogu da vidim ništa drugo do pojačavajuće sredstvo za delovanje dosetke. Sve zaprepašćujuće izaziva u slušaoca ono stanje podela energije, koje je Lips označio kao „psihičko gomilanje”, i on je, svakako, bio u pravu da pretpostavi da će „pražnjenje” biti utoliko veće ukoliko je veće bilo prethodno gomilanje. Izlaganje Lipsa, doduše, ne odnosi se izričito na dosetku već na komično uopšte; ali veoma je verovatno da nam se može desiti da se pražnjenje u dosetke koje oslobađa energiju kočenja na isti način putem gomilanja pomišava.

Postaje nam jasno da tehniku dosetke uopšte određuju dvojake tendencije; tendencije koje omogućavaju stvaranje dosetke u prvog lica i tendencije koje treba da ostvare što je moguće veće dejstvo uživanja

u trećeg lica. Janusovsko dvoličje dosetke, koje prvobitni dobitak uživanja obezbeđuje od napada kritičkog razuma, i mehanizam prethodnog uživanja spadaju u prvu tendenciju; dalja komplikacija tehnike usled uslova izloženih u ovom odeljku proizlazi iz obzira prema trećem licu dosetke. Dosetka je tako po sebi jedan dvojezički šeret koji istovremeno služi dva gospodara. Sve što ide za ostvarenjem uživanja sračunato je u dosetki na treće lice, kao da u prvog lica tome stoje na putu nesavladive unutrašnje prepreke. Tako se dobija potpun utisak o neophodnosti tog trećeg lica za dovršenje procesa dosetke. Dok smo, međutim, još bili u stanju da steknemo prilično dobar uvid u prirodu tog procesa u trećeg lica, osećamo da nam je odgovarajući proces u prvog lica još obavijen tamom. Do sada smo od dva pitanja: Zašto ne možemo da se smejemo dosetki koju smo sami napravili? i — zašto smo prisiljeni da sopstvenu dosetku ispričamo drugome? odgovor dobili samo na prvo pitanje. Mi možemo samo da pretpostavimo da između obe činjenice koje treba razjasniti postoji unutrašnja veza, da smo *stoga* prinuđeni da našu dosetku saopštimo drugome jer ne možemo sami da joj se smejemo. Na osnovu naših saznanja o uslovima dobijanja i praznjenja uživanja u trećeg lica možemo za prvo lice zaključiti da u njega nedostaju uslovi za praznjenje koji su za ostvarenje uživanja možda tek nepotpuno ispunjeni. Ne može se onda odbaciti pretpostavka da naše uživanje dopunjujemo na taj način što mi za nas nemogući smeh postizemo zaobilaznim putem preko utiska lica koje smo naveli na smeh. Mi se, tako reći, smejemo „*par ricochet*”, kako kaže Diga. Smeh spada u izraze psihičkog stanja koji su u velikom stepenu zarazni; kad ja drugog pričanjem dosetke navodim na smeh, onda se ja zapravo njime služim da bih izazvao svoj sopstven smeh, i zaista se može zapaziti da onaj koji je isprva ozbiljnim izrazom lica ispričao dosetku, potom prihvata smeh drugoga smejući se i sam na umeren način. Saopštavanje svoje dosetke drugome moglo bi, dakle, da posluži u više namera: prvo, da mi dâ objektivnu sigurnost o uspehu doset-

ke, drugo, da upotpunim svoje sopstveno uživanje putem reaktivnog dejstva tog drugog na mene, treće, da — pri ponavljanju dosetke koju nismo sami napravili — otklonimo gubitak uživanja usled ukidanja momenta novine.

Na kraju ovih izlaganja o psihičkim procesima dosetke koji se odigravaju između dva lica možemo se osvrnuti na momenat uštede, koji nam se od prvog razjašnjenja o tehnici dosetke činio značajnim za njeno psihološko tumačenje. Od najneposrednijeg ali i najjednostavnijeg tumačenja te uštede, po kojem se u nje radi o izbegavanju psihičkog utroška uopšte, a što bi se ostvarilo ograničavanjem u upotrebi reči i u ostvarenju misaonih veza, odavno smo se udaljili. Već smo tada rekli: ono što je sažeto i lakonski izrečeno, to još uvek nije duhovito. Kratkoća dosetke je naročite prirode, to je upravo „duhovita” kratkoća. Prvobitno ostvarenje uživanja koje je donela igri rečima i mislima svakako je poticalo od čiste uštede u energiji, ali sa razvojem igre u dosetku morala je i tendencija štednje da pomeri svoje ciljeve, jer protiv tog ogromnog utroška naše misaone delatnosti sigurno ne bi došlo u obzir ono što bi se uštedelo upotrebom istih reči ili izbegavanjem jednog novog sklopa misli. Svakako, smemo sebi dozvoliti da psihičku ekonomiku uporedimo s nekom trgovinskom radnjom. Sve dok je u radnji promet veoma mali, dotle je veoma važno da se u celini veoma malo troši, odnosno da se režijski troškovi svedu na najmanju meru. Štedljivost ide još na apsolutnu visinu utroška. Značaj režijskih troškova postaje docnije, kada se radnja već uhodala, sve manji; sada više nije važno koliki će biti iznos utroška, samo ako promet i prihod mogu dovoljno da se povećaju. Suzdržljivost u izdacima za radnju bila bi sitničava, pa čak bi donosila i štete. Ipak bi bilo nepravilno pretpostaviti da kod tog apsolutno velikog utroška više ne bi bilo prostora za tendenciju štednje. Šef, koji je po prirodi svojoj sklon štednji, posvetiće se sada štednji u pojedinostima i biće zadovoljan ako se ista stvar koja je ranije iziskivala veće izdatke može nabaviti uz manje troškove,

ma koliko ušteda u poređenju s visinom ukupnog utroška izgledala mala. Na sasvim analogan način ostaje i u našem složenom psihičkom pogonu pojedinačna ušteda izvor uživanja, kao što nam to mogu pokazati svakodnevna zbivanja. Ko je ranije u svojoj sobi imao lampu na gas, a sada je prešao na električno osvetljenje, taj će prilično dugo pri okretanju električnog prekidača doživljavati jasno osećanje uživanja, naime sve dotle dok u njemu u tom momentu bude oživljavalo sećanje na one komplikovane radnje koje su bile potrebne za paljenje lampe na gas. Isto tako će za nas ostati izvor uživanja one u poređenju s psihičkim celokupnim utroškom male uštede u psihičkoj energiji kočenja koje dosetka ostvaruje, zato što se preko njih ušteđuje pojedinačni utrošak koji činimo iz navike a koji smo i ovog puta već bili spremni da učinimo. Taj momenat očekivanja utroška, odnosno da se pripremamo na utrošak, neosporno stupa u prednji plan.

Jedna lokalizovana ušteda kao ova upravo posmatrana neće propustiti priliku da nam priredi trenutno uživanje, ali trajno olakšanje se njom ne ostvaruje sve dok ono što je ušteđeno može biti upotrebjeno na drugom mestu. Tek kada ta primena na nekoj drugoj strani ne može biti izbegnuta, specijalna ušteda se opet pretvara u jedno opšte olakšanje psihičkog utroška. Tako za nas sa boljim uvidom u psihičke procese dosetke momenat olakšanja dolazi na mesto uštede. Onaj prvi momenat, očevidno, daje veće osećanje uživanja. Proces u prvog lica dosetke stvara uživanje putem otklanjanja kočenja, smanjivanja lokalnog utroška; on se, izgleda, ne smiruje sve dok putem posredovanja ubačenog trećeg lica ne postigne opšte olakšanje putem praznjenja.

C

TEORIJSKI DEO

VI

ODNOS DOSETKE PREMA SNU I NESVESNOM

Pri kraju odeljka koji je bio posvećen otkrivanju tehnike dosetke rekli smo da se procesi sažimanja sa stvaranjem i bez stvaranja zamene, te se tako procesi pomeranja, prikazivanja putem besmislice, putem suprotnosti, indirektnog prikazivanja, i dr., za koje smo utvrdili da sudeluju u stvaranju dosetke, uveliko podudaraju sa procesima „rada sna”; i mi smo se obavezali da ćemo, s jedne strane, pažljivije proučiti te sličnosti, i da ćemo, s druge strane, ispitati ono što je zajedničko dosetki i snu i što se, izgleda, na takav način nagoveštava. To upoređivanje bi nam bilo veoma olakšano kada bismo jedan do dva predmeta poređenja — „rad sna” — mogli da uzmemo kao nešto poznato. Međutim, verovatno će biti bolje da ne pođemo od te pretpostavke; stekao sam utisak da je moje *Tumačenje snova*, objavljeno 1900. godine, u stručnih kolega izazvalo više „zaprepašćenja” nego što je donelo „prosvetljenje”, i ja znam da su se širi čitalački krugovi zadovoljili time da sadržinu knjige svedu na jednu reč („ispunjenje želje”), koja se može lako zapamtiti a isto tako lako i zloupotrebiti.

Baveći se dalje onde obrađenim problemima, na šta mi moja lekarska praksa kao psihoterapeuta daje

dosta povoda, nisam, međutim, nailazio sam na nešto što bi od mene zahtevalo da izmenim ili popravim svoje mišljenje, te stoga mogu mirno sačekati trenutak kada će me čitaoci razumeti ili kada će mi jedna razložna kritika dokazati osnovne zabludē mojih pogleda. Radi poređenja sa dosetkom, ovde ću u sažetom obliku ponoviti ono najnužnije o snu i radu sna.

San poznajemo na osnovu našeg većinom fragmentarnog sećanja koje se javlja posle buđenja. On je onda sklop većinom vizuelnih (ali i drugačijih) čulnih utisaka, koji su nam prikazali nekakav tobožnji doživljaj, a u njih mogu biti upleteni misaoni procesi („znanje” u snu) i manifestacije afekta. Ono što pamtim o san, to nazivam „manifestnom sadržinom sna”. Ona je većinom potpuno apsurdna i zbrkana, ponekad opet samo jedno ili samo drugo; ali i kad je sasvim korektna, kao u nekim strašnim snovima, ona se našem duševnom životu javlja kao nešto strano čije poreklo ne umemo sebi da objasnimo. Objašnjenje za ta svojstva sna tražilo se do sada u njemu samom, time što su se ona smatrala kao znaci jedne neredovne, disocirane i tako reći „uspavane” delatnosti nervnih elemenata.

Nasuprot tome, pokazao sam da se ta tako čudna „manifestna” sadržina sna redovno može objasniti kao osakaćen i izmenjen opisni prikaz izvesnih korektnih psihičkih tvorevina koje zaslužuju naziv „latentne misli sna”. Ove se upoznaju na taj način što se manifestna sadržina sna, bez obzira na njen mogućni prividni smisao, razlaže na svoje sastavne delove i onda slede niti asocijacije koje polaze od svakog tog sada izolovanog elementa. Ovi se međusobno prepliću i vode na kraju u splet misli koje nisu potpuno korektne, već se sasvim lako uklapaju u nama poznati sklop naših duševnih procesa. Tokom te „analize” sadržina sna je odbacila sve osobitosti koje nas začuđuju; ako analiza treba da nam uspe, onda uporno moramo da odbijamo kritičke primedbe koje se neprekidno upućuju reprodukciji pojedinačnih posredničkih asocijacija.

Iz upoređenja zapamćene manifestne sadržine sna sa tako utvrđenim latentnim mislima sna proizhodi pojam „rada sna”. Kao rad sna treba označiti sav zbir preobražajnih procesa koji su latentne misli sna preveli u manifestan san. Sada je za rad sna vezano čuđenje koje je u nama malopre on izazvao.

Delatnost rada sna može se pak opisati na sledeći način: jedan većinom veoma komplikovan sklop misli, koji je izgrađen u toku dana a nije doveden do kraja, jedan ostatak dana zadržava i za vreme noći onu količinu energije — interesovanje — koji je prigrabio i preti da omete spavanje. Rad sna taj dnevni ostatak preobraća u san i čini bezopasnim za spavanje. Da bi se radu sna pružila napadna tačka, dnevni ostatak mora biti sposoban za stvaranje želja, što nije naročito teško ostvarljiv uslov. Želja koja proizlazi iz misli sna predstavlja predstupanaj i docnije jezgro sna. Iskustvo koje potiče od analiza — a ne teorija sna — kaže nam da je detetu dovoljna bilo kakva preostala želja iz jave da izazove san, koji je onda povezan i ima smisla a većinom je kratak i lako se oseća kao „ispunjenje želje”. U odraslog je opštevažeći uslov za želju koja stvara san da je nepoznata svesnom mišljenju, da je dakle potisnuta želja ili pak može dobiti pojačanja koja su svesti nepoznata. Bez prihvatanja nesvesnog u gore izloženom smislu ne bih umeo dalje da razvijem teoriju sna niti da tumačim empirijski materijal analiza snova. Iz delovanja te nesvesne želje na za svest korektni materijal misli sna nastaje san. Taj materijal se pri tom, tako reći, odvlači u sferu nesvesnog, tačnije rečeno prepušta se obradi kakva se dešava na stepenu nesvesnih misaonih procesa i kakva je karakteristična za taj stepen. Karakteristike nesvesnog mišljenja i njegove razlike od „predsvesnog”, koje može postati svesno, do sada poznajemo samo na osnovu rezultata upravo tog „rada sna”.

Jedno novo i ne baš jednostavno učenje koje je suprotno navikama mišljenja teško da može biti razjašnjeno u ovako sažetom prikazu. Ovim izlaganjem, dakle, ne mogu imati nikakvu drugu nameru no da

ukažem na opširniju obradu nesvesnog u svom *Tumačenju snova* i na radove Lipsa, koji mi se čine veoma značajnim. Meni je poznato da se onaj koji se nalazi pod snažnim uticajem dobrog školskog filozofskog obrazovanja ili donekle zavisi od nekog takozvanog filozofskog sistema odupire da prihvati „nesvesno psihičko” u Lipsovom i mojem smislu i da bi njegovu nemogućnost najradije hteo da dokaže na osnovu definicije psihičkog. Ali definicije su konvencionalne i daju se izmeniti. Često sam doživljavao da osobe koje osporavaju nesvesno kao nešto apsurdno ili nemoguće, svoje utiske nisu donosile sa izvora sa kojih je, bar za mene, potekla nužnost da priznam njegovo postojanje. Ti protivnici nesvesnog nikada nisu osmotrili efekat jedne posthipnotičke sugestije i veoma ih je začudilo ono što sam im saopštio kao primer iz mojih analiza nehipnotisanih neurotičara. Oni nikada nisu prihvatili misao da je nesvesno nešto što stvarno ne znamo a što smo neoborivim zaključcima prisiljeni da dopunimo, već su pod tim podrazumevali nešto što bi moglo biti svesno, nešto što upravo nismo mislili, što nije stajalo u „središtu pažnje”. Oni nikada nisu ni pokušali da se u egzistenciju takvih nesvesnih misli u svom ličnom životu osvedoče analizom jednog sopstvenog sna, a kada sam pokušavao da s njima izvršim takvu analizu, onda su svoje sopstvene doživljaje prihvatili samo sa čuđenjem i zbunjenošću. Stekao sam utisak da prihvatanju nesvesnog u znatnoj meri stoje na putu afektivni otpori zato što niko ne želi da upozna svoje nesvesno, pa je onda i najugodnije poricati mogućnost njegovog postojanja.

Rad sna, dakle, kojem se vraćam posle ove digresije, podvrgava misaoni materijal prenet u optativ (željni način) jednoj posve osobitoj obradi. Najpre on sa forme želje prelazi na formu prezenta, zamenjuje ono „O da je” sa „jeste”. To „jeste” namenjeno je halucinantnom predstavljanju, što sam označio kao „regresiju” rada sna; to je put od misli do slika zapažanja ili, ako bismo se hteli izraziti, s obzirom na još nepoznatu — ne anatomski shvaćenu — topiku duševnog aparata, od predela misaonih tvorevina do predela

čulnih opažanja. Na tom putu, koji je suprotan razvojnem pravcu duševnih komplikacija, misli snova postaju očigledne; naposljetku se utvrđuje plastična situacija kao jezgro manifestne „slike sna”. Da bi se postigla takva mogućnost čulnog predstavljanja, misli sna su morale pretrpeti odlučne preobražaje svog izraza. Ali za vreme regresivnog pretvaranja misli u čulne slike na njima se i dalje vrše promene, koje se delimično poimaju kao nužne a drugim delom su iznenađujuće. Kao nužan sporedan uspeh regresije razumemo okolnost da su skoro sve relacije unutar misli koje su ih stvorile za manifestan san izgubljene. Rad sna preuzima za prikazivanje, tako reći, samo sirovi materijal predstava, a ne i uzajamne veze među mislima ili barem zadržava sebi slobodu da pređe preko njih. Nasuprot tome, iz regresije ponovnog preobražaja u čulne slike ne možemo izvesti jedan drugi deo rada sna, upravo onaj koji nam je značajan za analogiju sa stvaranjem dasetke. Za vreme rada sna materijal misli snova doživljava jedno naročito sažimanje ili *sažimanje*. Polazne tačke toga sažimanja su sve ono što je slučajno ili po sadržaju zajedničko, a što se nalazi u mislima sna; kako to po pravilu nije dovoljno za izdašno sažimanje, to se u radu sna stvaraju nove, veštačke i površne sličnosti, i u tu svrhu se rado upotrebljavaju čak i reči u čijem se glasovnom obliku stiču razna značenja. Sažimanjem novostvoreni zajednički elementi ulaze kao reprezentanti misli sna u manifestnu sadržinu sna, tako da jedan elemenat sna odgovara jednoj tački sticanja i ukrštanja za misli sna, te s obzirom na te misli uopšte mora biti označen kao „višestruko determinisan”. Činjenica sažimanja je onaj deo rada sna koji se najlakše zapaža; dovoljno je zapisani tekst jednog sna uporediti sa zapisom misli sna stečenih analizom da bi se stekao dobar utisak o zamašnosti sažimanja u snu.

Nije tako lako uveriti se u drugu veliku promenu koju rad sna ostvaruje na njegovim mislima, u onaj proces koji sam nazvao *pomeranjem sna*. Ono se sastoji u tome što se u manifestnom snu u centru (ili tački u kojoj se stiču i ukrštaju), i to sa velikim čul-

nim intenzitetom, pojavljuje ono što je u mislima sna bilo periferno i sporedno; a isto tako i obratno. Otuda san u odnosu na misli sna izgleda pomenen i upravo tim pomeranjem postiže se da se on budnom duševnom životu čini stranim i nerazumljivim. Da bi do takvog pomeranja došlo, moralo je biti moguće da investirana energija neometano pređe sa važnih predstava na nevažne, što u normalnom svesnom mišljenju može samo da izazove utisak „misaone greške“.

Preobražaj u nešto što može biti prikazano, sažimanje i pomeranje, to su tri velike delatnosti koje možemo pripisati radu sna. Četvrta delatnost, kojoj u tumačenju snova možda nismo posvetili dovoljno pažnje, ne dolazi ovde u obzir za naše svrhe. Pri konsekvantnom izvođenju ideja o „topici duševnog aparata“ i „regresiji“ — a samo tako bi ove radne hipoteze imale neku vrednost — morali bismo pokušati da odredimo na kojim mestima regresije nastaju razni preobražaji misli sna. Taj pokušaj još nije ozbiljno preduzet; ipak, barem o pomeranju sa sigurnošću se može reći da se može odigrati na misaonom materijalu dok se nalazi na stupnju nesvesnih zbivanja. Sažimanje verovatno treba zamišljati kao proces koji se proteže na ceo tok sve do stizanja u oblast zapažanja, ali se uglavnom moramo zadovoljiti pretpostavkom istovremenog delovanja svih snaga koje sudeluju u stvaranju sna. Pored sve uzdržljivosti koja je, razumljivo, pri obradi ovakvih problema neophodna, i uzimajući u obzir i principijelne sumnje u takva istraživanja koje ovde nije potrebno izlagati, usudujem se pretpostaviti da proces rada sna koji priprema san treba smestiti u oblast nesvesnog. U celini bi se, dakle, u stvaranju sna, grubo uzevši, mogla razlikovati tri stadijuma: prvo, premeštanje predsvesnih ostataka dana u nesvesno, u čemu verovatno učestvuju uslovi stanja spavanja, zatim pravi rad sna u nesvesnom i, treće, regresija tako obrađenog materijala sna na opažanje u kojem vidu san postaje svestan.

Mogu se zapaziti sledeće snage koje sudeluju u obrazovanju sna: želja za spavanjem, energija zaposedanja koja je još preostala u dnevnim ostacima posle sniženja zbog stanja spavanja, psihička energija nesvesne želje koja stvara san i otporna snaga „cenzure“ koja vlada na javi i koja nije potpuno ukinuta za vreme spavanja. Zadatak sna je, pre svega, da savlada kočenje cenzure i upravo taj zadatak se rešava pomeranjima psihičke energije u materijalu od kojeg se sastojе misli sna.

Setimo se sada šta je bio povod da prilikom ispitivanja dosetke pomislimo na san. Utvrdili smo da su karakter i dejstvo dosetke vezani za određene izražajne forme, za tehnička sredstva, među kojima su najupadljiviji razni vidovi sažimanja, pomeranja i indirektnog prikazivanja. Procese koji vode do istih rezultata, do sažimanja, pomeranja i indirektnog prikazivanja, upoznali smo, međutim, kao osobitosti rada sna. Ne nameće nam se ovom podudarnošću zaključak da rad dosetke i rad sna moraju biti identični barem u jednoj bitnoj tački? Meni se čini da nam je rad sna sada razotkriven u svojim najvažnijim osobinama; od psihičkih procesa u dosetki skriven nam je upravo onaj deo koji možemo uporediti sa radom sna, proces obrazovanja dosetke u prvog lica. Ne bi li trebalo da popustimo u iskušenju i da ovaj proces konstruišemo po analogiji sa obrazovanjem sna? Poneke crte sna dosetki su tako strane da na obrazovanje dosetke ne smemo preneti ni njima odgovarajući deo rada sna. Regresija toka misli do opažanja sigurno otpada u slučaju dosetke; ali druga dva stadijuma u obrazovanju sna, padanje neke predsvesne misli u sferu nesvesnog i nesvesna obrada, dala bi nam, ako ih predstavimo za obrazovanje dosetke, upravo onaj rezultat koji možemo zapaziti u dosetki. Odlučimo se, dakle, za pretpostavku da je to tok obrazovanja dosetke u prvog lica. *Jedna predsvesna misao prepusta se za trenutak nesvesnoj obradi i ubrzo će svesno opažanje dohvatiti njen rezultat.*

Pre nego što ovu tvrdnju ispitamo u pojedinostima, moramo još pomenuti jedan prigovor koji može

biti opasan po našu pretpostavku. Mi polazimo od činjenice da tehnika dosetke ukazuje na iste procese koji su nam poznati kao osobitosti rada sna. Sada je protiv toga lako reći da tehnike dosetke ne bismo opisali kao sažimanje, pomeranje itd. i da ne bismo dospeli do tako dalekosežnih podudarnosti u sredstvima prikazivanja dosetke i sna da prethodno poznavanje rada sna nije podmitilo naše shvatanje o tehnici dosetke, tako da u osnovi u dosetki samo nalazimo potvrdu očekivanja sa kojima smo joj sa strane sna i prišli. Takva jedna geneza podudarnosti ne bi bila sigurna garantija za opstanak naše tvrdnje van naše predrasude. Gledišta sažimanja, pomeranja, indirektnog prikazivanja zaista nije nijedan drugi autor isticao kao izražajne forme dosetke. To bi bio mogućan prigovor, ali zato još ne mora biti opravdan. Isto tako bi izoštrenost našeg shvatanja usled znanja o radu sna moglo biti neophodno za sagledanje stvarne podudarnosti. Odluka će ipak zavisiti samo od toga da li će kritičko proveravanje na pojedinim primerima moći dokazati da je takvo tumačenje tehnike dosetke usiljeno, odnosno da su u njegovu korist potisnuta druga, bliža i dublja tumačenja, ili će morati da prizna da se očekivanja sa strane sna zaista mogu potvrditi na dosetki. Mislim da ne treba da se plašimo takve kritike i da nam je naš postupak redukcije pouzdano pokazao u kojim je izražajnim formama trebalo tražiti tehnike dosetke. To što smo tim tehnikama dali imena koja su već anticipirala rezultat podudarnosti između tehnike dosetke i rada sna, to je bilo naše pravo, zapravo ništa drugo do pojednostavljenje koje se lako može opravdati.

Drugi jedan prigovor ne bi tako teško pogodio našu stvar, ali se ne bi dao ni tako lako pobiti. Moglo bi se reći da tehnike dosetke koje tako dobro odgovaraju našim namerama, doduše, zaslužuju priznanje, ali da to ipak nisu sve moguće ili u praksi upotrebljavane tehnike dosetke. Moglo bi se reći da smo, budući pod uticajem rada sna kao uzora, birali samo one tehnike dosetke koje njemu odgovaraju, dok druge, koje smo prevideli, pokazuju da takva podudar-

nost ne predstavlja opštu pojavu. Ja se sada stvarno ne usuđujem tvrditi da sam uspeo da sve dosetke koje su u opticaju razjasnim u pogledu njihove tehnike, te stoga ostavljam otvorenu mogućnost da će moje nabranje tehnika dosetke pokazati poneku nepotpunost, ali ja nisam nijedan vid tehnike koji sam uočio namerno isključio iz razmatranja i tvrdim da najčešća i u najvećoj meri karakteristična tehnička sredstva dosetke nisu izmakla mojoj pažnji.

Još jedan drugi karakter dosetke se na zadovoljavajući način uklapa u naše shvatanje rada dosetke koje polazi od sna. Kaže se, doduše, da se dosetka „pravi“, ali se oseća da se čovek pri tome drukčije ponaša nego kada se izriče neki sud, stavlja neki prigovor. Dosetka ima na sasvim izrazit način karakter nehotečne „pomisli“. Čovek ne zna, na primer, trenutak ranije koju će dosetku napraviti, pa da je onda samo zaodene u reči. Stavije, on oseća nešto što se ne da definisati, što bih najpre uporedio s odsustvom, s iznenadnim ispuštanjem intelektualne napetosti, i onda je odjednom dosetka tu, većinom istovremeno sa svojim ruhom. Poneka sredstva dosetke, na primer: poređenje i aluzija, primenjuju se van nje u izražavanju misli. Ja mogu namerno da napravim aluziju. Pri tome imam najpre na umu (u unutrašnjem sluhu) direktan izraz moje misli, ja sebe sputavam u izražavanju te misli jednom sumnjom koja odgovara toj situaciji, skoro se odlučujem da direktni izraz zamenim jednom formom indirektnog izraza, i onda napravim aluziju; ali tako nastala aluzija, koja je stvorena pod mojom neprekidnom kontrolom, nije nikada duhovita ma koliko da je inače upotrebljiva; duhovita aluzija se naprotiv javlja a da uopšte u svojim mislima nisam nigde da pratim te pripremne faze. Neću da pridajem suviše važnosti tom toku događanja; teško da je on od odlučujućeg značaja, ali se dobro slaže sa našom pretpostavkom da se pri obrazovanju dosetke za trenutak napušta jedan tok misli, koji onda iznenada kao dosetka iskrsava iz nesvesnog.

Dosetke se i u asocijativnom pogledu naročito ponašaju. One često, kada su nam potrebne, ne stoje

na raspolaganju našem pamćenju, ali se zato drugi put javljaju nezavisno od naše volje, i to na mestima našeg toka misli gde ne shvatamo njihovo uplitanje. Ovo su opet samo male crte, ali one ipak ukazuju na njihovo poreklo iz nesvesnog.

Sakupimo sada karaktere dosetke koji se mogu dovesti u vezu sa njenim obrazovanjem u nesvesnom. To je, pre svega, karakteristična kratkoća dosetke — jedno njeno doduše ne neizbežno, ali neobično karakteristično obeležje. Kada smo prvi put naišli na nju, bili smo skloni da u njoj vidimo izraz tendencije za štednjom, ali smo to shvatanje sami obezvređili lako prihvatljivim prigovorima. Sada nam se, pak, ona čini kao znak nesvesne obrade koju je doživela misao dosetke. Ono što joj odgovara u snu, sažimanje, ne možemo, naime, povezati ni sa jednim drugim momentom osim sa lokalizacijom u nesvesnom i moramo pretpostaviti da su u nesvesnom procesu misli dati uslovi za takva sažimanja kojih nema u predsvesnom.¹ Treba očekivati da se pri procesu sažimanja gube neki njemu potčinjeni elementi, dok drugi elementi koji preuzimaju u njih investiranu energiju sažimanjem ojačaju ili se prejako izgrade. Kratkoća dosetke bila bi, dakle, kao i kratkoća sna jedna nužna propratna pojava sažimanja, koja se javlja u oba slučaja — kao rezultat procesa sažimanja. Tom poreklu imala je i kratkoća dosetke da zahvali za svoj naročiti karakter, koji se bliže ne može odrediti, ali koji se oseća kao veoma upadljiv.

Mi smo ranije jedan rezultat sažimanja, višestruku upotrebu istog materijala, igru rečima, jednakost po zvuku, shvatili kao lokalizovanu uštedu a uživanje koje stvara (bezazlena) dosetka izveli smo iz takve

¹ Sažimanja kao redovan i značajan proces mogao sam osim u slučaju rada sna i tehnike dosetke dokazati u još jednom drugom duševnom procesu, u mehanizmu normalnog (ne tendencioznog) zaboravljanja. Pojedinačni utisci se zaboravljaju na taj način što se u svojim dodirnim tačkama sažimaju. Zamenjivanje analognih utisaka je jedan od predstupnjeva zaboravljanja.

uštede; kasnije smo prvobitnu nameru dosetke našli u tome što ostvaruje takvo uživanje u rečima; to joj na stepenu igre nije bilo ometano, ali joj je u toku intelektualnog razvoja ograničavala razumna kritika. Sada smo se odlučili za pretpostavku da takva sažimanja kakva služe tehnici dosetke nastaju za vreme misaonog procesa automatski, bez naročite namere u nesvesnom. Ne radi li se tu o dva različita shvatanja iste činjenice koja su međusobno nespojiva? Ne verujem, to su doduše dva različita shvatanja i ona zahtevaju da budu usklađena, ali ona ne protivreče jedno drugome. Samo je jedno strano drugom, a kada među njima budemo uspostavili vezu, onda ćemo verovatno znati nešto više. Shvatanje da su takva sažimanja izvori uživanja sasvim se dobro slaže sa pretpostavkom da ona u nesvesnom lako nalaze uslove za svoj nastanak; mi, naprotiv, motivaciju za poniranje u nesvesno vidimo u okolnosti da tamo lako nastaje dosetki potrebno sažimanje koje donosi uživanje. I za druga dva momenta, koji se na prvi pogled čine međusobno sasvim tuđim i koji kao da se susreću nekim nepoželjnim slučajem, dublja analiza će pokazati da su pristo povezani, pa u biti i srodni. Mislim na obe tvrdnje: da je dosetka, s jedne strane, za vreme svog razvoja na stepenu igre, dakle u dečjem dobu razuma, mogla da stvori takva sažimanja koja donose uživanje, i da ona, s druge strane, na višim stupnjevima postiže to isto poniranjem misli u nesvesno. Naime, infantilno je izvor nesvesnog, nesvesni misaoni procesi nisu nikakvi drugi procesi do procesi koji se stvaraju samo i jedino u ranom dečjem dobu. Misao koja u svrhu obrazovanja dosetke ponire u nesvesno traži tamo samo stari zavičaj nekadašnje igre rečima. Mišljenje se za časak vraća na detinji nivo, kako bi se opet dočepalo detinjeg izvora uživanja. Kada to već ne bismo znali iz istraživanja psihologije neuroza, onda bi nas dosetka morala navesti na slutnju da ta neobična nesvesna obrada nije ništa drugo nego infantilni tip rada mišljenja. Samo se ovo infantilno mišljenje, sa svojim osobitostima koje su se održale u nesvesnom odraslog čoveka, ne

može tako lako zapaziti u deteta, zato što se ono većinom koriguje tako reći *in statu nascendi*. U nizu slučajeva to ipak uspeva i onda se svaki put smejemo „dečjoj gluposti”. Svako otkrivanje takvog nesvesnog deluje na nas uopšte kao „komično”.¹

Prirodu tih nesvesnih misaonih procesa lakše je utvrditi u izrazima bolesnika od ponekih psihičkih poremećaja. Veoma verovatno bismo, po pretpostavci starog Grizingera (Griesinger), bili u stanju da razumemo delirijume duševnih bolesnika i da se njima koristimo kao saopštenjima, kad im ne bismo pristupali sa zahtevima svesnog mišljenja, nego na njih primenjivali našu veštinu tumačenja kao, na primer, na snove.² I za san smo svojevremeno dokazivali da predstavlja „povratak duševnog života na embrionalno stanovište”.³

Na procesima sažimanja smo tako iscrpno pretresli značaj analogije između dosečke i sna da u daljem izlaganju možemo biti kraći. Znamo da pomeranja u radu sna ukazuju na uticaj cenzure svesnog mišljenja, pa ćemo, prema tome, kada među tehnikama dosečke susretnemo pomeranje, biti skloni da pretpostavimo da i pri obrazovanju dosečke ulogu igra neka sila kočenja. Mi već znamo da je to opšta pojava; težnja dosečke da dostigne staro uživanje u besmislici ili staro uživanje u rečima nailazi u normalnom raspoloženju na prepreku u vidu prigovora kritičkog razuma, koja za svaki pojedinačni slučaj mora biti savladana. Ali u načinu na koji rad dosečke rešava taj zadatak pokazuje se duboka razlika između dosečke i sna. U radu sna taj zadatak se redov-

¹ Mnogi neurotični pacijenti koji su kod mene na psihanalitičkom lečenju redovno svojim smehom pokazuju da je uspeo napor da se njihovom svesnom opažanju verno prikaže skriveno nesvesno i oni se smeju i onda kada sadržina otkrivenog to ni u kom slučaju ne bi opravdavala. Uslov za to je, svakako, da su se tom nesvesnom primakli dovoljno blizu da bi ga mogli shvatiti kada im ga lekar odgonetne i izloži.

² Pri tome ne smemo zaboraviti da vodimo računa o izopačenju usled cenzure koja deluje još i u psihozi.

³ „Tumačenje snova”.

no rešava pomeranjem, izborom predstava koje su dovoljno daleko od onih kojima je stavljen prigovor da bi od cenzure bile propuštene, a ipak su izdanci tih predstava čiju su psihičku energiju preuzeli preneviši je svu na sebe. Pomeranja stoga ne odsustvuju ni u jednom snu i daleko su obuhvatnija; u pomeranja ne treba ubrojiti samo skretanja sa toka misli već i sve vrste indirektnog prikazivanja, naročito zamenu jednog značajnog ali sablažnjivog elementa nekim indiferentnim, koji će se cenzuri činiti bezazlenim a koji predstavlja kao neku sasvim daleku aluziju na prvi elemenat, dakle zamenu nekom simbolikom, nekim podređenjem, nečim malim. Ne može se poreći da delovi tog indirektnog prikazivanja nastaju već u predsvesnim mislima sna, tako, na primer, simbolično prikazivanje i prikazivanje upoređenjem, jer misao inače ne bi dospela do stepena predsvesnog izraza. Indirektna prikazivanja te vrste i aluzije, čija se veza sa onim pravim lako može pronaći, dopuštena su i mnogo upotrebljavana izražajna sredstva i u našem svesnom mišljenju. Ali rad sna u primeni tih sredstava indirektnog prikazivanja ne zna za granice. Pod pritiskom cenzure svaka vrsta veze je dovoljno dobra za zamenu aluzijom, dozvoljeno je pomeranje sa jednog elementa na svaki drugi. Za rad sna je naročito upadljivo i karakteristično zamenjivanje unutrašnjih asocijacija (sličnost, uzročna povezanost itd.) takozvanim spoljašnjim asocijacijama (istovremenost, kontigvitet u prostoru, jednakost po zvuku).

Sva ta sredstva pomeranja javljaju se i kao tehnike dosečke, ali onda se većinom drže granica koje su postavljene njihovoj primeni u svesnom mišljenju, a mogu i sasvim da nedostaju, iako i dosečka redovno ima da reši jedan zadatak kočenja. Tu podređenu ulogu pomeranja u radu dosečke razumećemo ako se setimo da dosečki uopšte stoji na raspolaganju jedna druga tehnika kojom se ona suprotstavlja kočenju, da, štaviše, nismo našli ništa što bi za nju bilo karakterističnije od upravo te tehnike. Dosečka, naime, ne stvara kompromise kao san, ona se ne ukla-

nja kočenju, nego insistira na tome da igranje rečima ili besmislicom održi nepromenjenom, ali se ograničava na izbor onih slučajeva u kojima ta igra ili besmislica može istovremeno da izgleda dopuštena (šala) ili duhovita (dosetka), zahvaljujući višemislenosti reči i raznovrsnosti mislenih relacija. Ništa dosetku ne izdvaja od svih drugih psihičkih tvorevina koliko ta njena dvostranost i dvojezičnost i, bar s te strane, autori su se naglašavanjem „smisla u besmislici” najviše približili spoznavanju dosetke.

S obzirom na bezizuzetnu prevlast te dosetki svojstvene tehnike za savladavanje njenih prepreka, moglo bi se smatrati suvišnim da se ona u pojedinim slučajevima još služi tehnikom pomeranja; ali, s jedne strane, izvesne vrste te tehnike i dalje ostaju za dosetku dragocene kao ciljevi i izvori uživanja, na primer pravo pomeranje (skretanje misli) koje je iste prirode kao i besmislica; a s druge strane, ne sme se zaboraviti da najviši stepen dosetke, tendenciozna dosetka, često mora da savlada dvojake prepreke, one koje se isprečavaju njoj samoj i one koje se isprečavaju njenoj tendenciji i da su joj za ispunjenje ovog poslednjeg zadatka pogodne aluzije i pomeranja.

Bogata i neobuzdana upotreba indirektnog prikazivanja, pomeranja i naročito aluzija u radu sna ima jednu posledicu koju ne pominjem zbog njenog sopstvenog značaja, već stoga što je ona za mene bila subjektivni povod da se pozabavim problemom dosetke. Kada se nekom neupućenom ili nenaviknutom saopšti jedna analiza sna, u kojoj se, dakle, izlažu čudni, za svesno mišljenje sablažnjivi putevi aluzija i pomeranja kojima se rad sna služi, onda čitaoca obuzima neki nelagodan utisak, pa će ta tumačenja oceniti kao „duhovita”, ali očigledno neće u njima videti uspele dosetke, već usiljene dosetke, koje se nekako ogrešuju o pravila dosetke. Taj utisak se lako može objasniti: on dolazi otuda što rad sna radi istim sredstvima kao i dosetka, ali u upotrebi tih sredstava prekoračuje granice kojih se dosetka drži. Uskoro ćemo

videti da je dosetka usled uloge trećeg lica vezana za izvestan uslov koji ne važi za san.

Među tehnikama koje su zajedničke dosetki i snu pobuđuju izvesno interesovanje prikazivanje pomoću suprotnosti i upotreba besmislice. Prvo spada u jaka sredstva dosetke, kao što smo između ostalog mogli da vidimo na primerima „dosetke sa nadbijanjem”. Uostalom, prikazivanje pomoću suprotnosti nije moglo da se oslobodi izvesne pažnje kao većina ostalih tehnika dosetke; ko se trudi da, kao okoreli šaljivdžija, mehanizam rada dosetke u sebi po mogućstvu namerno pokrene, taj će uskoro ustanoviti da će na jednu tvrdnju najlakše odgovoriti dosetkom ako se drži suprotnog i prepusti spontanosti misli da se mogući prigovor toj suprotnosti otkloni drugačijim tumačenjem. Možda prikazivanje pomoću suprotnosti zahvaljuje takvu omiljenost okolnosti da ono čini jezgro jednog drugog načina misaonog izražavanja koji donosi užitak a za čije razumevanje ne moramo da se obraćamo nesvesnom. Mislim na *ironiju* koja se veoma približava dosetki i ubraja u podvrste komike. Njena suština je u tome da iskažemo suprotnost onome što nameravamo da saopštimo drugome ali ovom uštedujemo otpor time što mu tonom, propratnim gestovima, malim stilskim obeležjima — kad je po sredi pisano prikazivanje — stavljamo do znanja da i sami mislimo ono što je suprotno našem iskazu. Ironija se može primeniti samo onde gde je onaj drugi pripremljen da čuje suprotnost, tako da njegova sklonost da protivureči ne može izostati. Usled te uslovljenosti ironija se veoma lako izlaže opasnosti da ne bude shvaćena. Osobi koja je upotrebljava, ironija daje preimućstva da lako može zaobići teškoće direktnih izraza, kao, na primer, u inektivama; u slušaoca ona izaziva komično uživanje, verovatno time što ga podstiče da stavi u pokret energiju za suprotstavljanje a što se odmah pokazuje kao suvišno. Takvo upoređenje dosetke sa jednom njoj bliskom vrstom komičnog može nas učvrstiti u pretpostavci da je odnos prema nesvesnom ono što je

osobeno za dosetku, što je možda i odvažja od komike.¹

U radu sna prikazivanju pomoću suprotnosti pripada još daleko veća uloga nego u dosetki. San ne voli samo da dve suprotnosti prikaže pomoću jedne te iste mešovite tvorevine; on veoma često preobraća jedan predmet iz misli sna u njegovu suprotnost, tako da iz toga izrasta velika teškoća za rad tumačenja. „Ni o jednom elementu koji može imati svoju suprotnost ne zna se isprva da li je u mislima sna sadržan pozitivno ili negativno.”²

Moram da naglasim da ta činjenica još nikako nije naišla na razumevanje. Ali izgleda da ona ukazuje na važan karakter nesvesnog mišljenja, kojem po svoj prilici nedostaje proces sličan „suđenju”. Namesto odbacivanja suda nalazimo u nesvesnom „potiskivanje”. Potiskivanje se verovatno može tačno opisati kao međustupanj između odbrambenog refleksa i osude.³

Besmislica, apsurdnost, koja se tako često javlja u snu i koja mu je donela toliko nezasluženog prezira, nije, međutim, nikada nastala slučajno sticajem elemenata predstava, već se svaki put može dokazati da ju je rad sna namerno propustio i namenio prikazivanju ogorčene kritike i prezrivo otpora unutar misli sna. Apsurdnost sadržine sna zamenjuje, dakle, u mislima sna sud: to je besmislica. U svom *Tumačenju snova* ja sam posvetio veliku pažnju tom pitanju,

¹ Na odvajanju iskaza od propratnih izražajnih pokreta (u najširem smislu) počiva i karakter komike koji se označava kao njena „suvoća”.

² „Traumdeutung” — „Tumačenje snova” (Ges. Werke, II/III).

³ Ovo veoma čudno i još nedovoljno poznato ponašanje relacije suprotnosti u nesvesnom svakako nije bez vrednosti za razumevanje „negativizma” u neurotičara i duševnih bolesnika. (Up. dva poslednja rada o tome: Bleuler, „Über die negative Suggestibilität” /O negativnoj sugestibilnosti/, Psych.-Neurol. Wochenschrift, 1904, i Otto Gross, „Zur Differentialdiagnostik negativistischer Phänomene” (Prilog diferencijalnoj dijagnostici negativističkih fenomena) u istom časopisu, dalje moj referat „Über den Gegensinn der Urworte” /O protivsmislu prareči/ (Ges. Werke, VIII).

jer sam mislio da ću se na taj način najubedljivije suprotstaviti zabludi da san uopšte nije psihički fenomen, zabludi koja zatvara put ka saznanju nesvesnog. Sada smo saznali (pri raščlanjivanju izvesnih tendencioznih dosetki) da se besmislica u dosetki upotrebljava u iste svrhe prikazivanja. Isto tako znamo da je besmislena fasada dosetke naročito pogodna da poveća psihički utrošak u slušaoca i da time povisi količinu energije koja će se putem smeha osloboditi za pražnjenje. Osim toga ne smemo zaboraviti da je besmislica u dosetki svrha samoj sebi, jer namera da se staro uživanje u besmislici ponovo zadobije spada u motive rada dosetke. Postoje drugi putevi da se ponovo dođe do besmislice i iz nje izvuče uživanje; njima se služe karikatura, preterivanje, parodija i travestija i stvaraju tako „komičnu besmislicu”. Podvrgnemo li ove izražajne forme sličnoj analizi kao što smo to učinili sa dosetkom, ustanovićemo da se svi oni mogu objasniti bez nesvesnih procesa u našem smislu. Sada razumemo i zašto se karikaturi, preterivanju, parodiji može priključiti obeležje „duhovitog” kao dopuna; različitost „psihičkih poprišta” to omogućava.¹

Mislim da nam je smeštanje rada dosetke u sistem nesvesnoga znatno dobilo u vrednosti otkako nam je omogućilo razumevanje činjenice da tehnike za koje je dosetka vezana ipak nisu njeno isključivo dobro. Poneke sumnje koje smo za vreme naših početnih ispitivanja morali da odložimo sada se veoma lako mogu rešiti. Utoliko više moramo se zamisliti nad sudom koji bi da nam kaže kako je neosporno postojeći odnos dosetke prema nesvesnom tačan samo za izvesne kategorije tendenciozne dosetke, dok smo mi spremni da ga proširimo na sve vrste i razvojne stupnjeve dosetke. Ne smemo zanemariti obavezu da proverimo tu primedbu. Siguran slučaj obrazovanja dosetke u nesvesnom može se pretpostaviti kada je reč o dosetkama u službi nesvesnih ili putem nesve-

¹ To je izraz G. T. Fehnera, koji je postao značajan za moja shvatanja.

snog pojačanih tendencija, dakle u slučaju većine „ciničkih“ dosetki. Tada nesvesna tendencija odvlači predsvesnu misao k sebi u nesvesno da bi je onde preoblikovala, a za taj proces nam je studiranje psihologije neuroza dalo mnoge analogije. U tendencioznim dosetkama druge vrste, u bezazlenoj dosetki i šali, izgleda da otpada ta snaga koja vuče nadole, tu je dakle odnos dosetke prema nesvesnom sporan.

Osmotrimo, međutim, sada slučaj duhovitog izraza jedne po sebi ne bezvredne misli koja iskrsava u sklopu misaonih procesa. Da bi ta misao mogla postati dosetka, potrebno je očividno izvršiti izbor između mogućnih izražajnih formi, kako bi se našla upravo ona koja sa sobom donosi uživanje u reči. Znamo na osnovu našeg samoposmatranja da taj izbor ne vrši svesna pažnja; ali za taj izbor sigurno će biti od koristi ako se zaliha energije predsvesne misli spusti na nivo nesvesnog, jer se u nesvesnom, kao što smo saznali iz rada sna, spojni putevi koji polaze od reči tretiraju kao veze među stvarima. Nesvesno investiranje pruža izboru izraza daleko povoljnije uslove. Možemo, uostalom, slobodno pretpostaviti da izražajna mogućnost koja obećava uživanje u reči na sličan način privlači sebi naniže još kolebljivi oblik predsvesne misli kao što to u prvom slučaju čini nesvesna tendencija. Za prostiji slučaj šale možemo sebi predstaviti da jedna namera, koja je stalno u zasedi da bi postigla uživanje u rečima, ugrabi priliku upravo datu u predsvesnom, kako bi, po poznatoj shemi, proces snabdevanja energijom opet povukla u sferu nesvesnog.

Želeo bih da mogu tu presudnu tačku u mom shvatanju dosetke, s jedne strane, jasnije izložiti, a sa druge strane ojačati ubedljivim argumentima. Ali, uistinu, ovde nije po srēdi dvojak već jedan te isti neuspeh. Ne mogu da budem jasniji u izlaganju zato što nemam više dokaza za svoje shvatanje. Ono je izraslo iz mojih studija tehnike i iz upoređenja sa radom sna, i to samo s te strane; mogu onda konstatovati da je ono u celini izvrsno prilagođeno osobitostima dosetke. To shvatanje je sada formulisano; ako se

sa takvim zaključkom ne dospe do nekog poznatog već, štaviše, nekog stranog područja koje je za mišljenje nešto novo, onda se zaključak naziva „hipotezom“, i s pravom se odnos hipoteze prema materijalu na osnovu kojeg je formulisana ne smatra „dokazom“. Hipoteza je tek onda „dokazana“ kada se do nje može dospeti i drugim putem, kada se može pokazati da je ona stecište i drugih tokova. Takav dokaz pri našem jedva začetom znanju o nesvesnim zbivanjima ne možemo imati. Znajući da stojimo na tlu na koje se još uopšte nije stupilo, mi se, dakle, zadovoljavamo time da sa našeg stanovišta posmatranja u područje neispitanog isturimo jednu jedinu, malu i nesigurnu dasku.

Na toj osnovi nećemo mnogo izgraditi. Povežemo li različite stupnjeve dosetke sa po nju povoljnim duševnim dispozicijama, onda otprilike možemo reći ovo: šala proističe iz vedrog raspoloženja kojem je, izgleda, svojstvena sklonost ka smanjenju duševnih zaposedanja. Ona se već služi svima karakterističnim tehnikama dosetke i ispunjava njen osnovni uslov izborom takvog materijala reči ili takve misaone povezanosti kakvi zadovoljavaju kako zahteve ostvarenja uživanja tako i zahteve razumne kritike. Zaključićemo da spuštanje misaonog zaposedanja na nesvestan stupanj, olakšano veselim raspoloženjem, postoji već u šali. U bezazlenoj dosetki, koja, međutim, ujedno izražava jednu značajnu misao, otpada ta potpora od strane raspoloženja; ovde moramo pretpostaviti naročito ličnu sposobnost, koja dolazi do izraza u lakoći sa kojom se napušta predsvesna zaposednutost i za trenutak zamenjuje nesvesnom. Jedna tendencija koja stalno vreba da obnovi prvobitno sticanje uživanja dosetkom vuče još kolebljivi predsvesni izraz misli nadole. U veselom raspoloženju, verovatno, većina ljudi sposobna je da produkuje šale; sposobnost za pravljenje dosetke postoji samo u malo osoba nezavisno od raspoloženja. Naposljetku, kao najjači podsticaj za rad dosetke deluje postojanje jakih tendencija koje dopiru sve do sfere nesvesnoga i koje predstavljaju naročitu sposobnost za duhovito stvaranje i

moгу da nam objasne zašto su subjektivni uslovi dosetke tako često ispunjeni u neurotičnih osoba. Pod uticajem jakih tendencija može da postane duhovit i onaj koji nema tu sposobnost.

Sa tim poslednjim prilogom, sa tim iako hipotetičkim objašnjenjem rada dosetke u prvog lica, okončano je, međutim, strogo uzevši, i naše interesovanje za dosetku. Preostaje nam još jedno malo upoređenje dosetke sa bolje poznatim snom, ali ćemo odmah unapred očekivati da dve tako raznolike duševne radnje, pored one već utvrđene podudarnosti, mogu samo još da pokazuju razlike. Najvažnija razlika sastoji se u njihovom socijalnom ponašanju. San je potpuno asocijalan duševni produkt; on nema šta da saopšti drugome; nastavši unutar jedne ličnosti kao kompromis duševnih sila koje se u njoj bore, on samoj toj osobi ostaje nerazumljiv i stoga je i za neku drugu osobu nezanimljiv. Ne samo što ne mora da pridaje važnosti razumljivosti, on, štaviše, mora da se čuva da bude razumljiv, jer bi inače bio uništen; on može da opstane samo ako je maskiran. On stoga može neometano da se posluži mehanizmom koji vlada nesvesnim misaonim zbivanjima sve do izopačenja koje se više ne može ukinuti. Dosetka je naprotiv najsocijalnija od svih duševnih radnji koje teže da ostvare uživanje. Njoj su često potrebna tri lica a radi njenog dovršenja se traži učešće nekog drugog lica u duševnom procesu koji je sama podstakla. Za nju je, dakle, obavezan uslov razumljivosti, ona ne sme da angažuje mogućna izopačenja u nesvesnom, putem sažimanja i pomeranja, više nego što razumevanje trećeg lica može da savlada. Uostalom, i jedno i drugo, i san i dosetka, izraslo je u sasvim različitim područjima duševnog života i nalazi se u psihološkom sistemu na mestima koja su jedno od drugog veoma udaljena. San je još uvek želja, iako toliko izmenjena da se ne može prepoznati, dosetka je razvijena igra. Uprkos svoj svojoj praktičnoj ništavnosti, san zadržava vezu sa velikim interesima života; on pokušava da zadovolji potrebe regresivnim zaobilaznim putem halucinacije, a to što je pripušten ima da zahvali

samo živoj noćnoj potrebi za spavanjem. Dosetka, pak, teži da izvuče mali dobitak uživanja iz čiste, slobodne delatnosti našeg duševnog aparata, a da docnije takav dobitak ulovi kao sporedni dobitak za vreme njegove delatnosti, te tako *sekundarno* preuzima važne funkcije koje su okrenute spoljnom svetu. San prevashodno služi uštedi neprijatnosti, dosetka sticanju uživanja; u oba ta cilja susreću se, međutim, sve naše duševne delatnosti.

VII

DOSETKA I VIDOVI KOMIČNOG

Mi smo se problemima komičnog približili na neobičan način. Činilo nam se da dosetka, koja se inače smatra kao jedna podvrsta komike, pruža dosta osobitosti koje omogućuju direktno prilaženje, i tako smo, dokle nam je to bilo moguće, izbegavali njen odnos prema obuhvatnijoj kategoriji komičnog ne propuštajući da uz put prihvatimo nekoliko momenata koji se mogu primeniti na komično. Ustanovili smo bez teškoća da se komično u socijalnom smislu drugačije ponaša nego dosetka. Ono se može zadovoljiti sa samo dva lica, s jednim koje to komično utvrđuje i s drugim na kome se ono utvrđuje. Treće lice, kome se to komično saopštava, pojačava taj komični proces, ali mu ne dodaje ničeg novog. U dosetki je to treće lice neophodno za dovršenje procesa koji donosi uživanje; naprotiv, drugo lice može otpasti ako nije reč o tendencioznoj, agresivnoj dosetki. Dosetka se pravi, komika se nalazi, utvrđuje, i to pre svega na osobama (licima), tek u daljem prenosu i na objektima, situacijama i t. sl. Za dosetku znamo da se izvori uživanja koja treba podstaći (izazvati) ne nalaze u drugim osobama, već u sopstvenim misaonim tokovima. Videli smo zatim da dosetka ponekad ume opet da otvori izvore komike koji su postali nepri-

stupačni, i da komično dosetki često služi kao fasada i da joj zamenjuje prethodno uživanje, koje se inače ostvaruje pomoću poznate tehnike. S druge strane, problemi komičnog pokazali su se tako složenim i tako su do sada uspešno prkosili svim pokušajima rešenja filozofa da ne smemo očekivati da ćemo ih, tako reći, potezom ruke savladati ako im budemo prilazili sa strane dosetke. Uz to smo za ispitivanje dosetke upotrebili jedan instrument kojim se drugi još nisu služili; koristili smo se našim znanjem o radu sna; za ispitivanje komičnog ne raspoložemo sličnim preimućstvom, i stoga možemo očekivati da o suštini komike nećemo ništa drugo saznati no što smo već pri izučavanju dosetke otkrili, ukoliko ova spada u komično i ukoliko u svom sopstvenom biću sadrži izvesne njegove nepromenjene ili modifikovane crte.

Ona vrsta komičnog koja je najbliža dosetki, to je *naivno*. Naivno se uopšte kao i komično nalazi, ono se ne pravi kao dosetka, i zapravo se naivno uopšte ne može napraviti, dok u oblasti čisto komičnog dolazi u obzir i pravljenje komičnog, izazivanje komike. Naivno mora bez našeg doprinosa da izvire iz govora drugih osoba, koje u komičnom ili u dosetki stoje namesto *drugog* lica. Naivno nastaje kada neko potpuno prelazi preko neke prepreke, jer takva u njega ne postoji, kada se, dakle, čini da je bez ikakvog napore savladava. Uslov da nešto deluje naivno je to da nam je poznato da u te osobe nema one prepreke, inače nećemo reći da je naivna, nego drska, onda joj se nećemo smeјati, nego se razgneviti. Dejstvo naivnog je neodoljivo i razumevanju se ono čini jednostavno. Energija koju obično trošimo na kočenje postaje iznenada slušanjem naivnog govora neupotrebljiva i ona se oslobađa smehom; pri tome nije potrebno skretanje pažnje, verovatno zbog toga što se prepreka neposredno otklanja a ne posredstvom neke izazvane operacije. Mi se pri tome ponašamo analogno trećem licu dosetke, kome se bez sopstvenog truda ušteda kočenja daje na poklon.

Pošto smo, prateći razvitak od igre do dosetke, stekli uvid u genezu prepreka, nećemo se čuditi što

pojavu naivnog u većini slučajeva nalazimo u deteta, u daljem prenosu zatim u neobrazovanog odraslog čoveka, koga u pogledu njegove intelektualne razvijenosti možemo shvatiti kao dete. Za upoređenja sa dosetkom podesniji su, prirodno, naivni govori nego naivne radnje, jer se dosetka obično ispoljava u vidu govora, a ne radnje. Karakteristično je da se naivni govori, kao govor dece, bez nasilja mogu označiti i kao „naivne dosetke”. Podudarnost kao i razloge različitosti između dosetke i naivnosti lako ćemo uvideti na osnovu nekoliko primera.

Jedna devojčica od tri i po godine opominje svoga brata: „Nemoj toliko da jedeš od toga jela jer ćeš se razboleti i onda ćeš morati da uzmeš bubicinu.” „Bubicinu?”, upita majka, „šta je to?” „Kada sam bila bolesna”, pravdalo se dete, „morala sam takođe da uzimam medicinu.” Dete misli da se sredstvo koje lekar prepisuje zove *Mädizin* — *Mädizin* = lek (Mädi od Mädel = devojčica) — kada je namenjeno devojčicama i zaključuje da se ono mora zvati *Bubi-zin* (Bube, Bubi-dečak) kada je dobija dečak. Ovo je napravljeno kao dosetka koja počiva na igri rečima, koja operiše tehnikom jednakosti po zvuku, i zaista se moglo zbiti i kao stvarna dosetka; u tome slučaju, upola nevoljno, poklonili bismo joj naš smešak. A kao primer naivnosti nam se čini odličnim i navodi nas da se glasno smejemo. Međutim, u čemu je ovde razlika između dosetke i naivnog? Očigledno ne u reči ili tehnicima, koje su za obe mogućnosti iste, već u jednom momentu koji je na prvi pogled prilično daleko od oba elementa. Radi se samo o tome da li smatramo da je govornik imao nameru da ispriča jednu dosetku, ili da je — dete — uvereno na osnovu svog nekorigovanog neznanja u opravdanost svoje namere, htelo da izvuče ozbiljan zaključak. Samo u ovom poslednjem slučaju radi se o naivnosti. Ovde nam pre svega privlači pažnju takvo uživljavanje jedne druge osobe u psihički proces produktivne osobe.

Analiza jednog drugog primera potvrdiće to shvatanje. Jedan par, brat i sestra, dvanaestogodišnja devojčica i desetogodišnji dečak, izvode pred publi-

kom sastavljenom od ujaka i tetaka, pozorišnu igru koju su sami sastavili. Scena predstavlja kolibu na obali mora. U prvom činu se oba pesnika-glumca, siromašni ribar i njegova čestita žena, žale na teška vremena i slabu zaradu. Muž odluči da sa svojim čamcem pođe preko dalekog mora i negde drugde potraži sreću i bogatstvo; posle nežnog rastanka i oproštaja spušta se zavesa. Drugi čin odigrava se nekoliko godina kasnije. Ribar se vraća kao bogat čovek sa velikim džakom novca i sada priča svojoj ženi, koju nalazi pred izbom kako ga čeka, kako mu je sreća bila naklonjena u dalekoj zemlji. Žena ga ponosno prekine: „Ni ja za to vreme nisam bila lena”, — i ponosno otkrije pogled u izbu u kojoj se na podu vidi dvanaest velikih lutaka koje kao tobožnja deca spavaju... Na tom mestu je glumce prekinuo buran smeh gledalaca, što oni sebi nisu mogli objasniti. Oni su zbunjeno zurili u svoje rođake, koji su do tog momenta bili veoma uljudni i napeto slušali. Pretpostavka pod kojom se taj smeh može objasniti jeste mišljenje gledalaca da mladi pesnici još ništa ne znaju o uslovima nastajanja dece, te stoga i mogu verovati da bi se žena hvalila potomstvom rođenim za vreme dužeg odsustva muževljevog i da bi se muž s njom zajedno radovao. Ali ono što su pesnici produkovali na osnovu takvog neznanja može se nazvati besmislicom, apsurdnošću.

Treći slučaj će nam pokazati još jednu drugu tehniku u službi naivnog a koju smo upoznali u dosetki. Roditelji su za guvernantu svojoj maloj devojčici uzeli „Francuskinju”, ali devojčica nije njom oduševljena. Tek što se novoangažovana guvernanta udaljila, mala devojčica je već glasno izrekla svoju kritiku: „I to treba da bude Francuskinja! Možda ona sebe tako naziva jer je jednom ležala s jednim Francuzom!” To bi čak mogla biti podnošljiva dosetka — dvojako značenje sa dvosmislicom ili dvosmislenom aluzijom, da je dete imalo pojma o mogućnosti dvojakog značenja. U stvari, ono je jednu šaljivu izreku o patvorenosti koju je često čulo prenelo na njemu nesimpatičnu strankinju („To treba da bude pravo zla-

to? To je možda nekada ležalo kraj zlata!"). Zbog tog detetovog neznanja, koje tako temeljno menja psihički tok slušalaca koji razumeju, njegov govor postaje naivan. Usled tog uslova postoji, međutim, i pogrešno shvaćena naivnost; mi u deteta možemo da pretpostavimo neznanje koje više ne postoji a deca se često prave naivnom kako bi došla do neke slobode koju inače ne bi dobila.

Na ovim primerima može se objasniti položaj naivnog između dosetke i komičnog. Sa dosetkom se pojava naivnog (u govoru) slaže u reči i sadržini, ono ostvaruje zlopotrebu reči, neku besmislicu ili skarednost. Ali ovde potpuno otpada psihički proces u prve, produktivne osobe, koji nam je kod dosetke pružao toliko interesantnog i zagonetnog. Naivna osoba veruje da se na sasvim normalan i jednostavan način poslužila svojim izražajnim sredstvima i tokovima misli i ne zna ni za kakvu sporednu nameru; ona iz stvaranja naivnog i ne izvlači neki dobitak uživanja. Sva svojstva naivnog postoje samo u shvatanju osobe koja sluša a koja se podudara sa trećim licem dosetke. Osoba koja proizvodi naivno čini to bez muke; u nje otpada komplikovana tehnika koja je u dosetki određena da pomoću razumne kritike parališe prepreku, zato što ona još ne poseduje tu prepreku, tako da je u stanju da neposredno i bez kompromisa iskaže besmislicu i skarednost. Utoliko je pojava naivnog granični slučaj dosetke, koji nastaje kada se u formuli stvaranja dosetke veličina te cenzure svode na nulu.

Ako je dejstvo dosetke bilo uslovljeno time da se oba lica nalaze pod pritiskom istih prepreka ili unutrašnjih otpora, onda se kao uslov za pojavu naivnog može utvrditi da u jedne osobe postoje prepreke kojih je druga osoba lišena. Shvatanje naivnog nalazi se u osobe koja je opterećena preprekama, isključivo u nje dolazi i do uživanja koje donosi naivno, i mi već naslućujemo da to uživanje nastaje otklanjanjem prepreke. Kako je uživanje koje izaziva dosetka istog porekla — jezgro čini uživanje u reči i besmislici, a omotač od otklanjanja i olakšanja —, taj

slični odnos prema prepreci uzrok je unutrašnjoj srodnosti naivnog sa dosetkom. U oba slučaja uživanje nastaje otklanjanjem unutrašnje prepreke. Ali psihički proces u receptivnog lica (sa kojim se u slučaju naivnog naše Ja redovno poistovećuje, dok se pri dosetki možemo staviti i u položaj produktivnog lica) u slučaju naivnog utoliko je komplikovaniji ukoliko je u produktivnog lica, u poređenju sa dosetkom, uprošćeniji. Na receptivno lice naivno koje ono čuje, s jedne strane, mora delovati kao dosetka, o čemu upravo mogu da svedoče naši primeri, jer je njemu kao pri dosetki sam trud uložen u slušanje omogućio ukidanje cenzure. Ali samo jedan deo uživanja koje naivno donosi dopušta takvo objašnjenje, pa bi čak u drugim slučajevima naivnog, na primer pri slušanju naivnih skarednosti, bio ugrožen. Čovek bi na neku naivnu skarednost bez daljeg mogao reagovati sa istom srdžbom s kojom se, na primer, obara na stvarnu skarednost, kad nam jedan drugi momenat ne bi uštedeo tu srdžbu i istovremeno pružio značajniji udeo uživanja u naivnom.

Taj drugi momenat dat nam je predstavom onog malopre pomenutog uslova po kome nam, da bismo priznali pojavu naivnog, mora biti poznato da licu koje proizvodi to naivno nedostaje prepreka. Samo kad je to utvrđeno, mi ćemo se smejeti umesto da se ljutimo. Mi, dakle, uzimamo u obzir psihičko stanje produktivnog lica, uživljavamo se u to stanje, pokušavamo da ga razumemo na taj način što ga upoređujemo sa našim stanjem. Iz takvog uživljavanja i upoređivanja proizlazi ušteda energije koju oslobađamo putem smeha.

Mogla bi se dati prednost jednostavnijem prikazivanju polazeći od misli da time što to lice nije moralo da savlada nikakvu prepreku naša srdžba postaje suvišna; do smeha, dakle, dolazi na račun uštedene srdžbe. Da bih ovo u celini pogrešno shvatanje otklonio, izdvojiću oštrije dva slučaja koja sam u gornjem izlaganju bio sjedinio. Naivno koje se pred nama pojavljuje može imati prirodu dosetke, kao u našim primerima, ili prirodu skarednosti, nepristojnog uopšte, što

će naročito onda biti tačno kada se ono ne izražava u vidu govora već u vidu radnje. Ovaj poslednji slučaj stvarno može da zavede; po njemu bi se moglo pretpostaviti da uživanje nastaje iz uštedene i preinačene srdžbe. Ali prvi slučaj je onaj koji donosi razjašnjenje. Naivan govor, na primer o bubicini, može po sebi da deluje kao mala dosetka i ne daje povoda za srdžbu; ovo je sigurno ređi, ali čistiji i daleko poučniji slučaj. Sve dok mislimo da je dete slogove „medi” u reči „Medizin” (lek) ozbiljno i bez sporedne namere smatralo identičnim sa svojim nazivom „Mädi” (devojčica), dotle se uživanje izazvano onim što smo čuli pojačava, a da to pojačanje više nema nikakve veze sa uživanjem koje izaziva dosetka. Ono što je rečeno posmatračemo sada sa dva stanovišta, jednom tako kako je to bilo u deteta, onda opet kako bi nama izgledalo, i mi ćemo pri poređenju utvrditi da je dete našlo jednu identičnost, da je savladalo jednu prepreku koja za nas postoji, a zatim se to otprilike nastavlja kao kad bismo sebi rekli: Ako želiš da razumeš ono što si čuo, onda sebi možeš da uštediš energiju potrebnu za održavanje te brane. Energija oslobođena pri takvom poređenju izvor je uživanja u naivnom i prazni se smehom; to je, svakako, ista energija koju bismo inače pretvorili u gnev da ga razumevanje produktivne osobe, a u ovom slučaju i priroda dosetke kao obrazac za drugi slučaj naivno nepristojnog, onda ćemo videti da i ovde ušteda u kočenju može direktno da proiziđe iz poređenja, da ne moramo pretpostaviti započet i onda ugušen gnev, i da ovaj odgovara samo jednoj drugačijoj primeni tako oslobođene energije, dok su pri dosetki protiv te primene bili neophodni složeni zaštitni uređaji.

To upoređenje, ta ušteda energije pri uživljavanju u duševni proces produktivnog lica mogu za naivno biti od značaja samo onda ako se ne odnose samo na naivno. U stvari se u nas pojavljuje pretpostavka da je ovoj dosetki potpuno stran mehanizam deo, i to možda bitni deo psihičkog procesa u komičnom. S te strane — to je, dakako, najvažnija strana naiv-

noga — naivno se pokazuje kao jedan vid komičnog. Ono što se u našim primerima naivnog govora još dodaje uživanju u dosetki jeste „komično” uživanje. Za ovo uživanje bili bismo skloni da sasvim uopšteno smatramo da nastaje usled energije uštedene pri upoređivanju izjava nekog drugog sa našim izjavama. No, kako se ovde nalazimo pred mišljenjima do kojih još nismo stigli, to ćemo najpre dovršiti pretresanje naivnog. Naivno bi, dakle, bilo jedan vid komičnog, ukoliko uživanje u njemu proishodi iz diferencije u utrošku energije, diferencije koja nastaje pri pokušaju da se razume neko drugo lice, i ono se približava dosetki pod uslovom da energija koja se uštedi pri upoređivanju mora biti energija kočenja.¹

Utvrđimo brzo još nekoliko podudarnosti i razlika između pojmova do kojih smo na kraju dospeli i onih koji se već odavno pominju u psihologiji komike. Pojava uživljavanja, htenje da se razume, očigledno nije ništa drugo nego „komično pozajmljivanje” koje od vremena Žana Paula igra ulogu u analizi komičnog; „upoređivanje” duševnog procesa drugog lica sa sopstvenim odgovara „psihološkom kontrastu”, kojem ovde najzad nalazimo mesto, pošto u dosetki nismo znali šta da počnemo s njim. U objašnjenju komičnog uživanja, međutim, odstupamo od mnogih autora po kojima to uživanje nastaje usled kolebanja pažnje koja se kreće tamo-amo između oprečnih predstava. Takav mehanizam uživanja ne bismo mogli razumeti, mi ukazujemo na to da pri upoređivanju kontrasta dolazi do diferencije energija, koja, ne bude li upotrebljena u neku drugu svrhu, ostaje slobodna za pražnjenje i time izvor uživanja.²

¹ Ja sam ovde svuda naivno identifikovao sa naivno-komičnim, što svakako nije uvek dopustivo. Ali to je dovoljno za naše namere da karaktere naivnog studiramo na „naivnoj dosetki” i „naivnoj skarednosti”. Dalje i dublje istraživanje pretpostavljalo bi nameru da se tim putem dokuči suština komičnog.

² I Bergson (Bergson, *Le rire* — Smeh, 1904, str. 99) odbacuje dobrim argumentima takvo izvođenje komičnog uživa-

Problemu komičnog prilazimo sa strepnjom. Bilo bi suviše smelo očekivati da bi naša razmatranja mogla doprineti nešto odlučujuće rešavanju komičnog, budući da radovi velikog niza mislilaca nisu urodili jednim opšte zadovoljavajućim objašnjenjem. Mi, zaista, ne nameravamo ništa drugo nego da ona gledišta koja su se nama pokazala vrednim za dosečku preneseemo donekle u područje komičnog.

Komično se najpre pojavljuje kao nenadano otkriće proizišlo iz socijalnih odnosa među ljudima. Ono se nalazi u osoba, i to u njihovim pokretima, oblicima, postupcima i karakternim crtama, prvobitno verovatno samo u telesnim a kasnije i u njihovim duševnim osobinama, odnosno u ispoljavanju tih osobina. Posredstvom jednog veoma rasprostranjenog vida personifikacije postaju komični, zatim, i životinje i mrtvi predmeti. Komično, međutim, može da se odvoji od osobe, time što se sagleda uslov pod kojim jedna osoba postaje komična. Tako nastaje komično situacije i sa takvim saznanjem data je mogućnost da se jedna osoba po volji načini komičnom time što će se staviti u situacije u kojima se za njeno delanje prikačuju ti uslovi komičnog. Otkriće da čovek poseduje moć da nekog drugog učini komičnim otvara pristup neslućenom dobitku komičnog uživanja i postaje izvor jednoj visoko izgrađenoj tehnici. Čovek isto tako može samog sebe načiniti komičnim kao i druge. Sredstva koja služe da se nešto napravi komičnim jesu: stavljanje u komične situacije, podražavanje, prerusavanje, razotkrivanje, karikiranje, parodija i travestija i dr. Samo se po sebi razume da ove tehnike mogu biti u službi neprijateljskih i agresivnih tendencija. Jednu osobu možemo načiniti komičnom da bismo je omalovažavali, da bismo je lišili prava na dostojanstvo i autoritet. Ali, čak i kada bi takva na-

vanja, koje je neosporno pod uticajem težnje da se stvori analogija sa smehom onoga koga golicaju. — Na sasvim drugom nivou je objašnjenje komičnog uživanja u Lipsa, koje bi se moralo prikazati u vezi sa njegovim shvatanjem komičnog kao nečeg „nečekivanog malog“.

mera bila redovna kad se neko načini komičnim, to ne bi morao biti smisao spontanog komičnog.

Iz ovog nesistematskog pregleda pojave komičnog već vidimo da se komičnom mora odrediti veoma široko područje postanka, i da u komičnim pojavama ne treba očekivati tako specijalizovane uslove kao npr. u naivnim. Da bismo ušli u trag uslovu koji važi za komično, najvažniji je izbor nekog polaznog slučaja; uzećemo komiku pokreta, jer se sećamo da se najprimitivnije scensko izvođenje — pantomima — služi tim sredstvom da bi nas zasmejala. Odgovor na pitanje zašto se smejeemo pokretima klóvna glasio bi: zato što nam se čine preteranim i necelishodnim. Mi se smejeemo jednom suviše velikom utrošku energije. Potražimo onaj uslov izvan veštački pravljene komike, dakle onde gde se ona može spontano naći. Pokreti deteta nam se ne čine komičnim iako se ono praćaka i skače. Komično je, međutim, kada dete pri pisanju isturenim jezikom propraća kretanje pernice; u tim propratnim kretanjama vidimo suvišnu upotrebu pokreta, koju bismo sebi pri istom poslu uštedeli. Na isti način komične su nam i druge propratne kretanje ili čak i samo suviše pojačane izražajne kretanje i u odraslih. Tako su sasvim česti slučajevi te vrste komike pokreti koje izvodi kuglaš pošto je pustio kuglu, sve dok prati njen tok, kao da bi ga naknadno mogao usmeriti; tako su komične sve grimase u kojima je normalni izraz duševnih uzbuđenja preteran, pa i onda kada nehotice nastaju, kao u osoba koje pate od horeje (Chorea St. Viti); tako će se strastveni pokreti nekog modernog dirigenta učiniti komičnim svakom nemuzikalnom čoveku koji ne razume njihovu neophodnost. Štaviše, komično telesnih oblika i crta lica izdanak je te komike pokreta, ovi se shvataju kao rezultat neumerenih i besmislenih pokreta. Razrogačene oči, kukast nos povijen prema ustima, klopave uši, grba i tome slično deluju verovatno samo utoliko komično u koliko se pri tome zamišljaju pokreti koji bi bili potrebni za obrazovanje tih crta, pri čemu se nos, uši i drugi delovi tela zamišljaju pokretnijim nego što u stvarnosti jesu. Bez

sumnje je komično kada neko „može da mrda ušima” i sasvim sigurno bi bilo još komičnije kada bi mogao da podiže ili spušta nos. Dobar deo komičnog dejstva koje na nas vrše životinje dolazi od zapažanja takvih pokreta u njih koje mi nismo u stanju da podražavamo.

Na koji način, međutim, dolazimo do toga da se smejemo kada vidimo da su pokreti nekog drugog lica suvišni i necelishodni? Meni se čini, upoređivanjem pokreta zapaženog u drugog lica sa onim koji bih ja izveo da sam na njegovom mestu. Oba lica koja se upoređuju moraju, naravno, biti svedena na istu meru i ta mera je moj inervacioni utrošak energije povezan sa predstavom pokreta u jednom kao i u drugom slučaju. Ova tvrdnja mora biti objašnjena i zahteva dalje izlaganje.

Ono što ovde dovodimo u međusobnu vezu, to je, s jedne strane, psihički utrošak pri određenom zamišljanju i, s druge strane, sadržina tog što je zamišljeno. Naša tvrdnja ne ide za tim da pokaže da ono prvo nije uvek i principijelno nezavisno od ovog drugog, od sadržine predstave, naročito ne zamišljanja nečeg velikog, što zahteva veći utrošak nego zamišljanje nečeg malog. Sve dok se radi samo o zamišljanju različito velikih pokreta, neće nam, po svoj prilici, teorijsko obrazloženje naše definicije i njeno dokazivanje pomoću posmatranja činiti poteškoća. Pokazaće se da se u ovom slučaju jedno svojstvo zamišljanja zaista podudara sa jednim svojstvom zamišljenog, iako nas psihologija inače odvraća od takvog zamenjivanja.

Predstavu o jednom pokretu određene veličine stekao sam time što sam taj pokret izvodio ili ga podražavao, i pri toj akciji sam u svojim inervacionim osećajima upoznao meru za taj pokret.¹

¹ Sećanje na taj inervacioni utrošak energije ostaće bitan deo predstave o tom pokretu i u mom duševnom životu će uvek biti vidova mišljenja pri kojima ta predstava neće biti ničim drugim reprezentovana do tim utroškom. U drugim sklopovima može nešto drugo da zameni taj elemenat, na

Kada u neke druge osobe zapazim sličan, manje ili više veliki pokret, onda će najsigurniji put do razumevanja — do apercepcije — tog pokreta biti da ga podražavanjem sam izvedem, a onda upoređenjem mogu da odlučim pri kojem je pokretu moj utrošak bio veći. Takva težnja ka podražavanju sigurno se pojavljuje prilikom posmatranja pokreta. Uistinu, pak, ne ostvarujem podražavanje, kao što više ne sričem iako sam sricanjem naučio da čitam. Namesto podražavanja pokreta, pomoću mojih mišića stavljam njihovu predstavu posredstvom tragova mojih sećanja na utrošak prilikom sličnih pokreta. Zamišljanje ili „mišljenje” razlikuju se od delanja ili izvođenja pre svega po tome što pomera mnogo manje investirane energije i zadržava glavni utrošak energije od oticanja. Na koji način, pak, dolazi u predstavi do izraza kvantitativni momenat — ono manje ili više veliko — zapaženog pokreta? I ako u predstavi sastavljenoj od kvaliteta nije prikazan kvantitet, kako onda mogu razlikovati predstave različito velikih pokreta, kako onda mogu načiniti upoređenje koje je ovde neophodno?

Ovde nam fiziologija pokazuje put time što nam kazuje da i pri zamišljanju teku inervacije ka mišićima, koje, naravno, odgovaraju samo jednom skromnom utrošku energije. Međutim, veoma je prihvatljiva pretpostavka da se taj inervacioni utrošak koji prati zamišljanje upotrebljava za prikazivanje kvantitativnih faktora predstave, da je on veći kada se zamišlja neki veliki pokret nego kad se radi o malom. Predstava o većem pokretu bila bi, dakle, ovde stvarno veća, tj. predstava praćena većim utroškom energije.

Posmatranje pokazuje neposredno da su ljudi navikli da veliko i malo u sadržinama izraze raznolikim utroškom energije u jednom vidu *mimike predstavljanja* (*zamišljanja*).

primer, vizuelne predstave cilja, pokreta, predstava reči, a u određenim vidovima apstraktnog mišljenja biće dovoljan jedan znak umesto pune sadržine predstave.

Kada neko dete ili čovek iz naroda, ili pak pripadnik izvesnih rasa nešto saopštava ili opisuje, onda se lako može videti da se govornik ne zadovoljava time da svoju predstavu slušaocu predoči izborom jasnih reči, već da njenu sadržinu prikazuje i svojim izražajnim pokretima; on povezuje mimičko prikazivanje sa jezičkim. On naročito označava kvantitete i intenzitete. „Visoko brdo”, pri toj izjavi će podići svoju ruku iznad glave; „mali patuljak”, tada se spušta skoro do zemlje. Možda se odvikao od slikanja rukama, ali će to ipak činiti glasom, a ako se i u tom može savladati, onda se možemo kladiti da će, opisujući nešto veliko, razrogačiti oči, a kada prikazuje nešto malo da će skupiti oči. Na taj način ne izražava svoje afekte, već stvarno sadržinu onoga što zamišlja.

Treba li pri tome smatrati da tu potrebu za mimikom izaziva tek zahtev da se nešto saopšti, kada dobar deo tog načina prikazivanja uopšte izmiče pažnji slušaoca? Ja, naprotiv, verujem, da ta mimika, iako manje živa, postoji van svakog saopštavanja, da se ona ostvaruje i onda kada neka osoba za samu sebe nešto zamišlja, kad nešto slikovito misli; da ta osoba onda izražava veliko i malo na svom telu kao i za vreme govora, bar sa promenjenom inervacijom na licu i organima čula. Štaviše, mogu da predpostavim da je telesna inervacija konsenzualna sadržini zamišljanog bila početak i izvor mimike u svrhu saopštavanja; ona je morala samo da se pojača, samo da se učini upadljivom drugima kako bi mogla da posluži toj nameri. Zastupajući tako shvatanje da bi „izrazu duševnih pokreta”, koji je poznat kao sporedno telesno dejstvo duševnih procesa, trebalo dodati taj „izraz sadržine predstave”, meni je svakako jasno da moje primedbe u vezi s kategorijom velikog i malog ne iscrpljuju tu temu. Mogao bih još štošta dodati pre nego što se dođe do fenomena napetosti, kojima jedna osoba telesno iskazuje usredsređenost svoje pažnje i nivo apstrakcije na kojem se njeno mišljenje upravo zadržava. Taj predmet smatram prilično značajnim i verujem da bi istraživanje mimike zamišljanja na drugim područjima estetike moglo na sličan

način biti korisno kao što je ovde bilo korisno za razumevanje komičnog.

Da se, sada, vratimo na komiku pokreta; ponovim da će sa percepcijom nekog određenog pokreta biti dat i impuls za njegovo predstavljanje uz izvestan utrošak energije. Ja, dakle, trošim izvesnu energiju pri „pokušaju da razumem”, pri apercepciji tog pokreta, ja se u tom delu duševnog procesa ponašam kao da sam se stavio u položaj posmatrane osobe. Verovatno istovremeno obraćam pažnju i na cilj tog pokreta i mogu na osnovu ranijeg iskustva da ocenim meru utroška energije potrebne za postizanje toga cilja. Pri tome ne uzimam u obzir posmatranu osobu i ponašam se kao da bih sam hteo da postignem cilj toga pokreta. Obe ove mogućnosti zamišljanja idu za upoređenjem posmatranog pokreta s mojim sopstvenim. Pri neumerenom i necelishodnom pokretu nekog drugog lica moj veći utrošak energije radi razumevanja biće „in status nascendi”, tako reći u trenutku mobilizacije ukočen, proglašen suvišnim i time će biti oslobođen za dalju upotrebu, eventualno za pražnjenje putem smeha. Takve vrste bi bio, ako uz to postoje i drugi povoljni uslovi, nastanak uživanja u komičnom pokretu — jedna, u poređenju sa sopstvenim pokretom, inervaciona energija koja je kao višak postala neupotrebljiva.

Sada vidimo da naša ispitivanja moramo nastaviti u dva pravca kako bismo, prvo, utvrdili pod kojim uslovima dolazi do pražnjenja suvišne energije i, drugo, kako bismo ispitali da li se drugi slučajevi komičnog mogu na sličan način shvatiti kao komično pokreta.

Pozabavićemo se, najpre, ovim drugim slučajem i posle komičnog u pokretu i radnji razmotrićemo slučaj komičnog koji nalazimo u duhovnim delatnostima i karakternim crtama drugoga.

Kao uzorak te vrste možemo uzeti komičnu besmislicu kakvu na ispitima proizvode kandidati-neznalice; malo je poteže, dakako, dati jednostavan primer za karakterne crte. Ne sme nas zbuniti to što se besmislica i glupost, koje tako često deluju komič-

no, ipak ne osećaju u svima slučajevima kao komične, kao što nam se isti karakteri, kojima se jednom smejemo što su nam komični, drugi put čine dostojnim prezrenja i mržnje. Ova činjenica, koju ne smemo prenebreći ukazuje samo na to da za komično dejstvo, pored nama već poznate okolnosti poređenja, dolaze u obzir još i druge okolnosti, uslovi koje ćemo ispitati u vezi sa drugom temom.

Komično koje nalazimo u duhovnim i duševnim osobinama nekog drugog lica, očevidno, opet je rezultat jednog poređenja između tog lica i moga Ja, ali poređenja čiji je rezultat, začudo, suprotan rezultatu u slučaju komičnog pokreta ili komične radnje. U ovom poslednjem slučaju bilo je komično ako je drugi uložio više energije nego što sam ja mislio da je upotrebim; u slučaju duševne radnje komično nastaje ako je drugi uštedeo energiju koju ja smatram neophodnom, jer besmislica i glupost su nedomašaji. U prvom slučaju se smejemo zato što je sebi stvar suviše otežao, u drugom pak zato što ju je uzeo suviše olako. Izgleda, dakle, da je za komično dejstvo važna samo razlika između obe te investirane energije — energije „uživljavanja” i energije moga Ja, a ne u čiju je korist ta razlika. Međutim, ova osobenost, koja isprva unosi pometnju u naše suđenje nestaje, ako se prisetimo da pravac našeg ličnog razvoja ka jednom višem stepenu kulture traži da ograničimo rad svojih mišića i povećamo svoj misaoni rad. Povećanjem našeg misaonog utroška postizemo smanjenje našeg utroška kretanja za isto postignuće; o tom kulturnom uspehu upravo svedoče naše mašine.¹

Uklapa se, dakle, u jedno jedinstveno shvatanje kada nam se čini da je komičan onaj koji, u poređenju s nama, na svoje telesne radnje troši suviše a na svoje duševne radnje premalo energije, pa se ne može poreći da je naš smeh u oba ta slučaja izraz naše nadmoći u odnosu na njega, a tu nadmoć osećamo kao uživanje. Kada se odnos u oba slučaja obrne, kada

¹ „Ko nema u glavi, ima u nogama”, kaže poslovice.

nalazimo da je telesni utrošak energije druge osobe manji a duševni veći nego u nas, onda se više ne smejemo, onda se čudimo i divimo.¹

Ovde izloženo izviranje komičnog uživanja iz upoređivanja druge osobe sa sopstvenim Ja — iz diferencije između utroška energije za uživanje i sopstvenog utroška — verovatno je, genetski gledano, najvažnije. Međutim, sasvim je izvesno da nije ostalo i jedino. Mi smo negde jednom učili da odustajemo od takvog upoređivanja druge osobe sa svojim Ja i da diferenciju koja donosi uživanje uzimamo samo s jedne strane, bilo iz uživanja ili iz zбивanja u sopstvenom Ja, čime je i dokazano da osećanje nadmoći nema neke bitne veze sa komičnim uživanjem. Momenat upoređivanja je za nastanak tog uživanja neophodan; mi nalazimo da se to upoređivanje odigrava između dve investirane energije, koje brzo slede jedna za drugom i odnose se na istu radnju; te energije ili uspostavljamo u sebi uživljavajući se u drugog ili ih nalazimo bez takvog odnosa u sopstvenim duševnim procesima. Prvi slučaj, u kojem, dakle, druga osoba još igra neku ulogu, samo što se ona ne upoređuje sa našim Ja, nastaje onda kada diferenciju između investiranih energija koja donosi uživanje stvaraju spoljašnji uticaji, koje možemo obuhvatiti pod pojmom „situacija”, zbog čega se ovaj vid komike i naziva *komika situacije*. Osobine osobe od koje komično potiče, pri tome, nisu bitne; mi se smejemo i onda kada sebi moramo reći da bismo u istoj situaciji morali učiniti isto. Ovde izvlačimo komiku iz odnosa čoveka prema često nadmoćnom spoljašnjem svetu, a taj svet za duševna zбивanja u čoveku predstavljaju konvencije i neminovnosti društva, pa čak i čovekove lične telesne potrebe. Tipičan slučaj ove druge vrste imamo onda kada nekoga u delatnosti koja angažuje njegove duševne snage iznenada omete neki bol ili

¹ Ova neprekidna oprečnost u uslovima komičnog, tako da se kao izvor komičnog uživanja pojavljuje čas nešto suviše a čas nešto nedovoljno, u priličnoj meri je doprinelo zbrci oko tog problema. Up. Lips (l.c. str. 47).

neka ekskrementalna potreba. Suprotnost koja nam pri uživljavanju pruža komičnu diferenciju jeste suprotnost između velikog interesovanja pre ometanja i minimalnog koje posle ometanja još preostane za njegovu duševnu delatnost. Osoba koja nam pruža tu diferenciju postaje nam opet komična kao slabija; ali ona je slabija samo u poređenju sa svojim ranijim Ja, a ne u poređenju sa nama, jer mi znamo da se u istoj situaciji ne bismo mogli ponašati drukčije. Značajno je, pak, da nam je slabost toga čoveka komična samo u slučaju uživljavanja, dakle u druge osobe, dok bismo sami u slučaju takvih ili sličnih nezgoda imali samo mučna osećanja. Verovatno nam, tek stoga što nelagodnost držimo na odstojanju od naše ličnosti, to omogućuje da diferenciju koja proizlazi iz upoređenja naizmeničnih zaposedanja doživljujemo kao uživanje.

Drugi izvor komičnog, koji nalazimo u našim sopstvenim promenama zaposedanja, sadržan je u našim odnosima prema budućem, koje smo navikli da anticipiramo u svojim predstavama očekivanja. Pretpostavljam da svaka naša predstava očekivanja počiva na kvantitativno određenoj energiji koja se u slučaju razočaranja smanjuje za određenu razliku, i ovde se opet pozivam na malopredšašnje napomene o „mimici predstavljanja”. No, čini mi se da je lakše dokazati stvarno mobilizovanu energiju za zaposedanje (investiranje) u slučajevima očekivanja. U nizu slučajeva sasvim je očevidno da se očekivanje izražava motoričnim pripremama, najpre u svima slučajevima u kojima očekivani događaj postavlja zahteve tom motilitetu, i ove pripreme se bez daljega mogu kvantitativno odrediti. Kad očekujem da uhvatim loptu koja mi je bačena, onda svoje telo dovodim u napeto stanje koje treba da ga osposobi da se odupre udaru lopte i suvišni pokreti koje činim kad se uhvaćena lopta pokaže lakom čine me komičnim u očima gledalaca. Očekivanje me je navelo na suvišan utrošak pokreta. Isto se dešava kada, na primer, iz korpe dižem neki plod smatrajući da je težak, ali se onda pokaže da sam se prevario, da je šupalj, napravljen od voska.

Naglim pokretom uvis moja ruka odaje da sam za tu svrhu bio pripremio preveliku inervaciju i zbog toga ću biti ismejan. Postoji bar jedan slučaj koji pokazuje da se energija očekivanja u fiziološkom eksperimentu može neposredno izmeriti. U Pavlovljevim opitima o sekreciji pljuvačke pokazuju se psima, kojima je načinjena pljuvačna fistula, različite namirnice: izlučene količine pljuvačke tada variraju, prema tome da li su uslovi opita pojačali ili izneverili očekivanja psa da bude nahranjen onim što mu se pokazalo.

I tamo gde ono što očekujem postavlja zahteve samo mojim organima čula, a ne mojem motilitetu, mogu da pretpostavim da se očekivanje izražava u izvesnom motoričnom utrošku radi usredsređivanja čula, radi odvratanja drugih, neočekivanih utisaka, i ja uopšte usmeravanje pažnje mogu shvatiti kao motoričnu radnju koja je ravna izvesnom utrošku energije. Smem zatim pretpostaviti da pripremna delatnost očekivanja neće biti nezavisna od veličine očekivanog utiska, nego da ću ono što je veliko ili malo u toj delatnosti mimički prikazati većim ili manjim naporom, kao u slučaju saopštavanja i u slučaju mišljenja bez očekivanja. Energija očekivanja će se svakako sastojati iz više komponenti, a i za moje razočaranje će doći u obzir razne mogućnosti, ne samo da li je ono što se desilo čulno veće ili manje od onog što sam očekivao već i da li to zaslužuje veliko interesovanje koje sam uložio u svoje očekivanje. To me navodi na pomisao da pored utroška energije za prikazivanje velikog i malog (mimike predstavljanja), uzmem u obzir i utrošak za napetost pažnje (utrošak očekivanja), i u drugim slučajevima uz to i utrošak na apstrakciju. Ali ti drugi vidovi utroška lako se mogu svesti na utrošak za veliko i malo, jer su i ono interesantnije, uzvišenije, pa čak i apstraktnije samo naročito određeni specijalni slučajevi većega. Ako dodamo da se po Lipsu između ostalog *kvantitativni* — a ne *kvalitativni* — kontrast u prvoj liniji smatra izvorom komičnog uživanja, onda ćemo biti potpuno zadovoljni

što smo za polaznu tačku našeg ispitivanja izabrali komično pokreta.

Razvijajući Kantovu postavku „da je komično jedno očekivanje koje se rasplinulo u ništa”, Lips je u svojoj ovde više puta citiranoj knjizi pokušao da komično uživanje sasvim uopšteno izvede iz očekivanja. Uprkos mnogim poučnim i vrednim rezultatima kojima je taj pokušaj urodio, ja bih se, ipak, složio sa kritikom izraženom od strane drugih autora, po kojoj je Lips područje iz kojeg komično potiče u mnogo čemu suviše suzio i da njegove fenomene nije mogao da potčini svojoj formuli bez velikog nasilja.

*
*
*

Ljudi se nisu zadovoljili time da uživaju u komičnom onde gde u doživljavanju na komično naiđu, već su težili da ga namerno proizvedu, i mi ćemo o suštini komičnog više saznati, ako proučimo sredstva koja služe da se nešto načini komičnim. Komično se, pre svega, može izazvati na sopstvenoj ličnosti radi uveseljavanja drugih, na primer, ako se napravimo neveštini ili glupim. Tada se komika isto tako proizvodi kao da je čovek stvarno takav, time što se ispunjava uslov poređenja koji dovodi do diferencije utroška energije; međutim, čovek sam usled toga ne postaje smešan ili prezren, nego, štaviše, ponekad može da izazove divljenje. Osećanje nadmoći se neće pojaviti u onog drugog ako on zna da se prvi samo pretvara, i to je dobar, nov dokaz za principijelnu nezavisnost komike od osećanja nadmoći.

Kao sredstvo da se neko drugi načini komičnim služi, pre svega, stavljanje u situacije u kojima se, usled ljudske zavisnosti od spoljašnjih okolnosti, naročito socijalnih momenata, postaje komičan, bez obzira na lične osobine pogođenog lica; to je, dakle, iskoristićavanje komike situacije. To stavljanje u komičnu situaciju može biti realno (*a practical joke* — šala na račun nekoga) time što se nekome podmetne noga, tako da on padne kao neki nespretnjaković, što se

neko prikaže kao glupak time što se iskoristi njegova lakovernost, što se pokuša ubediti u nešto besmisleno i t. sl., ili ono može biti fingirano pomoću govora ili igre. Dobro pomoćno sredstvo agresije, u čiju se službu pravljenje komičnim često stavlja, predstavlja okolnost da je komično uživanje nezavisno od realnosti komične situacije, tako da je zapravo svako nemoćno izložen mogućnosti da bude napravljen komičnim.

Međutim, postoje još i druga sredstva za pravljenje komičnim, koja zaslužuju da budu posebno ispitana i delom otkrivaju nove istočnike komičnog uživanja. Ovamo spada, na primer, *podražavanje*, koje slušaocu pruža izuzetno uživanje i čini svoj predmet komičnim čak i kada se još uzdržava od karikirajućeg preterivanja. Mnogo je lakše ispitati komično dejstvo *karikature* nego dejstvo pukog podražavanja. Karikatura, parodija i travestija, kao i njihova praktična suprotnost: razotkrivanje, okreću se protiv lica i objekata koji polažu pravo na autoritet i poštovanje, koji su u nekom smislu *uzvišeni*. To su postupci za omalovažavanje, *Herabsetzung*, kako to iskazuje srećan izraz nemačkog jezika.¹ Uzvišeno je nešto veliko u prenosnom, psihičkom smislu, i hteo bih da iskažem pretpostavku, ili bolje rečeno obnovim, da se to, kao i telesno veliko, prikazuje većim utroškom energije. Potrebno je samo malo posmatranja da bi se utvrdilo da ja, kada govorim o uzvišenom, svoj glas drukčije inerviram, da je drukčiji i moj izraz lica i da težim da celokupno svoje telesno držanje, tako reći, uskladim sa dostojanstvom onoga što prikazujem. Ja sebe prisiljavam na svečan izgled, ne mnogo drugačije nego kada treba da se uputim u društvo neke uzvi-

¹ Degradation. A. Bain (The emotions and the will, 2nd edit. 1865, — Emocije i volja) kaže: The occasion of the Ludicrous is the degradation of some person or interest, possessing dignity, in circumstances that excite no other strong emotion (str. 248). — Smešno je degradacija neke ličnosti ili interesa koji poseduju dostojanstvo, u okolnostima koje ne izazivaju neko drugo snažno osećanje.

šene ličnosti, nekog monarha, nekog kneza nauke. Teško da ću pogrešiti ako pretpostavim da ova drukčija intervencija mimike predstavljanja odgovara višku utroška energije. Treći slučaj takvog viška utroška energije nalazim zacemento kada se prepustim apstraktnim misaonim tokovima umesto uobičajenim konkretnim i plastičnim predstavama. Ako me upravo prikazani postupci omalovažavanja uzvišenog navedu da to uzvišeno zamislim kao nešto obično, pri čemu se ne moram uzdržavati, u čijem idealnom prisustvu mogu biti „komotan”, kako glasi vojnička formula, onda mi ti postupci ušteđuju veći utrošak svečane prinude, i upoređenje ovakvog zamišljanja, podstaknutog sa dotad uobičajenim, koje istovremeno teži da se ostvari, opet proizvodi diferenciju utroška, koja putem smeha može biti ispražnjena.

Karikatura, kao što je poznato, stvara degradaciju na taj način što iz sveukupnog izraza uzvišenog objekta izdvaja jednu jedinu po sebi komičnu crtu, koja je morala da se previdi sve dok se mogla videti samo u celini slike. Njenom izolacijom sada se može postići komičan efekat, koji se u našem sećanju proteže na celinu. Pri tome je uslov da nas prisustvo samog uzvišenog ne zadržava u dispoziciji poštovanja. Ako u stvarnosti takve previđene komične crte nema, onda se karikatura bez dvoumljenja stvara preterivanjem nečega što po sebi nije komično. Opet je karakteristično za poreklo komičnog uživanja da to falsifikovanje stvarnosti ne ide bitno na uštrb efekta karikature.

Parodija i travestija degradaciju uzvišenog postižu na drugi način tako što razaraju jedinstvo između nama poznatih karaktera ličnosti i njihovih reči i dela, bilo da uzvišene ličnosti ili njihove reči zamenjuju nižim. U tome se razlikuju od karikature, ali ne po mehanizmu produkcije komičnog uživanja. Isti mehanizam vredi još i za *razotkrivanje*, koje dolazi u obzir samo gde je neko prevarom prisvojio dostojanstvo i autoritete koji mu se u stvarnosti moraju oduzeti. Komični efekat razotkrivanja upoznali smo na nekoliko primera dosetaka kao u onoj priči o ot-

menoj dami koja prilikom prvih porođajnih bolova viče: „Ah, mon dieu” („Ah, bože moj”), dok lekar ne želi da joj pruži pomoć sve dok nije viknula: „Ajaj!” Pošto smo upoznali karaktere komičnog, više ne možemo osporavati da je ova priča zapravo primer komičnog demaskiranja i da nema opravdanog razloga da bude nazvana dosetkom. Na dosetku ona podseća samo inscenacijom, tehničkim sredstvom „prikazivanja pomoću najmanjeg”, ovde, dakle, krikom koji se smatra dovoljnim za utvrđivanje indikacije. Međutim, ostaje da se naše jezičko osećanje, ako ga pozovemo da ono donese odluku, ne ustručava da takvu priču nazove dosetkom. Objašnjenje za to možemo naći ako promislimo da jezička praksa ne polazi od naučnih saznanja o suštini dosetke do kojih smo mi došli ovim tegobnim ispitivanjem. Kako u delatnost dosetke spada da ponovo učini pristupačnim prikri-vene izvore komičnog uživanja, to u slobodnoj analogiji svaka majstorija koja ne iznosi na videlo očevidnu komiku može biti nazvana dosetkom. Ovo potonje, pak, prevashodno važi za razotkrivanje, kao i inače za druge metode pravljenja komičnim.¹

U „*razotkrivanje*” mogu se računati i oni, nama već poznati, načini da se nešto učini komičnim koji degradiraju dostojanstvo pojedinca time što skreću pažnju na njegovu opšteljudsku slabost, a naročito na zavisnost njegovih duševnih postignuća do telesnih potreba. Razotkrivanje se onda poistovećuje sa opomenom: ovaj i onaj, kome se svi dive kao nekom polubogu, takođe je samo čovek kao ti i ja. Zatim, ova- mo spadaju sva nastojanja da se iza bogatstva i providne slobode psihičkih postignuća otkrije monotoni psihički automatizam. Primere takvih „razotkrivanja” upoznali smo u provodadžijskim dosetkama i već smo tada bili u nedoumici da li te priče treba ubrojiti u dosetke. Sada s većom sigurnošću možemo odlučiti

¹ „Tako se uopšte naziva dosetkom svako svesno i spret- no izazivanje komike, bila to komika pogleda ili situacije. Naravno, ni ovaj pojam dosetke ne možemo ovde upotrebiti.” Lips (l.c. str. 78).

da je anegdota o jeci, koja potvrđuje sve tvrdnje provodadžijine i na kraju i pojačava njegovo priznanje da nevesta ima grbu, uzvikujući: „I to kakvu grbu!” — u suštini komična priča, primer razotkrivanja psihičkog automatizma. Komična priča ovde, ipak, služi samo kao fasada; za svakoga ko obraća pažnju na skriveni smisao anegdota o provodadžijama sve to ostaje odlično inscenirana dosetka. Za onoga koji ne prodire tako duboko ostaće komična priča. Slično nešto važi i za drugu dosetku o provodadžiji, koji, da bi pobio neki prigovor, na kraju svojim usklikom: „Ali, molim vas, ko će takvim ljudima nešto pozajmiti!”, priznaje istinu; komično razotkrivanje kao fasada za dosetku. Ali karakter dosetke je ovde daleko neosporniji, jer je govor provodadžije istovremeno i prikazivanje pomoću suprotnosti. Želeći da dokaže da su ljudi bogati, on ujedno dokazuje da nisu bogati, već veoma siromašni. Dosetka i komika ovde se kombinuju i poučavaju nas da isti iskaz može istovremeno biti i duhovit i komičan.

Rado se koristimo prilikom da se sa komike razotkrivanja vratimo na dosetku, jer je naš pravi zadatak razjašnjenje odnosa između dosetke i komike, a ne određivanje suštine komike. Stoga ćemo slučaju otkrivanja psihičkog automatizma, u kojem nas je osećanje da li je nešto komično ili duhovito ostavilo na cedilu, priključiti jedan drugi slučaj, u kojem se takođe međusobno prepliću dosetka i komika — slučaj besmislenih dosetaka. Naša analiza će nam, međutim, najzad pokazati da se na ovom drugom slučaju stiču dosetke i komike može izvesti teorijski.

Prilikom izlaganja tehnike dosetke utvrdili smo da je upotreba takvih načina mišljenja kakvi su u nesvesnom uobičajeni, a kakvi se u sferi svesnoga mogu samo smatrati kao „misaone greške”, tehničko sredstvo mnogih dosetaka, u čiji smo karakter dosetke onda ipak posumnjali, tako da smo bili skloni da ih jednostavno klasifikujemo kao komične priče. U našoj nedoumici nismo mogli da dođemo do odluke jer nam isprva nije bio poznat bitni karakter dosetke. Docnije smo utvrdili, pomoću analogije sa radom sna, da se

on sastoji u tome što rad dosetke ostvaruje kompromis između zahteva razumne kritike i nagona da se ne odrekne starog uživanja u reči i besmislici. Ono što je tako ostvareno kao kompromis, kada je pred-svesni začetak misli za trenutak bio prepušten nesvesnoj obradi, zadovoljavalo je u svim slučajevima oba zahteva, ali se kritici predstavljalo u različitim formama, pa je od nje moralo da primi različite ocene. Jedanput je dosetka uspela da lukavo iskamči ruho jedne beznačajne ali ipak dopustive rečenice, drugi put da se prokrijumčari u izrazu jedne vredne misli; ali u graničnom slučaju kompromisa odrekla se da zadovolji kritiku, pa se, prkoseći izvorima uživanja kojima je raspolagala, pred njom pojavila kao puka besmislica, ne prezajući da izazove njeno protivljenje, jer je mogla da računa s tim da će slušalac popraviti izopačenje njenog izraza putem nesvesne obrade i tako joj opet vratiti njen smisao.

U kojem slučaju će, pak, dosetka pred kritikom izgledati kao besmislica? Naročito onda kada se služi onim načinima mišljenja koji su uobičajeni u nesvesnom a zabranjeni u svesnom mišljenju, dakle misaonim greškama. Izvesni načini mišljenja u nesvesnom zadržani su, naime, i u svesnom mišljenju, na primer: neke vrste indirektnog prikazivanja, aluzija itd., iako njihova svesna upotreba podleže većim ograničenjima. S tim tehnikama dosetka neće izazvati nezadovoljstvo kritike, ili veoma malo; taj uspeh postići će tek kada kao tehniku upotrebi i ona sredstva o kojima svesno mišljenje neće više ništa da zna. Dosetka još uvek može da izbegne nezadovoljstvo kada prekrije primenjenu misaonu grešku, kada je obaviše velom logike, kao u priči o torti i likeru, o lososu sa majonezom, i sličnim. Ako pak otvoreno iznosi misaonu grešku, onda je prigovor kritike izvestan.

U tom slučaju dosetki će nešto drugo biti od koristi. Misaone greške koje ona kao načine nesvesnog mišljenja upotrebljava za svoju tehniku čine se kritici — iako ne redovno — komičnim. Svesno dopuštanje nesvesnih načina mišljenja, koji su odbačeni kao pogrešni, predstavlja sredstvo za stvaranje komičnog

uživanja, i to je lako razumeti jer je za ostvarenje predsvesnog zaposedanja sigurno potrebno više energije nego za dopuštanje nesvesnog. Kako mi pri slušanju misli koja kao da je građena u nesvesnom ovu upoređujemo sa njenom korekturom, to za nas nastaje diferencija u utrošku energije, iz koje proističe komično uživanje. Dosetka koja se služi takvim misaonim greškama u tehničke svrhe i koja stoga izgleda besmislena može, dakle, istovremeno delovati i komično. Ne uđemo li dosetki u trag, onda nam opet ostaje samo komična priča, šala.

Priča o pozajmljenom kotlu, koji je kada je vraćen imao rupu, pri čemu se pozajmljivač pravdao da on, prvo, uopšte nije pozajmio nikakav kotao, drugo, da je ovaj već u trenutku kada je pozajmljen bio probušen i, treće, da ga je neoštećenog, bez rupe vratio vlasniku, izvanredan je primer komičnog dejstva uslovljenog dopuštanjem nesvesnog načina mišljenja. Upravo to međusobno isključivanje više misli, od kojih je svaka za sebe dobro motivisana, otpada u nesvesnom. San u kojem se manifestuju načini mišljenja nesvesnog ne zna, u skladu s tim, za ili-ili¹, već samo za istovremeno naporedno postojanje stvari. U onom primeru sna koji sam, uprkos njegovoj složenosti, u svom *Tumačenju snova* izabrao za uzor rada tumačenja², pokušavam da se oslobodim prekora da bolove moje pacijentkinje psihičkim lečenjem nisam otklonio. Moja obrazloženja glase: 1. ona je sama kriva za tu boljku jer neće da prihvati moje rešenje; 2. njeni bolovi su organskog porekla, pa me se stoga ništa ne tiču; 3. njeni bolovi su u vezi sa njenim stanjem udovice, za što ja nisam kriv; 4. njeni bolovi potiču od jedne injekcije koja je data nečistom iglom, a tu injekciju joj je dao neko drugi. Svi ti razlozi stoje tako jedan pored drugog kao da nijedan ne isključuje drugi. Ja bih umesto „i” iz sna morao da stavim jedno „ili-ili” kako bih izbegao prekor da je to besmislica.

¹ To samo, u najboljem slučaju, ubacuje pripovedač kao tumačenje.

² (Ges. Werke, t. II/III).

Slična komična priča bila bi ona po kojoj je u jednom mađarskom selu kovač počinio zločin koji zaslužuje smrtnu kaznu, ali je opštinski poglavar odlučio da za kaznu obesi ne kovača već jednog krojača, zato što u selu žive dva krojača a samo taj jedan kovač, a kazne mora biti. Takvo pomeranje sa ličnosti krivca na nekog drugog protivureći, prirodno, svim zakonima svesne logike, ali ni u kom slučaju načinu mišljenja nesvesnog. Ne ustručavam se da ovu priču nazovem komičnom, a ipak sam onu priču o kotlu svrstao u dosetke. Međutim, priznajem da bi bilo mnogo tačnije da se i ova poslednja označi kao „komična” nego kao duhovita. Ali sada razumem kako se može desiti da me moje inače pouzdano osećanje može ostaviti u nedoumici da li je neka priča komična ili duhovita. Ovo je slučaj kada ne mogu na osnovu osećanja da donesem odluku, slučaj kada komika nastaje otkrivanjem načina mišljenja svojstvenih isključivo nesvesnom. Takva priča može ujedno da bude i komična i duhovita; ali ona će na mene ostaviti utisak duhovitog i kada je samo komična zato što me upotreba misaonih grešaka nesvesnog podseća na dosetku, isto tako kao i malopre pripreme za otkrivanje skrivene komike.

Moram pridati veliki značaj tome da razjasnim tu najosetljiviju tačku mojih razmatranja, odnos dosetke prema komici, te ću stoga ovo što je rečeno dopuniti sa nekoliko negativnih rečenica. Najpre moram skrenuti pažnju na to da ovde obrađeni slučaj sticaja dosetke i komike nije identičan sa prethodnim. To je, doduše, jedna tananija razlika, ali se ona sa sigurnošću može utvrditi. U predašnjem slučaju komika je poticala od otkrivanja psihičkog automatizma. Ovaj pak ni u kom slučaju nije svojstven samo nesvesnom i ne igra neku upadljivu ulogu među tehnikama dosetke. Razotkrivanje stupa samo slučajno u vezu sa dosetkom, time što služi jednoj drugoj tehnici dosetke, na primer prikazivanju pomoću suprotnosti. U slučaju dopuštanja nesvesnih načina mišljenja sticaj dosetke i komike je neophodan, jer isto sredstvo

koje u prvog lica dosetke služi tehnicu oslobađanja uživanja po svojoj prirodi u trećeg lica stvara komično uživanje.

Moglo bi se doći u iskušenje da se ovaj poslednji slučaj uopšti i odnos dosetke prema komici potraži u tome da dosetka na treće lice deluje po mehanizmu komičnog uživanja. Ali o tome nema govora, dodir sa komičnim se ni u kom slučaju ne odnosi na sve ili samo većinu dosetaka; u većini slučajeva dosetka i komika moraju jasno da se odvajaju. Kad god dosetka uspe da se oslobodi utiska besmislenosti, dakle u većini dvosmislenih dosetaka i dosetaka sa aluzijom, u slušaoca ne može da se otkrije nikakvo dejstvo koje bi bilo slično komičnom. Načinimo opit sa ranije saopštenim primerima ili sa nekoliko novih koje ću navesti.

Telegram-čestitka povodom sedamdesetog rođendana jednog kockara: „*Trente et quarante*” — Trideset i četrdeset (Podela sa aluzijom).

Heveši (Hevesi) opisuje jednom proces fabričke proizvodnje duvana: „*Die hellgelben Blätter ... wurden da in eine Beize getunkt und in dieser Tunke gebeizt.*” — „Svetložuti listovi ... su umočeni u lug i u tom močilu su zaluzeni” (Višestruka upotreba istog materijala).

Madame de *Maintenon* nazvana je Mme de *Maintenant*. — (Modifikacija imena).

Prof. Kestner (Kästner) veli svome princu koji je prilikom jedne demonstracije stao pred durbin: „Moj prinče, dobro ja znam da ste vi presvetli (*durchlächtig*), ali niste providni (*durchsichtig*).”

Grof Andraši (Andrassy) nazvan je „*der Minister des schönen Äusseren*” (ministar lepe spoljašnjosti, lepog izgleda, *Minister des Äusseren* = ministar spoljnih poslova).

Moglo bi se zatim pomisliti da bar sve dosetke sa fasadom besmislenosti moraju da se čine komičnim i da tako i deluju. Podsetiću samo na činjenicu da takve dosetke veoma često sasvim drugačije deluju na slušaoca, da izazivaju zapanjenost i sklonost da ih odbaci. Radi se, dakle, očigledno o tome da li se besmi-

slica dosetke pojavljuje kao komična ili kao prosta, puka besmislica, a uslove za to još nismo ispitali. Prema tome, ostajemo pri zaključku da dosetku po njenoj prirodi treba odvajati od komičnog i da se ona s njime susreće, s jedne strane, u izvesnim specijalnim slučajevima, s druge strane, u tendenciji da ostvari uživanje iz intelektualnih izvora.

Dok tako ispituje veze između dosetke i komike, otkriva nam se sada ona razlika koju moramo naglasiti kao najvažniju i koja istovremeno ukazuje na jedan osnovni psihološki karakter komike. Izvor uživanja u dosetki morali smo da smestimo u nesvesno; nikakav povod za istu lokalizaciju ne možemo naći za komično. Naprotiv, sve analize koje smo do sada preduzeli ukazuju na to da izvor komičnog uživanja čini upoređenje dvaju utrošaka energije, koje mi, oba, moramo uvrstiti u predsvesno. Dosetka i komika se, pre svega, razlikuju po psihičkoj lokalizaciji: *dosetka je tako reći prilog komici iz područja nesvesnog*.

Ne moramo sebe okrivljavati što smo se upustili u jednu digresiju, s obzirom na to da je odnos dosetke prema komici bio povod koji nas je gonio na ispitivanje komičnog. No, zacemento, već je vreme da se vratimo našoj sadašnjoj temi: obradi sredstava koja služe tome da se nešto napravi komičnim. Prethodno smo pretresli karikaturu i razotkrivanje, jer od njih možemo uzeti nekoliko spona kojima ćemo nadovezati analizu komike *podražavanja*. Podražavanje je, svakako, većinom pomešano sa karikaturom, sa preterivanjem pojedinih inače neupadljivih crta a nosi u sebi karakter omalovažavanja. Ali izgleda da njegova suština ovim nije iscrpena; neosporno je da ono po sebi predstavlja jedan vanredno izdašan izvor komičnog uživanja, jer se naročito smeju upravo verno podražavanja. Za ovo nije lako dati zadovoljavajuće objašnjenje, ako ne želimo da se priključimo Bergsonovom shvatanju¹, po kojem se komika podra-

¹ Bergson, „*Le rire*”, *essai sur la signification du comique*, 3me édition, Paris, 1904.

žavanja približava komici izazvanoj otkrivanjem psihičkog automatizma. Bergson smatra da komično deluje na sve ono što u žive osobe podseća na beživotan mehanizam. Njegova formula za ovo glasi: *Mécanisation de la vie* — mehanizacija života. On objašnjava komiku podražavanja nadovezujući na jedan problem koji je Paskal (Pascal) postavio u svojim *Pensées* (Misli); zašto se čovek smeje kad upoređuje dva slična lica od kojih nijedno po sebi ne deluje komično. „Živo po našem očekivanju nikad ne treba da se ponovi na potpuno sličan način. Tamo gde naiđemo na takvo ponavljanje, svaki put naslućujemo jedan mehanizam koji se krije iza tog živog.” Kada čovek vidi dva lica suviše velike sličnosti, onda pomišlja na dva otiska iste forme ili na sličan postupak mehaničke proizvodnje. Ukratko, uzrok smeha bio bi u tim slučajevima odstupanje živoga u pravcu beživotnog; možemo reći degradacija živoga na beživotno. Uostalom, ako prihvatimo ova privlačna izlaganja Bergsonova, ne pada nam teško da njegovo shvatanje potčinimo našoj sopstvenoj formuli. Poučeni iskustvom da je svako živo biće nešto za sebe i da od našeg razumevanja zahteva neku vrstu utroška energije, mi smo razočarani kad usled savršene podudarnosti ili zapanjujuće imitacije ne moramo da investiramo novu energiju. Ali smo razočarani u smislu olakšanja i energija očekivanja koja je postala suvišna ispražnjuje se putem smeha. Ista formula obuhvatila bi i sve slučajeve komične ukočenosti (*raideur*), profesionalnih navika, fiksnih ideja i fraza koje se ponavljaju u svakoj prilici, a koje je Bergson razmotrio. Svi ti slučajevi sveli bi se na upoređenje energije očekivanja sa energijom potrebnom za razumevanje onoga što je ostalo jednako, pri čemu se naše veće očekivanje oslanja na zapaženu individualnu raznovrsnost i plastičnost živog. Pri podražavanju, dakle, izvor komičnog uživanja ne bi bila komika situacije, već komika očekivanja.

Kako komično uživanje uopšte izvodimo iz jednog upoređivanja, to nam je dužnost da ispitamo i komično samog poređenja, koje takođe služi kao sredstvo za upravljanje komičnim. Naše interesovanje za

ovo pitanje pojačaće se ako se prisetimo da nas često i u slučaju poređenja „osećanje” — da li nešto treba nazvati dosetkom ili samo komičnim — ostavlja na cedilu.

Ova tema, naravno, zaslužila bi više pažnje nego što joj mi sa stanovišta našeg interesovanja možemo posvetiti. Glavno svojstvo koje nas pri poređenju interesuje jeste: da li je ono tačno, tj. da li ono upozorava na stvarno postojeću podudarnost između dva razna objekta. Prvobitno uživanje u pronalaženju jednakog (Groos, str. 103) nije jedini motiv koji podstiče upotrebu poređenja, poređenje je uz to podesno za jednu upotrebu koja sa sobom donosi olakšanje intelektualnog rada, kada se, naime, kao što je većinom uobičajeno, nepoznato upoređuje sa poznatijim, apstraktno sa konkretnim, i tim upoređenjem objašnjava ono što je nepoznato i teže. Za svako takvo upoređenje, naročito apstraktnog sa realnim, vezana je izvesna degradacija i izvesna ušteda energije za apstrakciju (u smislu mimike predstavljanja), ali ona naravno nije dovoljna da bi karakter komičnog jasno došao do izražaja. Ovaj se ne pojavljuje odjedanput, već postepeno iz uživanja zbog olakšanja na osnovu upoređenja; postoje mnogi slučajevi koji samo dodiruju komično, u kojima bi se moglo posumnjati da li uopšte pokazuju komičan karakter. Nesumnjivo komično postaje upoređivanje kada se između oba objekta poređenja razlika u nivou utroška energije za apstrakciju povećava, kada se nešto ozbiljno i nepoznato, naročito intelektualne ili moralne prirode, upoređuje s nečim banalnim i niskim. Prethodno uživanje u olakšanju i doprinos iz uslova mimike predstavljanja mogu nekako da objasne postepeni, kvantitativnim okolnostima određeni, prelazak opšteg uživanja u komično pri poređenju. Zacelo ću izbeći nespozume time što ću naglasiti da komično uživanje pri upoređenju ne izvodim iz kontrasta oba predmeta poređenja, već iz diferencije oba utroška za apstrakciju. Ono teško uhvatljivo nepoznato, apstraktno, zapravo intelektualno uzvišeno, sada se, usled navodnog podudaranja s nečim poznatim niskim, za koje je svaki

utrošak apstrakcije izlišan, razotkriva kao nešto isto tako nisko. Komika podređenja svodi se, dakle, na slučaj degradacije.

Poređenje može, kao što smo ranije videli, biti duhovito bez traga komične primese, naime onda kada se upravo kloni omalovažavanja. Tako je upoređenje istine sa zubljom, koja ne može da se nosi kroz gužvu a da se pri tome nekom ne oprlji brada, čisto duhovito, zato što se jedan iščileli izraz („zublja istine“) uzima u punoj vrednosti, a nimalo komično zato što zublja, iako je konkretan predmet, kao objekat nije lišena izvesne otmenosti. Ali jedno upoređenje može lako da bude kako duhovito tako i komično, i to nezavisno jedno od drugog, time što upoređivanje postaje sredstvo za izvesne tehnike dosetke, na primer, za ujedinjavanje ili aluziju. Tako je Nestrojevo (Nestroy) poređenje sećanja sa „magazinom“ istovremeno i duhovito i komično; komično je zbog vanredne degradacije koju psihološki pojam u poređenju sa jednim „magazinom“ mora da pretrpi, a duhovito je zbog toga što je onaj koji to upoređenje upotrebljava trgovački pomoćnik, pa se u tom upoređivanju ostvaruje jedno sasvim neočekivano ujedinjavanje između psihologije i njegovog poziva. Hajneova rečenica: „Sve dok mi se nisu pokidala sva dugmad na pantalonama strpljenja“ — ostavlja najpre samo utisak jednog odličnog primera komično ponižavajućeg poređenja; ali pri bližem razmatranju mora joj se priznati i karakter duhovitog, jer upoređenje kao sredstvo aluzije dopire u područje skarednog i tako uspeva da oslobodi uživanje u skarednom. Iz istog materijala nastaje za nas putem jednog naravno ne sasvim slučajnog spoja istovremeno i komično i duhovito uživanje; možda uslovi jednog potpomažu nastanak drugog, za „osećanje“ koje treba da nam kaže da li ovde imamo dosetku ili komiku, takvo ujedinjavanje utiče zbunjujuće i odluku može doneti tek pažljivo ispitivanje nezavisno od dispozicije uživanja.

Ma koliko bilo primamljivo da se traga za tom intimnijom uslovljenošću dobijanja komičnog uživanja, autor ipak mora sebi prigovoriti da ga ni njego-

vo prethodno obrazovanje ni njegov poziv ne ovlašćuju da svoja ispitivanja protegne daleko preko sfere dosetke i on se usuđuje da prizna da mu upravo tema komičnog upoređivanja pokazuje njegovu nekompetentnost.

Mi ćemo se, dakle, rado podsetiti toga da mnogi autori ne priznaju strogo pojmovno i konkretno odvajanje dosetke od komike, na koje smo bili podstaknuti, i da ovi dosetku jednostavno shvataju kao „komično govora“ ili „reči“. Radi ispitivanja tog shvatanja izabraćemo po jedan primer namerne i nehotične komike govora za upoređenje sa dosetkom. Na jednom ranijem mestu već smo rekli da smatramo da smo u stanju da razlikujemo komičan govor od duhovitog govora.

„Mit einer Gabel und mit Müh'
zog ihn die Mutter aus der Brüh“

(Sa viljuškom i sa mukom,
izvuče ga majka iz čorbe.)

je samo komično; ali Hajneova rečenica o četiri kaste stanovništva grada Getingena izvanredno je duhovita:

Profesori, studenti, filistri i stoka.

Za namernu komiku govora uzeću kao uzorak Štetenhajmov (Stettenheim) „Viphen“ (Wippchen). Štetenhajma nazivaju duhovitim zato što u vanrednom stepenu poseduje sposobnost da izazove pojavu komičnog. Duhovitost koja se „ima“ nasuprot dosetki koja se „pravi“ zaista je odlično određena tom sposobnošću. Neosporno je da su pisma bernauerskog korespondenta Vipheha duhovita, utoliko što sadrže mnoštvo dosetaka svake vrste, među njima i veoma uspešnih („svečano svučeni“ — za paradu kod divljač); ono pak što tim tvorevinama daje njihov svojstveni karakter nisu te pojedinačne dosetke, već komičnost govora koja u njima skoro preobilno kulja.

„Wippchen” je sigurno prvobitno satirički zamišljena figura, jedna modifikacija Frajtagovog (G. Freytag), Šmoka (Schmock), jednog od onih neobrazovanih tipova koji trguju kulturnim blagom nacije i zloupotrebljavaju ga, ali autorovo uživanje u komičnim efektima, koje je postigao prikazujući tu figuru, očevidno je satiričku tendenciju postepeno potisnulo u drugi plan. Tvorevine Vipheņa su velikim delom „komične besmislice”; autor se, uostalom s pravom, služio veselim raspoloženjem, postignutim gomilanjem takvih efekata kako bi pored potpuno dopuštenog izneo i svakojake neukusnosti, što se samo za sebe ne bi moglo podneti. Viphenova besmislica sada se usled posebne tehnike pojavljuje kao specifična besmislica. Osmotrimo li te „dosetke” malo bolje, pašće nam naročito u oči nekoliko vrsta koje daju pečat celoj produkciji. Viphen prevashodno upotrebljava složenice (rezultate stapanja), modifikacije poznatih izraza i citata i zamene pojedinih banalnih elemenata višim, vrednijim izražajnim sredstvima. To se svakako približava tehnici dosetke.

Stapanja su, na primer (izabrano iz predgovora i prvih stranica celog niza):

„Turska ima novaca kao sena na moru”, što je skrpljeno od dva izraza:

„Novaca kao sena”

„Novaca kao peska na moru”

Ili: „Ja nisam ništa više do ogoleli stub koji svedoči o prohujalom sjaju”, zgusnuto iz „ogolelo drvo” i „stub koji itd.”. Ili: „Gde je Arijadnina nit koja vodi iz Scile ove Augijeve štale?”; za tu formulaciju su tri grčka mita priložila svaki po jedan element.

Modifikacije i zamene mogu se bez velikog nasilja sažeti; njihov karakter proizlazi iz narednih primera svojstvenih Viphenu, u kojima se redovno probija jedan drugi, već poznati, često banalni tekst, koji je već postao opšte mesto:

„Mir Papier und Tinte höher zu hängen”. — „Hartiju i mastilo obesiti mi više.” Kaže se: einem den Brotkorb höher hängen, — odmaći od nekoga korpu za hleb — slikovito za: nekoga staviti u otežavajuće

uslove. Zašto se, dakle, ova slika ne bi smela protegnuti na drugi materijal?

„Bitke u kojima Rusi izvlače jednom deblji, a jednom tanji kraj.* Samo je prva izreka, kao što je poznato, u upotrebi; po tome kako je ona izvedena ne bi ni bilo besmisleno da se i druga počne upotrebljavati.

„Već se rano u meni javljao Pegaz.” Sa zamenom „pesnik” ovo je jedna autobiografska fraza koja je usled česte upotrebe već obezvređena. „Pegaz”, dođue, nije toliko prikladan kao zamena za „pesnik”, ali stoji u misaonoj relaciji prema toj reči, a i visokozvučna je reč.

„So durchlebte ich dornenvolle Kinderschuhe”, —, „Tako sam proživio trnovite dečje cipele.” „Izgaziti dečje cipele” je jedna od slika u vezi sa pojmom detinjstva.

Iz mnoštva drugih tvorevina Viphenovih mogu se poneke istaći kao primeri čiste komike, na primer kao komično razočaranje: Satima je trajala borba, najzad je ostala nerešena, ili kao komično razotkrivanje (neznanja): Klio, Meduza istorije; citati kao: *Habent sua fata morgana*. Naše interesovanje, međutim, pre pobuđuju stapanja i modifikacije, jer ponovo donose poznate tehnike dosetke. Uporedimo, na primer, uz modifikacije dosetke kao: On ima veliku budućnost za sobom — On ima ideal pred glavom — Lichtenbergove dosetke sa modifikacijama: Nove banje dobro leče i t. sl. Treba li tvorevine Viphenove sa istom tehnikom nazvati dosetkama, ili čime se one razlikuju od njih?

Sigurno na to nije teško odgovoriti. Setimo se da dosetka slušaocu pokazuje dva lica, da ga prisiljava na dva različita shvatanja. U besmislenih dosetaka, kao što su ove poslednje pomenute, jedno shvatanje, koje uzima u obzir samo oblik reči, glasi: — to je besmislica; drugo shvatanje, koje, idući za aluzijama,

* Doslovno: jednom kraći (den Kürzeren), a jednom duži, tj. jednom budu poraženi, a jednom pobede (Prim. prev.).

u slušaoca prolazi kroz nesvesno, nalazi u tome izvrstan smisao. U Viphenovim tvorevinama koje su slične dosetkama jedno od lica dosetke je prazno, kao zakrčljalo; to je glava Janusova, ali je samo jedno lice izvajano. Nećemo dospeti ni do čega ako dopustimo da nas tehnika zavede u nesvesno. U primerima stanjanja ne dolazimo ni do jednog slučaja u kojem oba stopljena dela zaista daju neki novi smisao; oni se pri pokušaju analize potpuno raspadaju. Modifikacije i zamene vode kao u dosetki do uobičajenih i poznatih reči, ali modifikacija ili zamena ne kazuje sama ništa drugo, a po pravilu i ništa moguće ili upotrebljivo. Za te „dosetke” preostaje, dakle, samo jedno shvatanje: da su besmislice. Čovek po svom nađenju može odlučiti da li će takve tvorevine koje su se oslobodile jednog od najbitnijih karaktera dosetke nazvati „lošim” dosetkama ili ih uopšte neće označiti kao dosetke.

Takve zakrčljale dosetke nesumnjivo ostavljaju komičan efekat koji možemo objasniti na više načina. Ili komika nastaje iz otkrivanja načina mišljenja nesvesnog, kao u ranije posmatranim slučajevima, ili uživanje proističe iz upoređenja sa savršenom dosetkom. Ništa nas ne sprečava da pretpostavimo da se ovde susreću oba načina nastajanja komičnog uživanja. Ne može se odbaciti mogućnost da ovde upravo neodoljivo oslanjanje na dosetku od besmislice čini komičnu besmislicu.

Postoje, naime, drugi slučajevi koje je lako prozreti a u kojima takva nedovoljnost, poređenjem sa onim što bi trebalo da se postigne, besmislicu čini neodoljivo komičnom. Pandan dosetke, zagonetka, možda će nam za ovo dati bolje primere nego sama dosetka. Jedno šaljivo pitanje glasi, na primer, ovako: Šta je to: visi o zidu i njime se mogu obrisati ruke? Bila bi to veoma glupa zagonetka ako bi odgovor glasio: ručnik. Taj odgovor se, štaviše, odbacuje. — Ne, to je haringa. — Ali zaboga, glasiće tada zaprepašćeni prigovor, haringa ne visi o zidu. — Pa, možeš je obesiti na zid. — Ali ko će obrisati ruke o haringu? — Pa, glasi umirujući odgovor, ne moraš ako

nećeš. — Ovo objašnjenje, dato pomoću dva tipična pomeranja, pokazuje koliko tome pitanju nedostaje da bi bila prava zagonetka, i zbog te apsolutne nedovoljnosti ono je, mesto da bude samo besmisleno glupo — neodoljivo komično. Na takav način, ne pridržavajući se bitnih uslova, mogu dakle od dosetke, zagonetke i drugoga, što po sebi izaziva komično uživanje, da se načine izvori komičnog uživanja.

Još manje teškoća pričinjava razumevanju slučaj nehotečne komike govora, koji veoma često možemo naći, na primer, u pesmama Friderike Kempner (Friderike Kempner)¹.

Gegen die Vivisektion

Ein unbekanntes Band der Seelen kettet
Den Menschen an das arme Tier.
Das Tier hat einen Willen — ergo Seele —
Wenn auch — 'ne kleinere als wir.

Protiv vivisekcije

Nepoznata spona duša vezuje
Čoveka za jadnu životinju.
Životinja ima volju — ergo dušu —
Iako manju od naše.

Ili jedan razgovor između nežnih supružnika:

Der Kontrast

„Wie glücklich bin ich”, ruft sie leise,
„Auch ich”, sagt lauter ihr Gemahl,
„Es macht mich deine Art und Weise
Sehr stolz auf meine gute Wahl!”

¹ VI izdanje, Berlin 1891.

Kontrast

„Kako sam srećna”, veli ona tiho,
 „I ja”, reče glasnije njen muž,
 „Tvoja priroda i ponašanje
 Čine me ponosnim na moj dobar izbor!”

Ovde nema ničega što bi podsećalo na dosetku. Ali, bez sumnje, ove „poetske tvorevine” čini komičnim njihova nedovoljnost, vanredna nespretnost njihovog načina izlaganja, koji je vezan za svakodnevne izraze ili izraze uzete iz novinarskog stila, priglupa ograničenost misli, pomanjkanje svakog traga poetskog načina mišljenja ili govora. Pri svemu tome ipak nije samo po sebi razumljivo što su nam pesme Kempnerove komične; mnoge slične tvorevine nam se čine lošim, ali im se ne smejemo, već se ljutimo na njih. Upravo nas veličina odstojanja od onoga što od pesme zahtevamo goni da ih shvatimo komično; kad bi ta diferencija ispala manja, bili bismo pre skloni smehu nego kritici. Uz to se komično dejstvo pesama Kempnerove obezbeđuje i sporednim okolnostima, neosporno dobrom namerom pesnikinje i izvesnom srdačnom osećajnošću koju zapažamo iza njenih nemoćnih fraza i koja razoružava naš podsmeš i našu srdžbu. Ovde se opet susrećemo sa problemom čije smo rešavanje bili odgodili. Diferencija u utrošku energije sigurno je osnovni uslov komičnog uživanja, ali posmatranje pokazuje da iz takve diferencije ne proizlazi svaki put uživanje. Koji uslovi moraju još biti ispunjeni ili koje smetnje moraju biti otklonjene da bi iz te diferencije energija stvarno moglo da proizide komično uživanje? Međutim, pre nego što odgovorimo na to pitanje, konstatovaćemo, kao završetak prethodnih izlaganja, da se komično govora ne poklapa sa dosetkom, da dosetka, dakle, mora biti nešto drugo nego komično govora.

*
 *

Poduhvatajući se sad zadatka da odgovorimo na poslednje postavljeno pitanje o uslovima nastanka komičnog uživanja ili diferencije energija, smemo sebi dopustiti olakšanje koje nam može prirediti samo uživanje. Tačan odgovor na to pitanje bio bi identičan sa iscrpnim prikazom prirode komičnog, za što niti posedujemo sposobnost niti smo za taj posao nadležni. Zadovoljićemo se opet time što ćemo problem komičnog samo toliko osvetliti dok se ne bude jasno izdvojio od problema dosetke.

Svima teorijama komičnog njihovi kritičari prigovorili su da im definicije previđaju ono što je bitno za komično. Komično počiva na jednom kontrastu predstava; da, ukoliko taj kontrast deluje komično, ne drugačije. Osećanje komike potiče od rasplinjanja jednog očekivanja; da, ako to razočaranje baš nije mučno. Prigovori su, nema sumnje, opravdani, ali se oni precenjaju ako se na osnovu njih zaključuje da je bitna oznaka komičnog do sada izmakla razumevanju. Ono što umanjuje opštu važnost onih definicija, to su uslovi koji su za nastanak komičnog uživanja neophodni, ali se u njima ne mora tražiti suština komike. Odbacivanje prigovora i razjašnjenje otpora protiv definicija komičnog, svakako, tek onda nam je lako kada imamo u vidu da komično uživanje proističe iz diferencije koja nastaje upoređenjem dveju energija. Komično uživanje i efekat po kojem se ono prepoznaje, smeh, mogu tek onda nastati kada ta diferencija postane upotrebljiva i spremna za pražnjenje. Ako se diferencija, čim je sagledana, upotrebi u neku drugu svrhu, nećemo doživeti efekat uživanja, već u najboljem slučaju blago osećanje uživanja pri kojem se ne javlja komičan karakter. Kao što u dosetke moraju biti preduzete naročite mere da bi se sprečila drugačija primena energije koja je postala suvišna, tako i komično uživanje može nastati samo u uslovima koji ispunjavaju ovaj poslednji zahtev. Stoga su slučajevi u kojima u nizanju naših predstava nastaju takve diferencije u utrošku energija neobično brojni; slučajevi u kojima iz njih proizlazi komično srazmerno su retki.

Posmatraču koji ma i samo ovlaš sagleda uslove za nastanak komičnog iz diferencije u utrošku energije nameću se dva zapažanja: prvo, da postoje slučajevi u kojima se komika pojavljuje redovno kao nešto neizbežno i, nasuprot ovima, drugi slučajevi u kojima to potpuno zavisi od uslova toga slučaja i od stanovišta posmatrača; drugo pak, da neobično velike diferencije veoma često prevazilaze nepovoljne uslove, tako da uprkos ovima nastaje komično osećanje. U vezi sa prvom tačkom mogle bi se ustanoviti dve klase: klasa neumitnog komičnog i klasa slučajnog komičnog, iako se već u samom početku ne bi smelo očekivati da neumitnost komičnog u prvoj klasi bude bez izuzetka. Bilo bi zanimljivo da se traga za odlučujućim uslovima za obe klase.

Za drugu klasu uglavnom važe uslovi od kojih je jedan deo obuhvaćen kao „izolovanje” komičnog slučaja. Podrobnija analiza pokazuje otprilike sledeće okolnosti:

a) Najpovoljniji uslov za nastajanje komičnog uživanja predstavlja opšte vedro raspoloženje u kojem je čovek „raspoložen za smeh”. U toksično vedrom raspoloženju skoro se sve čini komičnim, verovatno usled poređivanja sa utroškom energije u normalnom stanju. Dosetka, komika i sve slične metode sticanja uživanja iz duševne delatnosti nisu zapravo ništa drugo do putevi da se to vedro raspoloženje — euforija —, ukoliko ne postoji kao opšta dispozicija psihe, ponovo zadobije iz jedne jedine tačke.

b) Na sličan način povoljno deluje i očekivanje komičnog, pripremnost na komično uživanje. Otuda su uz nameru da se nešto učini komičnim, ako ta namera postoji i u onog drugog, dovoljne tako male diferencije da bi se one verovatno prevideli da su se dogodile u nenamernom doživljavanju. Ko uzme da čita komičnu literaturu ili ode u pozorište da gleda neku lakrdiju, smejaće se, zahvaljujući toj nameri, stvarima koje u njegovom običnom životu verovatno ne bi predstavljale slučaj komičnog. On se naposletku smeje i kada se seti da se smejaio pri očekivanju da se smeje, kada vidi da komičar tek nastupa i kada

ovaj još nije ni pokušao da ga zasmee. Stoga čovek priznaje da se naknadno stidi onoga čemu je u pozorištu mogao da se smeje.

c) Nepovoljni uslovi za komiku proizlaze iz vrste duševne delatnosti kojom se individua trenutno zanima. Misaoni rad ili rad zamišljanja, koji ide za ostvarenjem ozbiljnih ciljeva, ometa podobnost investicija za pražnjenje, koja joj je potrebna za njihova pomeranja, tako da se samo neočekivano velike diferencije u energijama mogu probiti do komičnog uživanja. Po komiku su naročito nepovoljni svi vidovi procesa mišljenja koji su dovoljno udaljeni od očiglednog da zaustavljaju mimiku zamišljanja; pri apstraktnom razmišljanju više uopšte nema mesta za komiku, osim ako se taj način mišljenja iznenada prekine.

d) Prilika za oslobađanje komičnog uživanja iščezava i onda ako je pažnja upravo usmerena na upoređivanje iz kojeg može da proistekne komika. U takvim okolnostima gubi svoju komičnu snagu ono što inače najpouzdanije deluje komično. Jedan pokret ili neko duhovno postignuće ne može postati komično za onoga čije je interesovanje upravo usmereno na to da ih upoređuje s jednim merilom koje mu je jasno pred očima. Tako ispitivaču nije komična besmislica koju kandidat produkuje u svom neznanju; on se zbog toga ljuti, dok se kolege kandidata, koji se daleko više interesuju za to kako će ovaj proći nego koliko zna, toj besmislici slatko smeju. Učitelj gimnastike ili igranja veoma će retko pronaći nešto komično u pokretima svojih učenika, a propovednik uopšte ne primećuje komično u karakternim manama ljudi, koje komediograf ume tako delotvorno da otkrije. Komični proces ne podnosi preveliku usredsređenost pažnje, on mora da teče potpuno nezapaženo, po čemu je, uostalom, veoma sličan dosetki. Protivrečilo bi nomenklaturi „procesi svesti”, koju sam iz određenih razloga upotrebio u *Tumačenju snova*, ako bi se komični proces nazvao nužno nesvesnim. On, naprotiv, pripada predsvesnom i za takve procese koji se odigravaju u predsvesti i na koje nije usredsređe-

na pažnja, kao na svesne procese, može se zgodno upotrebiti naziv „automatski”. Proces upoređivanja energija mora ostati automatski ako treba da izazove komično uživanje.

e) Komiku veoma sputava ako slučaj iz kojeg ona treba da nastane istovremeno daje povoda i snažnom oslobađanju afekta. Pražnjenje delotvorne diferencije tada je po pravilu isključeno. Afekti, dispozicije i usmerenost individue u svakom pojedinačnom slučaju pokazuju da se komično pojavljuje ili iščezava sa stanovištem pojedine osobe, da apsolutno komično postoji samo u izuzetnim slučajevima. Zavisnost ili relativnost komičnog usled toga daleko je veća nego u dosetke, koja se nikada ne zbiva, već se redovno pravi, i pri čijem stvaranju već može da se obrati pažnja na uslove pod kojima će biti primljena. Afekti se, međutim, najintenzivnije razvijaju pod uslovima koji ometaju komiku i nijedna strana ne previda značaj te pojave.¹ Stoga se kaže da se osećanje komičnog najpre ostvaruje u upola indiferentnim slučajevima bez veće angažovanosti osećanja ili interesa. Ali upravo u slučajevima sa oslobađanjem afekta može se videti da naročito jaka diferencija energija uspostavlja automatizam pražnjenja. Kada pukovnik Butler, na opomene Oktavija, „gorko se smejući” odgovara uzvikom:

„Hvala od doma Austrijskog!”

onda njegovo ogorčenje nije sprečilo smeh izazvan sećanjem na razočaranje, koje je, kako on smatra, doživeo, a s druge strane pesnik veličinu tog razočaranja ne može upečatljivije prikazati nego što pokazuje kako je ono usred oluje razbuktalih afekata u stanju da iznudi smeh. Mislim da se ovo objašnjenje može primeniti na sve slučajeve u kojima se smeh javlja u drugačijim prilikama, u situacijama koje nisu ugodne, zajedno sa intenzivnim, mučnim ili napetim, afektima.

¹ „Lako je tebi smežati se, tebe se to dalje ne tiče.”

f) Ako još dodamo da razvijanje komičnog uživanja može biti podstaknuto svakim drugim radosnim dodatkom kao nekom vrstom kontaktnog delovanja (po principu prethodnog uživanja u tendencioznoj dosetki), onda uslove komičnog uživanja zacemento obradili potpuno, ali svakako za naše potrebe dovoljno. Onda vidimo da tim uslovima, kao i nepostojanosti i zavisnosti komičnog efekta nijedna druga pretpostavka ne odgovara tako kao ona koja komično uživanje izvodi iz pražnjenja jedne diferencije i koja, u najrazličitijim okolnostima, ne može nikako drukčije biti upotrebljena.

*
* *

Podrobniji prikaz zaslužilo bi još komično u području seksualnog i opscenog, koje ćemo, međutim, ovde dotaći samo sa nekoliko napomena. Polaznu tačku i ovde predstavljalo bi razgolićenje. Slučajno razgolićenje deluje na nas komično, jer lakoću s kojom uživamo u tom prizoru upoređujemo s velikim utroškom energije koji bi inače bio potreban za postizanje tog cilja. Slučaj se tako približava slučaju naivno-komičnog, ali je jednostavniji od ovog. Svako razgolićenje, čiji gledaoci ili slušaoci u slučaju skaredne dosetke postajemo posredstvom nekog trećeg lica, jednako je pravljenu komičnim razgolićene osobe. Čuli smo da je zadatak dosetke da zameni skarednost i da tako ponovo otvori jedno izgubljeno vrelo komičnog uživanja. Nasuprot tome, prislušivanje nekog razgolićavanja za onog koji sluša ne predstavlja slučaj komike, jer sopstveni napor pri tome ukida uslov komičnog uživanja; ovde preostaje samo seksualno uživanje u onome što se videlo. Kada onaj koji je prislušivao priča drugome, osoba koja je žrtva prislušivanja opet postaje komična, zato što preteže stanovište da je propustila utrošak energije koji bi radi skrivanja njene tajne bio na mestu. Inače se iz područja seksualnog i opscenog, pored uživanja u seksualnom uzbudenju, stvaraju najbogatije mogućnosti za

dobijanje komičnog uživanja, jer se čovek može pokazati u svojoj zavisnosti od telesnih potreba (degradacija) ili se iza traženja duševne ljubavi može otkriti telesni prohtev (razotkrivanje).

*
* *

Poziv da se i suština komičnog potraži u njegovoj psihogenezi proizašao je neočekivano iz lepe i sveže Bergsonove knjige (*Le rire* — Smeh). Bergson, čije smo formule za određivanje karaktera komičnog već upoznali — „*mécanisation de la vie*“, „*substitution quelconque de l'artificiel au naturel*“ („mehanizacija života“, „zamenjivanje prirodnog veštačkim“) — dolazi putem bliske asocijacije pojmova sa automatizma na automat i trudi se da niz komičnih efekata dovede u vezu sa izbledelim sećanjem na neku dečju igračku. Pri tom on se jednom uzdiže do stanovišta koje doduše ubrzo opet napušta: on pokušava da komično objasni kao naknadno dejstvo dečjih radosti. „*Peut-etre devrions-nous pousser la simplification plus loin encore, remonter à nos souvenirs les plus anciens, chercher dans les jeux qui amusèrent l'enfant, la première ébauche des combinaisons qui font rire l'homme . . . Trop souvent surtout nous méconnaissons ce qu'il y a d'encore enfantin, pour ainsi dire, dans la plupart de nos émotions joyeuses*“ (str. 68 i d.). („Možda bismo simplifikacije morali da poguramo još dalje, da se vratimo do naših najstarijih uspomena, da u igrama kojima se dete zabavljalo potražimo prvi nagoveštaj kombinacija koje čine da se čovek smeje . . . Suviše često mi ne prepoznamo ono, tako reći, detinjasto kojeg još ima u najvećem delu naših radosnih emocija“). — Pošto smo dosetku pratili unazad, sve do dečje igre rečima i mislima, koju razumna kritika ne dopušta, to nas mora privlačiti da pođemo i za ovim Bergsonovim pretpostavkama o infantilnim korenima komičnog.

Zaista nailazimo na ceo niz odnosa koji nam, kao što se čini, obećavaju značajne rezultate ako ispita-

mo odnos komike prema detetu. Samo dete nam ni u kom slučaju ne čini se komičnim iako njegovo biće ispunjava sve uslove koji pri upoređenju sa našim bićem daju komičnu diferenciju: suvišni utrošak energije na pokrete, kao i mali duhovni utrošak, gospodarenje telesnih funkcija duševnim delatnostima i druge crte. Dete deluje na nas komično samo onda kada se ne ponaša kao dete, nego kao ozbiljan, odrastao čovek, i kada se ponaša kao druge osobe koje se prerusavaju; ali sve dok zadržava prirodu deteta, do tle nam ono, kada ga posmatramo, pričinjava čisto zadovoljstvo, koje možda podseća na komično. Mi ga nazivamo naivnim kad nam pokazuje svoju nesputanost, a naivno-komičnim nazivamo one njegove iskaže koje bismo u nekog drugog ocenili kao skaredne ili duhovite.

S druge strane, detetu nedostaje osećanje za komiku. Ta rečenica kao da nam kazuje više nego da se komično osećanje tek u toku duševnog razvoja negde jednom pojavljuje kao i što-šta drugo, i to ni pošto ne bi bilo čudno, pogotovo što moramo priznati da je to osećanje već sasvim jasno izraženo u godinama koje moramo računati u dečje. No ipak se može pokazati da tvrdnja da detetu nedostaje osećanje za komično sadrži više nego nešto samo po sebi razumljivo. Pre svega, lako je uvideti da ne može drugačije biti ako je ispravno naše shvatanje koje osećanje za komično izvodi iz diferencije utroška energije nastale pri razumevanju drugog. Uzmimo opet komično pokreta kao primer. Upoređenje koje daje diferenciju, uobličeno u svesne formule, glasi: Tako on to radi, i: Tako bih ja to radio, tako sam ja to uradio. Detetu, međutim, nedostaje merilo sadržano u drugoj rečenici, ono naprosto razume time što podražava, ono to čini isto tako. Vaspitanje poklanja detetu standard.* Tako to treba da uradiš; ako se tim standardom služi pri upoređivanju, onda mu je blizak zaključak: Ovaj to nije dobro uradio, i: Ja to mogu bolje. U tom slu-

* Standard u smislu: obrazac, merilo (Prim. prev.).

čaju ismejava onog drugog, ismejava ga osećanjem nadmoći. Ništa nas ne sprečava da i ovaj smeh objasnimo diferencijom utroška energije, ali po analogiji sa slučajevima ismejavanja koji se nama dešavaju možemo zaključiti da detetov smeh iz nemoći nije praćen osećanjem komičnog. To je smeh čistog uživanja. Kada se u nas jasno pojavi sud o sopstvenoj nadmoći, mi se samo smeškamo umesto da se smejemo, ili ako se smejemo, onda svest o svojoj nadmoći ipak jasno razlikujemo od komičnog koje nas nagoni na smeh.

Verovatno je ispravno reći da se dete smeje iz čistog zadovoljstva pod raznim okolnostima koje osećamo kao „komične” i ne umemo da ih motivišemo, dok su motivi deteta jasni i mogu se navesti. Kada se, na primer, neko na ulici oklizne i padne, mi se smejemo zato što je taj utisak — ne zna se zašto — komičan. Dete se u istom slučaju smeje iz osećanja nadmoći ili zloradosti: Ti si pao, a ja nisam. Izgleda da izvesni motivi uživanja u deteta iščezavaju u odraslih; zato, pod istim uslovima, mi imamo osećanje „komičnog” kao zamenu za ono što smo izgubili.

Ako bismo smeli da uopštavamo, onda bi bilo prilično primamljivo da traženi specifični karakter komičnog uvrstimo u sferu buđenja infantilnog, da komično shvatimo kao ponovo osvojeni „izgubljeni dečji smeh”. Onda bi se moglo reći da se smejemo diferenciji utroška energije između onog drugog i mene kad god u onom drugom ponovo nađem dete. Ili, tačnije izraženo, potpuno upoređenje koje dovodi do komičnog glasilo bi:

Tako on radi — Ja to radim drukčije —

On to radi onako kako sam ja to radio kad sam bio dete.

Taj smeh bi se, dakle, svaki put odnosio na poređenje između Ja odrasle osobe i Ja kao deteta. Čak bi se i nejednako značenje komične diferencije, to što mi se časa više a časa manje utroška energije čini komičnim slagalo sa infantilnom uslovljenošću: komično je, pri tom, stvarno uvek na strani infantilnog. Tome ne protivureči što dete samo kao

objekat upoređenja na mene ne ostavlja komičan utisak, već utisak čistog uživanja; pa ni to što ovo upoređenje sa infantilnim deluje samo onda komično kada se izbegne neka druga upotreba diferencije. Jer, pri tome, dolaze u obzir uslovi praznjenja. Sve ono što psihički proces uključuje u jedan sklop ometa praznjenje suvišne investirane energije i određuje je za neku drugu upotrebu; ono što jedan psihički akt izoluje, to potpomaže praznjenje. Stoga svesno usmeravanje pažnje na dete kao osobu s kojom se upoređuje onemogućava praznjenje koje je potrebno za komično uživanje; samo pri predsvesnoj investiciji nastaje slično približavanje izolaciji kakvo, uostalom, možemo pripisati i duševnim procesima deteta. Dodatak poređenju: Tako sam kad sam bio dete i ja radio, iz kojeg bi proizlazilo komično dejstvo, došao bi, dakle, za srednje diferencije tek onda u obzir kada nijedan drugi sklop ne bi mogao da ovlada oslobodnim viškom energije.

Zadržimo li se još pri pokušaju da suštinu komičnog nađemo u predsvesnom nadovezivanju na infantilno, onda moramo poći korak dalje od Bergsona i priznati da poređenje iz kojeg proističe komično ne mora da probudi staro detinje uživanje i detinju igru, već je dovoljno ako ono samo dotakne detinje biće uopšte, pa možda čak i dečju patnju. Mi se time udaljavamo od Bergsona, ali ostajemo u skladu s našim shvatanjem, ako komično uživanje ne dovodimo u vezu sa zapamćenim uživanjem, već uvek nanovo sa nekim upoređenjem. Možda slučajevi prve vrste, pokrivaju, donekle, ono što je redovno i neodoljivo komično. Upotrebimo ovde maločas pomenutu shemu komičnih mogućnosti. Rekli smo da se komična diferencija nalazi ili:

- a) poređenjem između onog drugog i Ja, ili
- b) poređenjem sasvim unutar drugoga, ili
- c) poređenjem unutar našeg Ja.

U prvom slučaju, onaj drugi činio bi mi se kao dete, u drugom bi se sam spustio na nivo deteta, a u trećem slučaju bih dete našao u samom sebi. U prvi slučaj spadaju komično pokreta i oblika, duhovnog

delanja i karaktera; infantilno koje bi tome odgovaralo bili bi nagon za pokretom i duhovna i moralna nerazvijenost deteta, tako da bi mi, na primer, glupak bio komičan ukoliko me podseća na leno dete, a zao čovek na neposlušno dete. O detinjem uživanju, koje je odrasli čovek izgubio, moglo bi se govoriti samo u jednom slučaju onde gde dolazi u obzir detetu svojstveno uživanje u pokretu.

Drugi slučaj, u kojem komika sasvim počiva na „uživljavanju”, obuhvata najbrojnije mogućnosti, komiku situacije, preterivanja (karikature), podražavanja, degradacije i razotkrivanja. To je onaj slučaj kojem uvođenje infantilnog gledišta najviše koriste. Jer komika situacije zasniva se većinom na neprilikama, u kojima ponovo nalazimo bespomoćnost deteta; najgora od tih neprilika, ometanje drugih delatnosti usled neumitnih zahteva prirodnih potreba, odgovara stanju deteta kada još ne vlada telesnim funkcijama. Gde komika situacije deluje putem ponavljanja, tamo se ona oslanja na detetu svojstveno uživanje u neprekidnom ponavljanju (pitanja, pričanje priča), čime ono odraslom čoveku postaje tegobno. Preterivanje, koje još i odraslom čoveku pričinjava uživanje, ukoliko može da se opravda pred njegovom kritikom, u vezi je sa karakterističnom neumerenošću deteta, s njegovim nepoznavanjem svih kvantitativnih odnosa, koje ono kasnije upoznaje nego kvalitativne. Odmerenost, ublažavanje i dozvoljenih impulsa, pozni je plod vaspitanja i stiče se uzajamnim kočenjem duševnih delatnosti koje su povezane u jednu celinu. Gde ta celina slabi, u nesvesnom pri sanjanju, u monoideizmu psihoneuroza, tu se ponovo pojavljuje neumerenost deteta.

Komika podražavanja pričinila je našem razumevanju relativno velike teškoće sve dok smo pri tome gubili iz vida momenat infantilnog. Podražavanje je, međutim, najbolja veština deteta i pokretački motiv većine njegovih igara. Častoljublje deteta daleko manje ide za isticanjem znarija među njemu sličnim nego za podražavanjem velikih. Od odnosa deteta prema odraslima zavisi i komika omalovažavanja, ko-

jem u dečjem životu odgovara snishodljivost odraslog. Malo što može detetu pričiniti veće zadovoljstvo nego kada se odrasli spusti na njegov nivo, kada se odrekne svoje tegobne nadmoći i kada se s njim igra kao sa sebi ravnim. Olakšanje, koje u deteta stvara čisto uživanje, u odraslog kao omalovažavanje postaje sredstvo za pravljenje komičnim i izvor komičnog uživanja. O razotkrivanju znamo da počiva na degradaciji.

Na najveće teškoće nailazi infantilno obrazloženje trećeg slučaja, komike očekivanja, što zacelo objašnjava okolnost zašto oni autori koji su ovaj slučaj u svom shvatanju komičnog isticali u prvi plan nisu nalazili povoda da infantilni momenat uzmu u obzir za komiku. Komično očekivanje je detetu zacelo najstranije, sposobnost da ovo shvati pojavljuje se u njege najkasnije. U većini takvih slučajeva koji se odraslom čine komični, dete će verovatno osećati samo razočaranja. Moglo bi se, međutim, poći od blaženstva očekivanja i lakovernosti deteta da bi se razumelo da se „kao dete” sebi činimo komičnim kada podlegnemo komičnom razočaranju.

Iako bi iz prethodnog izlaganja proizišla izvesna verovatnoća da se komično osećanje može otprilike ovako prevesti: komično je ono što odraslom ne priличи, ipak, usled mog celokupnog stava prema komičnom problemu, ja nemam dovoljno smelosti da ovu poslednju rečenicu branim sličnom ozbiljnošću kao one malopre formulisane. Nisam u stanju da odlučim da li je spuštanje na nivo deteta samo specijalan slučaj komične degradacije ili sva komika u osnovi počiva na degradaciji do nivoa deteta.¹

••

¹ To što je izvor komičnom uživanju u „kvantitativnom kontrastu”, upoređenju velikog sa malim, koje, najzad, izražava i bitnu relaciju deteta prema odraslom, to bi zaista bio čudan sticaj kada komično ne bi imalo više nikakve druge veze sa infantilnim.

Analiza koja bi ma i samo ovlaš obrađivala problem komičnog bila bi grdno nepotpuna ako ne bi sadržala bar nekoliko napomena o *humoru*. Suštinska srodnost obeju pojava toliko je van sumnje da svaki pokušaj tumačenja komičnog mora dati bar jednu komponentu za razumevanje humora. Ma koliko da je izvrsnih i značajnih misli izrečeno o vrednosti humora, koji kao jedno od najviših psihičkih postignuća uživa i posebnu naklonost mišlilaca, mi ipak ne možemo odustati od pokušaja da njegovu suštinu izrazimo približavajući je formulama o dosetki i komičnom.

Čuli smo da je oslobađanje neugodnih afekata najjača smetnja komičnom dejstvu. Čim nekoristan pokret čini štetu, glupost dovodi do nesreće, razočaranje nanosi bol, svršeno je i sa mogućnošću komičnog efekta, bar za onoga koji ne može da se odbrani od takvog neraspoloženja, koji je sam pogođen njim ili mora da ima udela u njemu, dok onaj koji ne učestvuje u tome svedoči svojim ponašanjem da je u situaciji dotičnog slučaja sve sadržano što je potrebno za komično dejstvo. A humor je sredstvo da se ostvari uživanje uprkos neugodnim afektima koji to ometaju; on se zalaže za takav razvoj afekata, on se postavlja na njihovo mesto. Uslov za to dat je ako postoji situacija u kojoj smo, shodno našim navikama, u iskušenju da damo maha nekom mučnom afektu i ako zatim na nas deluju motivi da se taj afekt suzbije „in statu nascendi”. Upravo u navedenim slučajevima bi, dakle, osoba koja je pogođena štetom, bolom itd. mogla da postigne humorističko uživanje, dok se osoba koja u tome ne učestvuje smeje iz komičnog uživanja. Uživanje u humoru, ne možemo drukčije to da kažemo, nastaje onda na račun tog izostalog oslobodjenja afekta, ono proističe iz uštedene energije afekta.

Humor zahteva najmanje među svima vidovima komičnog; njegov proces dovršava se već u jednoj jedinjoj osobi, učešće neke druge osobe ne dodaju mu ništa novo. Uživanje u humorističkom zadovoljstvu

koje je u meni nastalo mogu da zadržim za sebe a da pri tom uopšte ne osećam potrebu da to saopštim nekom drugom. Nije lako reći šta se pri stvaranju humorističkog zadovoljstva u toj osobi zbiva; međutim, izvestan uvid će se ipak steći ako se ispituju slučajevi saopštenog ili doživljenog humora, u kojima zahvaljujući svom razumevanju humorističke osobe dolazim do istog uživanja kao i ona. Najgrublji vid humora, takozvani „Galgenhumor” („humor pod vešalima”), može nas o tom poučiti. Tako lupež koga u ponedeljak vode na gubilište veli: „No, ova nedelja dobro počinje.” To je zapravo dosetka jer je primedba po sebi sasvim tačna, s druge strane pak na sasvim besmislen način deplasirana jer za njega više neće biti daljih događaja u toj nedelji. Da bi se napravila takva dosetka potreban je humor, to znači: potrebno je preći preko svega onoga što početak te nedelje izdvaja od svih ostalih, poricati razliku iz koje bi mogli proizići motivi za sasvim naročita duševna uzbuđenja. Isti slučaj imamo u primeru kada osuđenik na putu za gubilište moli da mu se dá šal kako se ne bi prehladio, predostrožnost koja bi inače bila veoma pohvalna, ali je pred kobnom sudbinom koja tom vratu neposredno predstoji strahovito suvišna i nevažna. Mora se reći da u toj *blague* (šala) ima nekakve duševne veličine, u tom zadržavanju svog uobičajenog bića i odvratanju od onoga što bi to biće moralo da obori i baci u očajanje. Ta vrsta veličanstvenosti humora javlja se, očividno, u slučajevima u kojima naše divljenje ne nailazi na smetnje u okolnostima humorističke osobe.

U Igoovom *Ernaniju* (Victor Hugo, „Hernani”) bandit koji se umešao u zaveru protiv svoga kralja, Karla I Španskog i Karla V nemačkog cara, pao je u ruke ovog svog moćnog neprijatelja; on već unapred vidi svoju sudbinu kao veleizdajnika čiji je zločin dokazan, njegova glava će pasti. Ali to predviđanje ga ne sprečava da nastupi kao španski grand sa naslednim pravima i da izjavi da ne misli da se odrekne nijedne privilegije koje pripadaju jednom

grandu. Španskom grandu bilo je dozvoljeno da u prisustvu svog kraljevskog gospodara ima šešir na glavi.

*„Nos têtes ont le droit
De tomber couvertes devant de toi”.*

(Naše glave imaju pravo
Da padnu pokrivenne pred tobom.)

Ovo je veličanstven humor, i ako se mi kao slušaoci ne smejemo, onda je to stoga što naše divljenje prekriva humorističko uživanje. U slučaju lupeža koji ne želi da se na putu za gubilište prehladi mi se grohotom smejemo. Situacija koja bi osuđenika morala da baci u očajanje mogla bi u nas da izazove intenzivno saučešće; međutim, to saučešće je osujećeno time što razumemo da on, koji je time najbliže pogođen, situaciju ne uzima ozbiljno. Usled toga našeg razumevanja energija za saučešće, koja je u nama već bila pripremljena, postaje neupotrebljiva i mi je se oslobađamo putem smeha. Nas, tako reći, zaražava ravnodušnost lupeža, za koju, međutim, primećujemo da ga je stala velik utrošak psihičkog rada.

Ušteđena samilost je jedan od najčešćih izvora humorističkog uživanja. Humor Marka Tvena (Mark Twain) obično se služi tim mehanizmom. Kada nam on iz života svoga brata pripoveda kako je ovaj kao nameštenik jednog velikog preduzeća za izgradnju puteva usled prevremene eksplozije jedne mine poleteo u vazduh, te daleko od svog radnog mesta opet pao na zemlju, onda se u nama neminovno bude osećanja saučešća za unesrećenog: hteli bismo da pitamo da li mu se pri tom udesu nešto desilo; ali nastavak priče — da je bratu odbijeno pola dnevnice „zbog udaljavanja sa radnog mesta” — potpuno otklanja samilost u nama i mi postajemo skoro isto tako neosetljivi kao i oni preduzimači i isto tako ravnodušni prema eventualnim povredama brata. Drugi put nam Mark Tven iznosi svoj rodoslov, koji on vodi unatrag sve do jednog druga Kristofora Kolumba. Međutim,

pošto nam je opisao karakter ovog pretka, čiji se ceo prtljag sastoji od nekoliko komada rublja, od kojeg je svaki komad sa drukčijom oznakom, ne možemo da se ne smejemo na račun ušteđenog pijeteta, kojem smo na početku te porodične povesti hteli da se predamo. Mehanizam humorističkog uživanja neće pri tom biti ometen našim znanjem da je ta priča o pretku fingirana i da ta fikcija služi satiričnoj tendenciji da razotkrije ulepšavanje koje se nalazi u takvim pripovestima drugih ljudi; taj mehanizam je isto tako nezavisan od uslova realnosti kao u slučaju pravljenja komičnim. Druga jedna priča Marka Tvena u kojoj on pripoveda kako je njegov brat sebi napravio podzemni kvartir, u koji je uneo krevet, sto i lampu, i kojem je kao krov služilo jedno veliko, u sredini probušeno parče voštanog (nepromočivog) platna, kako je pak u noći, pošto je stan bio gotov, kroz otvor u tavanici jedna krava koju su terali kući pala na sto i ugasila lampu, kako je brat strpljivo pomagao da se životinja izdigne gore i njegovo boravište opet dovede u red, kako je to isto opet činio kada se isti rusvaj ponovio i naredne noći, i zatim svake noći: takva jedna priča postaje komična svojim ponavljanjem. Ali Mark Tven je završava s napomenom da je brat na kraju, u četrdeset i šestoj noći, kada je krava opet pala, primetio: „Stvar sada postaje dosadna”, i tu mi ne možemo da suzdržimo naše humorističko uživanje, jer smo već odavno očekivali da čujemo kako se brat zbog ove nezgode koja se uporno ponavlja — naljutio. Onaj sitni humor koji nama samima polazi za rukom u životu po pravilu stvaramo na račun srdžbe, umesto da se ljutimo.¹

¹ Veličanstveno humorističko dejstvo jednog lika kakav je debeli riter ser Džon Falstaf počiva na ušteđenom preziru i ušteđenom negodovanju. U njemu, doduše, vidimo nedostojnog izelicu, ispičuturu i varalicu, ali našu osudu obezoružava ceo niz momenata. Mi shvatamo da on sam sebe vidi tako kao što mi o njemu sudimo; on nam imponuje svojom duhovitošću, a osim toga njegova telesna nakaznost izaziva kontaktno dejstvo u korist komičnog shvatanja njegove lično-

Vidovi humora su vanredno raznovrsni u zavisnosti od prirode osećajnog impulsa koji se ušteđuje u korist humora: samilosti, srdžbe, bola, ganutosti itd. Ovi impulsi mogli bi se naoko nizati bez kraja i zato što se carstvo humora sve više proširuje kada umetnik ili pisac uspeju da humoristički savladaju još nesavladane emocije, da ih sličnim veštinama kao u prethodnim primerima pretvore u izvor humorističkog uživanja. Umetnici *Simplizissimus-a*, na primer, postizali su začuđujuće uspehe u ostvarivanju humora na račun jeze i odvratnosti. Pojavne oblike humora određuju, uostalom, dve osobitosti koje su u vezi sa uslovima njegovog nastanka. Humor može, prvo, da se pojavi u spoju sa dosetkom ili nekom dru-

sti umesto ozbiljnog, kao da naši zahtevi o moralu i časti moraju da se odbiju od tako debele trbušine. Njegove ujdurme su u celini bezazlene i skoro opravdane komičnom niskošću onih koje je prevario. Mi priznajemo da ovaj jadnik ne sme zeleti da živi i uživa kao i svaki drugi čovek, i skoro ga sažaljevamo što ga u glavnim situacijama nalazimo kao igračku u rukama nekoga, u poređenju s njim daleko radmoćnog. Stoga ne možemo da se ljutimo na njega i sve ono što pri tom ušteđujemo u srdžbi dodajemo komičnom uživanju koje on inače izaziva. Ser Džonov lični humor proizlazi zapravo iz nadmoći jednog Ja kojem ni njegovi telesni ni moralni defekti ne mogu da oduzmu vedrinu i samopouzdanje.

Duhoviti vitez Don Kihot de la Manča, nasuprot tome, lik je koji sam nema humora i koji nama svojom ozbiljnošću pričinjava uživanje koje bi se moglo nazvati humorističkim, iako njegov mehanizam pokazuje značajno odstupanje od mehanizma humora. Don Kihot je prvobitno čista komična figura, veliko dete, kome su maštarije njegovih ritterskih knjiga udarile u glavu. Poznato je da pesnik isprva s njim ništa drugo nije hteo i da je to stvorenje postepeno preraslo prve namere svoga tvorca. Međutim, pošto je pesnik ovu smešnu osobu obdario najdubljom mudrošću i najplemenitijim namerama i učinio je simboličnim predstavnikom jednog idealizma koji veruje u ostvarenje svojih ciljeva, koji ozbiljno shvata svoje dužnosti i bukvalno ispunjava svoja obećanja, ova osoba prestaje da deluje komično. Kao što humorističko uživanje inače nastaje sprećavanjem nekog emotivnog impulsa, tako slično ono ovde nastaje ometanjem komičnog uživanja. Ali ovim primerima se već znatno udaljuje od običnih slučajeva humora.

gom vrstom komičnog, pri čemu mu pada u deo zadatak da odstrani u datoj situaciji sadržanu mogućnost razvoja afekata, što bi predstavljalo prepreku za dejstvo uživanja. Drugo, humor može taj razvoj afekata da ukine potpuno ili samo delimično, što je čak i češći slučaj, jer je lakši rad, i što daje različite oblike „slomljenog”¹ humora, humor koji se kroz suze osmehuje. On afektu oduzima jedan deo njegove energije i za to mu daje humoristički prizvuk.

Humorističko uživanje stečeno putem uživljavanja potiče, kao što se u gornjim primerima moglo zapaziti, od jedne naročite tehnike slične pomeranju, tehnike kojom se pripremljeno oslobođenje afekata osujećuje a investirana energija usmerava na nešto drugo, često i sporedno. Za poimanje procesa kojim se u samoj humorističkoj osobi ostvaruje to pomeranje i skretanje od razvoja afekata ovim nije ništa dobijeno. Mi vidimo da primalac podražava tvorca humora u njegovim duševnim procesima, ali pri tome ne saznajemo ništa o snagama koje ovaj proces u tvorcu omogućavaju.

Može se samo reći da ako nekome počne za rukom da, na primer, pređe preko nekog bolnog afekta time što sebi predočava veličinu svetskih interesa kao suprotnost sopstvenoj sićušnosti, onda u tome ne vidimo plod humora već filozofskog mišljenja, pa nam i ne donosi uživanje ako se uživimo u njegov tok misli. Humorističko pomeranje, dakle, u osvetljenju svesne pažnje isto je toliko nemoguće kao i komično upoređenje; ono je kao i ovo vezano za uslov da mora ostati predsvesno ili automatsko.

Do izvesnih razjašnjenja o humorističkom pomeranju dospeće se ako se ono posmatra u svetlu jednog odbrambenog procesa. Odbrambeni procesi su psihički korelati refleksa bežanja i imaju zadatak da osujete nastanak nelagodnosti iz unutrašnjih izvora;

¹ Termin koji se u estetici Fr. T. Fišera upotrebljava u sasvim drugom smislu.

pri ispunjavanju tog zadatka oni služe duševnom zbi-
vanju kao automatska regulacija, koja se doduše na
posletku pokazuje štetnom i stoga mora biti potčinje-
na svesnom mišljenju. Jedan određen vid te odbrane,
neuspelo potiskivanje, utvrdio sam kao dejstvujući
mehanizam u nastanku psihoneuroza. Humor se sada
može shvatiti kao najviša od tih odbrambenih radnji.
On odbija da sadržinu predstava povezanu sa neugod-
nim afektom otrgne od svesne pažnje, kao što to čini
potiskivanje, i time nadvlada automatizam odbrane;
to postiže na taj način što pronalazi sredstva da već
pripremljenom oslobađanju nelagodnosti oduzme nje-
govu energiju i da ovu putem pražnjenja pretvori u
uživanje. Mogućno je, čak, da mu sredstva za to opet
stavlja na raspolaganje veza sa infantilnim. Samo u
dečjem životu bilo je intenzivnih mučnih afekata ko-
jima bi se odrasli danas smeškao, kao što se humori-
sta smeje svojim sadašnjim mučnim afektima. Uzdi-
zanje svoga Ja, o čemu svedoči humorističko pomera-
nje — čiji bi prevod glasio: Suviše sam velik (veličan-
stven) da bi me se ti povodi mogli neugodno dojmiti
— mogao bi da utvrdi na osnovu upoređenja svog sa-
dašnjeg Ja sa svojim dečjim. Ovo shvatanje donekle
potkrepljuje uloga infantilnog u neurotičkim proces-
sima potiskivanja.

Posmatrano u celini, humor je bliži komičnom
nego dosetki. S komičnim mu je zajednička i psihič-
ka lokalizacija u predsvesnom, dok se dosetka, kao
što smo morali pretpostaviti, obrazuje kao kompro-
mis između nesvesnog i predsvesnog. Zato humor
nema udela u jednom osobitom karakteru, u kojem
se dosetka i komika susreću, a koji, možda, mi do sada
nismo dovoljno oštro istakli. Uslov za nastanak ko-
mičnog je da budemo podstaknuti da *istovremeno ili*
brzo, jedno za drugim, za isti rad zamišljanja upotre-
bimo dva različita načina, dve vrste predstava, izme-
đu kojih onda dolazi do „upoređivanja” i iz čega pro-
ističe komična diferencija. Takve diferencije u utro-
šku energije nastaju između stranog i sopstvenog,

uobičajenog i izmenjenog, onog što se očekivalo i onog
što se zbililo.¹

Pri dosetki dolazi u obzir za proces koji se od-
vija u slušaoca dosetke diferencija između dva isto-
vremeno nastala načina shvatanja, koji rade sa razli-
čitim utroškom. Jedno od ta dva shvatanja, sledeći
aluzije sadržane u dosetki, ide istim putem kao i mi-
sao kroz nesvesno, drugo ostaje na površini i zamišlja
dosetku kao i nekakav drugi govorni izraz koji je iz
predsvesti dopro u svest. Možda ne bi bilo neoprav-
dano ako bi se uživanje koje izaziva saslušana dosetka
izvelo iz diferencije između ta dva načina zami-
šljanja.²

Mi ovde o dosetki kazujemo ono isto što smo opi-
sali kao njenu janusovsku dvoglavost, dok nam se
odnos između dosetke i komike još činio nerešenim.³

¹ Ako se ne bojimo da ćemo pojmu očekivanje donekle
pričiniti nasilje, onda možemo po postupku Lipsa veliko pod-
ručje komičnog ubrojiti u komiku očekivanja; ali bi se vero-
vatno upravo najoriginalniji slučajevi komike, koji proizlaze
iz upoređivanja nekog tuđeg utroška energije sa sopstvenim,
najmanje uklopili u takvo obuhvaćeno područje.

² Pri ovoj formuli se bez daljeg može ostati jer ona ne
vodi ni do čega što bi protivrečilo ranijim izlaganjima. Dife-
rencija između obe energije mora se uglavnom svesti na
uštedenu energiju kočenja. Pomanjkanje te uštede kočenja
kod komičnog i izostajanje kvantitativnog kontrasta u do-
setke uslovlili bi, pored sveg slaganja u karakteru dvojakog
rada predstava za isto shvatanje, razliku između komičnog
osećanja i utiska dosetke.

³ Osobitost takozvanog „double face” — dvostrukog lica
— prirodno, nije izmakla pažnji autora. Melino (Mélinaud),
od koga sam uzeo gornji izraz (Pourquoi rit-on? — Zašto se
čovjek smeje, obj. u Revue des deux mondes, februar 1895),
ovako formuliše uslov smejanja: „Ce qui fait rire, c'est ce qui
est à la fois, d'un côté, absurde et de l'autre, familier.” („Ono
što prouzrokuje smeh, to je ono što je u isti mah s jedne
strane apsurdno a s druge strane blisko”). Ova formulacija
više odgovara dosetki nego komičnom, ali ne obuhvata ni
ono prvo u celini. — Bergson (l.c. str. 98) definiše komičnu
situaciju „interferencijom serija” (interférence des séries):
„Une situation est toujours comique quand elle appartient
en même temps à deux séries d'événements absolument in-
dépendantes, et qu'elle peut s'interpréter à la fois dans deux
sens tout différents”. — „Jedna situacija je uvek komična

U humoru karakter koji je ovde stavljen u prvi plan postaje nejasan. Mi, doduše, doživljavamo humorističko uživanje onde gde se izbegava emotivni impuls koji bismo očekivali kao nešto što po navici ide uz dotičnu situaciju, i u tom smislu i humor spada pod prošireni pojam komike očekivanja. Ali u humoru se više ne radi o dva različita vida zamišljanja iste sadržine; okolnost da situacijom ovladava emocija sa karakterom nelagodnosti koja treba da se otkloni — onemogućuje upoređenje sa karakterom pri komičnom i u dosetki. Humorističko pomeranje zapravo je slučaj one drugačije upotrebe oslobođene energije, koji se pokazao tako opasnim po komično dejstvo.

••

Stigli smo do kraja našeg zadatka, pošto smo mehanizam humorističkog uživanja sveli na formulu analognu onoj za komično uživanje i dosetku. Smatrali smo da uživanje u dosetki proizlazi iz *ušteđene energije kočenja*, uživanje u komici iz *ušteđene energije zamišljanja (investiranja)*, a uživanje u humoru iz *ušteđene energije osećanja*. Pri sva ta tri načina rada našeg duševnog aparata uživanje potiče od uštede; sva tri načina podudaraju se u tome što predstavljaju metode da se iz duševne delatnosti ponovo stekne uživanje koje se upravo razvojem te delatnosti izgubilo. Jer euforija koju tim putem težimo da postignemo nije ništa drugo nego raspoloženje jednog životnog doba u kojem smo svoj psihički rad uopšte podmirivali malim ulaganjem energije, raspoloženje našeg detinjstva, u kojem nismo znali za komično, nismo bili sposobni za dosetku i nije nam bio potreban humor da bismo se u životu osećali srećni.

kada istovremeno pripada dvema serijama događaja, koje su potpuno nezavisne jedna od druge, i kada u isti mah može biti interpretirana u dva sasvim različita smisla." — Za Lipsa je komika „veličina i malenkost istoga”.

SADRŽAJ

A	
ANALITIČKI DEO	
I Uvod	7
II Tehnika dosetke	15
III Tendencije dosetke	91
B	
SINTETIČKI DEO	
IV Mehanizam uživanja i psihogeneza dosetke	121
V Motivi dosetke. Dosetka kao socijalni proces	144
C	
TEORIJSKI DEO	
VI Odnos dosetke prema snu i nesvesnom	165
VII Dosetka i vidovi komičnog	186

IZDAVAČKO PREDUZEĆE
MATICE SRPSKE
Novi Sad

*

ODABRANA DELA
SIGMUNDA FROJDA

I—VIII

u izboru
dra HUGA KLAJNA

III izdanje

*

Jezička redakcija:
LAZA ATANACKOVIĆ

Korice:
MIRKO STOJNIC

*

Stampa:
»RADISA TIMOTIĆ«
Beograd, 1973.

Na osnovu mišljenja Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, nauku
i kulturu SAPV br. 413-85 od 12. marta 1973. godine, ova knjiga oslo-
bođena je osnovnog poreza na promet

